

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΔΩΔΩΝΗ: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΙΘ. 21

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ

ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΩΣ ΤΗ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ

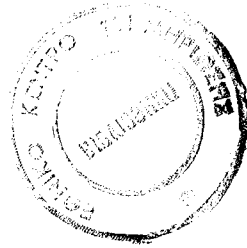
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1984

040821

εuryεκφύο: ΝΑΙ

ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΩΣ ΤΗ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ

Εισηγητής: ΛΙΛΙΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Καθηγήτρια

Ἡ ἔγκριση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς ἀπὸ τῆ Φιλοσοφικῆ Σχολῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλώνει ὅτι ἀποδέχεται τὶς γνώμες τοῦ συγγραφέα (N. 5343/1932, ἀρθρ. 202 § 2).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΔΩΔΩΝΗ: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΙΘ. 21

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ

ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΩΣ ΤΗ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΚΔΟΣΗ: 1984

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1984

*Ἀφιερώνεται
στοὺς Γονεῖς μου*

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελ. 9
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	» 11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	» 17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	» 23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΘΗΡΑ ΩΣ ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ	
I. Γεωγραφική επισκόπηση	» 33
II. Στοιχεία φυσικοῦ περιβάλλοντος	» 38
III. Οἰκολογικὲς παρατηρήσεις	» 42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ	
I. Μνημειακὴ — Ἱστορικὴ Τοπογραφία: Τὰ δεδομένα	» 49
II. Ἀρχαῖες θέσεις	» 55
Α. Περιοχὴ Καραβά	» 55
Β. Περιοχὴ Ποταμοῦ	» 55
Γ. Περιοχὴ κεντρικοῦ τμήματος	» 58
Δ. Περιοχὴ Φριλιγκιανίικων — Μητάτων	» 60
Ε. Περιοχὴ Μερμηγκάρη	» 63
ΣΤ. Περιοχὴ Παλιόκαστρου	» 64
Ζ. Περιοχὴ Παλιόπολης — Αὐλέμωνα	» 77
Η. Περιοχὴ νότιων Κυθήρων	» 88
III. Προβλήματα μνημειακῆς τοπογραφίας	» 93

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

I. Προϊστορική εποχή	Σελ. 105
Α. Πρώιμη Χαλκοκρατία	» 105
Β. Μέση Χαλκοκρατία	» 106
Γ. Ύστερη Χαλκοκρατία	» 107
II. Ιστορική εποχή	» 112

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Εύρετήριο φιλολογικῶν πηγῶν	» 135
Εύρετήριο κυριότερων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων	» 137
Παροράματα	» 141

ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι δύσκολο, και πολλές φορές αδύνατο να γράψει κανείς εξαντλητικά για έναν τόπο, όταν, μάλιστα, το χρονικό διάστημα που αποτελεί αντικείμενο της έρευνάς του, καλύπτει χιλιετίες. Τέτοια ασφαλώς δεν υπήρξε η πρόθεσή μου. Όμως η έλλειψη μίας συνθετικής μελέτης για τα αρχαία Κύθηρα, γραμμένης στην ελληνική γλώσσα, με οδήγησε στη σκέψη να αναλάβω την προσπάθεια και να γράψω αυτές τις σελίδες, που δεν είναι παρά μια μικρή συμβολή στην αρχαιολογία του νησιού μου.

Πρέπει να σημειώσω ότι η σπανιότητα των ιστορικών πηγών δημιουργούσε πολλά προβλήματα από το ξεκίνημα της έρευνάς μου, η οποία δεν περιορίστηκε μόνο στην αναζήτηση και τη μελέτη βιβλιογραφικών στοιχείων.

Παράλληλα με τη μακρόχρονη εργασία μου σε βιβλιοθήκες και μουσεία, χρειάστηκε να ταξιδέψω επανειλημμένα στα Κύθηρα και να διαθέσω αρκετό χρόνο σε έντακτη περιδιάβαση. Από το 1979 πραγματοποίησα πολλές επιτόπιες έρευνες και αυτοπίες, πάντα πολύωρες και συχνά κοπιαστικές· είναι γνωστό, άλλωστε, πώς «ο ελληνικός τόπος δεν ανήκει στις εύκολες και πρόχειρες απολαύσεις», όπως έχει πει χαρακτηριστικά ο Χ. Καρούζος.

Η μελέτη αυτή άρχισε να γράφεται το 1982 και υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, το Μάιο του 1984.

Πολλοί είναι εκείνοι που με κάθε τρόπο συνέβαλαν στην επίτευξη του στόχου μου και στο ότι η προσπάθεια αυτή μπόρεσε να φτάσει στο τέλος.

Πρώτα και ξεχωριστά από όλους θέλω να ευχαριστήσω τη δασκάλα μου κ. Αίλα Μαραγκού. Η καθηγήτρια κ. Μαραγκού είναι εκείνη που με παρακίνησε να ασχοληθώ με την αρχαιολογία των Κυθέρων. Με αδιάκοπη φροντίδα μου παραστάθηκε σε ό,τι αφορούσε την εργασία μου, την οποία παρακολούθησε σε όλα τα στάδιά της, κάνοντας ουσιαστικές παρατηρήσεις και υποδείξεις. Η ίδια, με ιδιαίτερη ικανοποίηση, εισηγήθηκε στη Σχολή την έγκρισή της, ως διδακτορικής διατριβής, και επιπλέον έδειξε θερμό ενδιαφέρον για την εκτύπωσή της. Ομολογώ ότι δε βρίσκω τα κατάλληλα λόγια να της εκφράσω την εγνωμοσύνη μου, που είναι βαθιά και απεριόριστη.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή κ. Hans Walter, καθώς και στην κ. E. Walter - Καρούδη, για τη συμπαράσταση και την πρόθυμη βοήθειά τους, κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο Πανεπιστήμιο του Salzburg, όπου είχα την τύχη να φοιτήσω για δύο χρόνια (1980-1982), ως υπότροφος του Υπουργείου Έπιστημών και Έρευνας της Αυστρίας.

Χρήσιμη για την έρευνά μου ήταν και η συζήτηση που είχα με τον καθηγητή κ. J. N. Coldstream στο Bedford College του Λονδίνου, το Φεβρουάριο του 1982. Τον εύχαριστώ θερμά.

Επίσης εκφράζω θερμές εύχαριστίες προς τον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Β. Πετρόκο, Προϊστάμενο της Β' Εφορίας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής, ο οποίος μου έδωσε την άδεια να φωτογραφίσω και να μελετήσω αρχαιολογικά εθρήματα του Μουσείου Κυθήρων, καθώς και τα αρχιτεκτονικά λείψανα που συνάντησα κατά τις περιόδους μου στα Κύθηρα. Για τη φωτογράφιση δρισμένων αντικειμένων του Μουσείου Κυθήρων είχα και τη γραπτή συγκατάθεση της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, τον Διευθυντή της οποίας κ. H.W. Catling εύχαριστώ θερμά.

Προς την τροφό μου Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, η οποία ένεγκρισε καταρχήν την εργασία, ως διδακτορική διατριβή, και μου έκανε την τιμή να την συμπεριλάβει στη σειρά των παραρτημάτων της Έπιστημονικής Επετηρίδας της, η όφειλή και η εγνωμοσύνη μου είναι ατόνοητες.

Για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και ύποδείξεις τους θέλω και από τη θέση αυτή να εύχαριστήσω θερμά τους κυρίους Μ. Αλεξιάδη, Σ. Δάκαρη, W-D. Niemeier, Ι. Παπαχριστοδούλου, Ι. Περωσινάκη, και την κυρία Χ. Τζονβάρα - Σούλη.

Επίσης εύχαριστώ θερμά τον αρχαιοφύλακα Κυθήρων κ. Α. Πίσση για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου στα Κύθηρα, καθώς και όλους τους συμπατριώτες μου Κυθηρίους, όσοι με πολλή προθυμία μου έδωσαν χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τις αρχαιολογικές θέσεις του νησιού και την ανέυρεση τυχαίων εθρημάτων.

Τα σχέδια εκπονήθηκαν από το σχεδιαστή του Παν/μίου Ιωαννίνων κ. Ι. Διαμαντόπουλο. Τη φωτογραφία από το βιβλίο του Castellan, που απεικονίζεται στον πίνακα Α, μου πρόσφερε η κ. Δ. Ανδριτσάκη - Φωτιάδη, ενώ οι φωτογραφίες των πινάκων 21β, 23, 25β, 28 και 29 έγιναν από το φωτογράφο κ. Γ. Χουλιάρα. Σ' αυτούς, καθώς και στους Διευθυντές των Μουσείων, Βρετανικού, Έθνικού Αρχαιολογικού και Liebieghaus Φραγκφούρτης, οι όποιοι μου παραχώρησαν φωτογραφίες εθρημάτων από τα Κύθηρα, όφείλω θερμές εύχαριστίες.

Τέλος, εύχαριστώ θερμά τον τυπογράφο κ. Ι. Γκούρα και τους συνεργάτες του κυρία Ιφ. Γκούρα, κ. Θ. Κατούνια και κ. Β. Ντόκο, που φρόντισαν ιδιαίτερα την εκτύπωση της μελέτης μου.

Αν ό μελετητής της αρχαιολογίας των Κυθήρων κερδίσει κάποια γνώση μέσα από τις σελίδες του βιβλίου μου, αυτό θα είναι για μένα η μεγαλύτερη ίκανοποίηση.

Ιωάννινα, Δεκέμβρης του 1984

Ιωάννης Έμμ. Πετρόχειλος

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιώ είναι οι καθιερωμένες στη διεθνή βιβλιογραφία από το Γερμανικό 'Αρχαιολογικό 'Ινστιτούτο (βλ. *Archäologischer Anzeiger*, 1982). Για τις σειρές των περιοδικών, για τις οποίες δεν υπάρχουν συντομογραφίες στο ΛΑ, δίνω αυτές του περιοδικού *L'Année Philologique*. 'Επίσης χρησιμοποιώ και τις ακόλουθες:

- BALADIE, *Strabon* R. BALADIE, *Le Péloponnèse de Strabon. Etude de géographie historique*, (Paris 1980).
- BENGTSON, *Gr. Gesch.* H. BENGTSON, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit. Handbuch der Altertumswissenschaft, Abt. 3, Teil 4* (München 1977⁵).
- BENTON, *Ionian Islands* S. BENTON, «The Ionian Islands», *BSA* 32, 1931/32, σ. 213-246.
- CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia* P. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-366 B.C.*, (London, Boston and Henley 1979).
- CASTELLAN, *Lettres* A. L. CASTELLAN, *Lettres sur la Morée et les Iles de Cerigo, Hydra et Zante* (Paris 1808).
- COLDSTREAM, *Deposits* J. N. COLDSTREAM, «Deposits of Pottery from the Settlement», *KYTHERA*, σ. 77-204.
- COLDSTREAM, *LM I Period* J. N. COLDSTREAM, «Kythera and the Southern Peloponnese in the LM I Period», *TAW* I, σ. 389-401.
- COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology* J. N. COLDSTREAM, «Kythera: the Sequence of the Pottery and its Chronology», *KYTHERA*, σ. 272-308.

- COLDSTREAM, *The Change* J.N. COLDSTREAM, «Kythera: the change from Early Helladic to Early Minoan», *Migrations in the Aegean*, σ. 33-36.
- COLDSTREAM, *The Finds* J.N. COLDSTREAM, «Tombs: the Finds», *KYTHERA*, σ. 228-271.
- DELORME, *Gymnasion* J. DELORME, *Gymnasion. Etude sur les Monuments Consacrés a l' éducation en Grèce*, BEFAR 104, (Paris 1960).
- DIAPOULIS, *Prehistoric Plants* C. DIAPOULIS, «Prehistoric Plants of the Islands of the Aegean», *TAW* II, σ. 129-140.
- DICKINSON, *Mycenaean Civilisation* O.T.P.K. DICKINSON, *The origins of Mycenaean Civilisation*, SIMA 49, (Göteborg 1977).
- DICKINSON, *The definition of LH I* O. T. P. K. DICKINSON «The definition of Late Helladic I», *BSA* 69, 1974, σ. 109-120.
- EBWARDS, *Kadmos the Phoenician* R. B. EBWARDS, *Kadmos the Phoenician. A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*, (Amsterdam 1979).
- GOMME, *Commentary* A.W. GOMME, *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. III, (Oxford 1959).
- GUARDUCCI, *EG* M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca*, τόμ. I-IV, (Roma 1967-1978).
- HUXLEY, *Early Sparta* G. L. HUXLEY, *Early Sparta*, (London 1962).
- HUXLEY, *Excavations* G.L. HUXLEY, «Excavations at Kastri», *AA* 21, 1966, B1, σ. 160-162.
- HUXLEY, *History and Topography* G. L. HUXLEY, «The History and Topography of Ancient Kythera», *KYTHERA*, 33-40.
- HUXLEY, *Kastri-Palaiopolis* G.L. HUXLEY, «Kythera: Kastri-Palaiopolis, 1963», *AA* 19, 1964, B1, σ. 147-148.

- HUXLEY, *Kythera* C.L. HUXLEY, «Kythera», *AA* 20, 1965, B1, σ. 179-180.
- HUXLEY, *Small Finds* G.L. HUXLEY, «Small Finds from Deposits», *KYTHERA*, σ. 205-219.
- HUXLEY-COLDSTREAM, G.L. HUXLEY-J.N. COLDSTREAM, «Trial Excavations Near Kastri», *KYTHERA*, σ. 67-76.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Κυθηραϊκή Ζωή* Ι.Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ Σύγχρονη Κυθηραϊκή Ζωή, Α': Θρόλοι, Παραδόσεις καὶ Χρονικά τοῦ Κυθηραϊκοῦ Λαοῦ*, (Ἀθήναι 1957).
- Kleine Pauly* Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, τόμ. 1-5, (München 1979 repr.).
- ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Ἐπιγραφαὶ* ΣΤ.Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Ἐπιγραφαὶ Ἀνέκδοτοι Δήλου, Ρηγείας καὶ Κυθήρων», *Ἀθηναίων IV* (1875), σ. 464 κέξ
- Κυθ. Ἐπιθεώρησις* Σ. ΣΤΑΘΗΣ (ἐκδότης), *Κυθηραϊκή Ἐπιθεώρησις*. Ἔτος Α', (Ἀθήναι 1923).
- Κυθηραϊκὰ Μελετήματα* Δ. ΑΝΔΡΙΤΣΑΚΗ - ΦΩΤΙΑΔΗ καὶ Μ.Κ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, *Κυθηραϊκὰ Μελετήματα*. Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν, ἀρ. 164. Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, (Ἀθήνα 1982).
- KYTHERA* J.N. COLDSTREAM - G.L. HUXLEY (ἐπιμελητές τῆς ἔκδοσης), *KYTHERA: Excavations and Studies, conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, (London 1972).
- LEAKE, *Travels* W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece* τόμ. III, (London 1835=Amsterdam 1967), σ. 69 κέξ.
- LEONHARD, *Die Insel Kythera* R. LEONHARD, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie*. 128 Ergänzungsheft zu «Petermanns Mitteilungen», (Gotha 1899).

- ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΣ, *Γεωλογία* N.I. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΣ, *Συμβολή εις την Γεωλογίαν τῶν Κυθῆρων*, (Ἐν Ἀθήναις 1955).
- MAREK, *Proxenie* C. MAREK, *Die Proxenie*. Europäische Hochschulschriften, Reihe III: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, vol. 243, (Frankfurt a. M. 1984).
- Migrations in the Aegean* R. A. CROSSLAND - A. BIRCHALL (ἐπιμελητὲς τῆς ἔκδοσης), *Bronze Age Migrations in the Aegean*, (London 1973, Duckworth).
- ΜΙΚΕΛΗΣ, *Ἱστορία* «Ἱστορία Φυσικὴ καὶ Πολιτικὴ τῆς νήσου Κυθῆρων, κοινῶς Τσερίγον, συναχθεῖσα παρὰ τοῦ κυρίου Ἰωάννη Μικέλη τοῦ ἐκ Κυδωνίας τῆς Κρήτης», *Κυθηραϊκὰ Μελετήματα*, σ. 153-225.
- MUHLY, *Homer and the Phoenicians* J.D. MUHLY, «Homer and the Phoenicians. The Relations between Greece and the Near East in the Late Bronze and Early Iron Ages», *Berytus* XIX, 1970, σ. 19 κέξ.
- MÜLLER, GGM C. MÜLLER, *Geographi Graeci Minores*, τόμ. I-II, (Paris 1855-1861).
- PHILIPPSON, *Peloponnes* A. PHILIPPSON, *Die griechischen Landschaften*, τόμ. III. *Der Peloponnes*, (Frankfurt a. M. 1959).
- Phön West* H.G. NIEMEYER (ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης), *Phönizier im Westen*, MB 8, (Mainz am Rhein 1982).
- RENFREW, *Civilisation* C. RENFREW, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the third Millenium B. C.*, (London 1972).
- RIEMANN, *Cerigo* O. RIEMANN, *Recherches archéologiques sur les Iles ioniennes*, BEFAR 18, (Paris 1880), σ. 17-45 (IV. Cerigo).

- J.-R. RUTTER, *The Transition to Mycenaean* J.B. and S.H. RUTTER, The Transition to Mycenaean. A Stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA Pottery Sequence from Ayios Stephanos in Lakonia, *Monumenta Archaeologica* IV (1976), σ. 63 κέξ.
- SCHACHERMEYR, *ÄgFr* F. SCHACHERMEYR, *Die Ägäische Frühzeit*: τόμ. I (Die Vormykenischen Perioden), τόμ. II (Die Mykenische Zeit), (Wien (1976).
- SCHLIEMANN, *Tempel der Aphrodite* H. SCHLIEMANN, «Über den urältesten Tempel der Aphrodite», *Zeitschrift für Ethnologie* 20, 1888, σ. 20-23.
- SIMPSON-DICKINSON, *Gazetteer* R.H. SIMPSON and O.T.P.K. DICKINSON, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I: The Mainland and the Islands*, SIMA LII, (Göteborg 1979).
- SIMPSON - LAZENBY, *Excavations* R.H. SIMPSON and J. F. LAZENBY, «The Akroterion Excavations», *KYTHERA*, σ.52-66.
- SIMPSON, *MG* R. HOPE SIMPSON, *Mycenaean Greece*, (New Jersey 1981).
- ΣΤΑΗΣ, *Ἀνασκαφαί* Β. ΣΤΑΗΣ, «Ἀνασκαφαί ἐν Κυθήροις,» *ΑΔ* 1, 1915, σ. 191-194.
- TAW CH. DOUMAS (ἐπιμελητῆς τῆς ἔκδοσης), *Thera and the Aegean World*. Papers presented at the Second International Scientific Congress, Santorini-Greece, August 1978, τόμ. I καὶ II, (London 1978-1980).
- ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσ. Γεωγρ.* Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσική Γεωγραφία τῆς νήσου Κυθήρων*, (Ἀθήναι 1973).

- WATERHOUSE -
SIMPSON, *PL*, II H. WATERHOUSE and R. H. SIMPSON,
«Prehistoric Laconia, Part II», *BSA* 56, 1961,
σ. 114-175.
- WEIL, *Kythera* R. WEIL, «Kythera», *AM* 5, 1880, σ. 224-
243.
- YAKAR, *Cythera and* J. YAKAR, «Cythera and the Ancient East»,
the Ancient East *Anatolica* 4, 1971 /73, σ. 133-137.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για τὰ Κύθηρα, ἡ ἀρχαιοελληνικὴ φιλολογικὴ παράδοση δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ὀμιλητικὴ, ὅπως γιὰ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, παρόλο ποὺ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς συχνὰ τὰ μνημονεύουν στὰ ἔργα τους. Αὐτὴ ἡ βραχυλογία δὲ σημαίνει ὅτι τὸ νησί τῶν Κυθῆρων ἦταν ἓνα ὀλότελα περιθωριακὸ κομμάτι τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, γιὰτὶ οἱ ἀρχαῖοι, πέρα ἀπὸ τὴ σημασία ποὺ ἀπέδιναν στὴ γεωγραφικὴ του θέση, τὸ θεωροῦσαν καὶ ἱερὸ νησί, ἓναν τόπο μὲ κοσμογονικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ, καθὼς λέγει ὁ Ἡσίοδος (*Θεογονία*, 192), πρῶτα στὰ «ζάθεα» Κύθηρα πλησίασε ἡ ἀφρογέννητη θεά.

Ἄπὸ τίς γραπτὲς πηγὲς γνωρίζουμε τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς πανάρχαιου ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης, καὶ σ' αὐτὲς ὀφείλουμε τίς ἐλάχιστες ἀλλὰ πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχαία τοπογραφία. Ἄν ὅμως ἐπιχειρούσαμε νὰ ἀνασυνθέσουμε τὴν ἱστορικὴ εἰκόνα τῶν Κυθῆρων, στηριγμένοι μονάχα στὴ φιλολογικὴ παράδοση, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν ἀπογοητευτικόν. Καὶ αὐτὸ γιὰτὶ, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ, οἱ γραπτὲς πηγὲς εἶναι ἀνύπαρκτες· ἐνῶ γιὰ τὴ λεγόμενὴ ἱστορικὴ ἐποχὴ, πολὺ περιορισμένες. Δὲν ἀπομένει τότε παρὰ ἡ ἀξιολόγησις τῶν ἀρχαιολογικῶν πηγῶν, τῶν καταλοίπων, στὰ ὀποῖα πέφτει τὸ κύριο βᾶρος τῆς μετάδοσης πληροφοριῶν γιὰ τὴ συγκρότησις τῆς ἱστορικῆς γνώσεως. Ἄλλὰ οἱ διαθέσιμες, ἢ καλῶτερα, οἱ προσιτὲς στὴν ἔρευνα ἀρχαιολογικὲς πηγὲς εἶναι λίγες καὶ γιὰ νὰ γίνουσι περισσότερες δὲν ὕπάρχει ἄλλη δυνατότητα ἀπὸ τὴ διενέργεια συστηματικῶν ἀνασκαφῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ μίαν μικρὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔγινε στὸ Καστρί, ἄλλες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες δὲν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ στὰ Κύθηρα. Ἔτσι, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ νησιοῦ παραμένει ἀρχαιολογικὰ ἀνεξερευνήτο.

Ἄνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τίς ὕπαρχουσες ἐλλείψεις, ἡ συγκέντρωσις τῶν γνωστῶν ἀρχαιολογικῶν πηγῶν καὶ ἡ συνεξέτασίς τους μὲ τὰ δεδομένα τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς - μνημειακῆς τοπογραφίας - ἐργασίαι ποὺ πρέπει νὰ γίνονται πρὶν ἀπὸ κάθε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα - μποροῦν, νομίζω, νὰ συμβάλουν στὴ διαφώτισιν ὀρισμένων σκοτεινῶν πτυχῶν τῆς κυθηραϊκῆς ἱστορίας καὶ στὴν προσέγγισιν μερικῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς. Αὐτὴ ἡ διαπίστωσις μαζί μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι μιὰ τέτοια συνθετικὴ ἐργασία θὰ βοηθήσει σὲ κάποιαν ἐνδεχόμενὴ, μελλοντικὴ, ἀρχαιολογικὴ ἐξερεύνησιν, ἦταν τὰ βασικὰ κίνητρα γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς παρούσας μελέτης.

Κεντρικὸς στόχος τῆς μελέτης εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἀνασύνθεσις τῆς εἰκόνας τῆς πολιτισμικῆς διαδρομῆς τῶν Κυθῆρων ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ὠς καὶ

τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας, βασισμένη στὰ σωζόμενα κατάλοιπα τῶν ἀνθρώπινων ομάδων ποὺ κατοίκησαν τὸ νησί, καθὼς καὶ στὸ σύνολο τῶν δεδομένων γιὰ τὶς θέσεις ἐγκατάστασης καὶ τὰ ἱστορικὰ δημιουργήματα αὐτῶν τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Γιὰ τὴν προσπέλαση τοῦ παραπάνω στόχου πραγματοποιήθηκε μιὰ σειρά ἐργασιῶν, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονται:

α) Ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ διαπραγμάτευση τῶν φιλολογικῶν πηγῶν ποὺ ἀναφέρονται στὰ Κύθηρα.

β) Ἡ συλλογὴ καὶ ἡ ταξινόμηση κάθε εἴδους πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὸ διάσπαρτο καὶ ποικίλο ἀρχαιολογικὸ ὕλικό, τὸ ὁποῖο δὲν ἀποτελεῖ παρά ἓνα σύνολο ἀπὸ *membra disjecta*, μὲ μοναδικὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὴν κυθηραϊκὴ προέλευση.

γ) Ἡ ἐπανεξέταση τῶν κινητῶν εὐρημάτων μέσα στὰ πλαίσια τοῦ χώρου ἀπ' ὅπου προέρχονται καὶ ἡ ἀξιολόγησή τους στὴ διαχρονικὴ διερεύνηση τῆς ἀρχαίας κατοίκησης.

δ) Ἡ ἐπιτόπια ἀναζήτησις τῶν ἀρχαίων θέσεων καὶ ἡ μελέτη τῶν ὁρατῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων ποὺ σώζονται *in situ*.

ε) Ἡ συνεξέταση τῶν ἱστορικῶν πηγῶν (λόγος+ ὕλικά λείψανα).
Ἡ ὅλη μελέτη συγκροτεῖται ἀπὸ πέντε κεφάλαια καὶ τὸ περιεχόμενό της διαρθρώνεται ὡς ἑξῆς:

Στὸ *πρῶτο κεφάλαιο* ἐκθέτονται ἀναλυτικὰ καὶ παρουσιάζονται κατὰ χρονολογικὴ σειρά, ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα μέχρι σήμερα, οἱ κάθε εἴδους ἱστορικὲς ἀρχαιολογικὲς καὶ τοπογραφικὲς ἐργασίες, ποὺ ἀφοροῦν τὶς ἀρχαιότητες τῶν Κυθέρων. Συγκεκριμένα ἀναφέρονται οἱ δραστηριότητες, συγγραφικὲς καὶ ἄλλες, ὅλων ὅσοι ἔζησαν κατὰ καιροὺς στὸ νησί καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν ἐντοπισμό, τὴν περιγραφὴ, τὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση, τὴ συστηματικὴ μελέτη, ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων, θέτοντας μὲ τὴν ὅποια προσφορὰ τους τὶς πρῶτες βάσεις γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Τὸ *δεύτερο κεφάλαιο*, στὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται μιὰ σύνθεση τῶν δεδομένων γιὰ τὶς συνθήκες ποὺ ἐπηρέαζαν καὶ καθόριζαν τὴν κατοίκηση στὴν ἀρχαιότητα, ἔχει σκοπὸ νὰ ἀξιοποιηθοῦν οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, σχετικὰ μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ τὴ μορφή τῆς οἰκονομίας τῶν οἰκιστῶν τοῦ νησιοῦ.

Στὸ *πρῶτο τμῆμα* τοῦ κεφαλαίου σχολιάζεται ἡ γεωγραφικὴ θέση τῶν Κυθέρων, ὅπως τὴν προσδιορίζουν οἱ γραπτὲς πηγές, καὶ στὴ συνέχεια δίνεται μιὰ συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ γεωγραφικοῦ ἀναγλύφου (μορφολογία καὶ σύσταση τοῦ ἐδάφους, ἀκτογραφία, ὑδρογεωλογικὴ διαμόρφωση, εὐνοημένες περιοχές).

Τὸ δεύτερο τμήμα ἀποτελεῖ μικρὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν χωροφυσι-
κῶν παραγόντων, ἡ ὁποία στηρίζεται κυρίως στὴν ἔμμεση πληροφόρησή μας
ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση σχετικὰ μὲ τὶς κλιματικὲς συνθῆκες, τὴ χλωρίδα
καὶ τὸ θαλάσσιο στοιχεῖο. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ὀδηγοῦν σὲ κάποιες παρατηρή-
σεις γιὰ τὶς παραγωγικὲς δραστηριότητες καὶ τὴν οἰκονομία τῆς ἀρχαίας κα-
τοίκησης, οἱ ὁποῖες διατυπώνονται στὸ τρίτο τμήμα τοῦ κεφαλαίου.

Ἐντικείμενο τοῦ *τρίτου κεφαλαίου*, ποὺ χωρίζεται καὶ αὐτὸ σὲ τρία τμή-
ματα, εἶναι ἡ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα συνθέτουν
τὴν εἰκόνα τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας, ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὡς
καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Στὸ πρῶτο τμήμα προσδιορίζονται ἀναλυτικὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα
- οἰκισμοί, δημόσια κτίρια, ἱερά-, τῶν ὁποίων συμπεραίνουμε τὴν ὕπαρξη ἢ
ἀπλῶς τὴν ὑποθέτουμε μὲ βάση ἀποκλειστικὰ τὶς γραπτὲς πηγές (κείμενα
καὶ ἐπιγραφές). Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μνημεῖα τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς.

Τὸ δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει ἕναν κατάλογο τῶν θέσεων τοῦ νησιοῦ,
στὶς ὁποῖες ἔχουν βρεθεῖ ἀρχαῖα λείψανα, χρονολογούμενα στὶς ἐποχὲς ποὺ ἐ-
ξετάζει ἡ μελέτη. Στὸν κατάλογο δὲν ἀναφέρονται μόνο οἱ γνωστὲς θέσεις, οἱ
ἐντοπισμένες ἀπὸ παλιότερες ἐπιφανειακὲς ἐξερευνήσεις ἢ ἀνασκαφικὰ βε-
βαιωμένες· περιλαμβάνονται καὶ στοιχεῖα γιὰ τοποθεσίες, ἄγνωστες ὡς τῶρα
στὴν ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία.

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς θέσης ὡς ἀρχαιο-
λογικῆς θεωρήθηκε ἡ ὕπαρξη ἐνὸς τουλάχιστο ἀπὸ τὰ παρακάτω στοιχεῖα:

- α) Οἰκοδομικὰ λείψανα, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἢ ἴχνη ἀπὸ λατομήσεις.
- β) Ταφικὲς κατασκευές.
- γ) Ἐπιφανειακὰ ὄστρακα.
- δ) Τυχαῖα εὐρήματα, γιὰ τὴν προέλευση τῶν ὁποίων ὑπάρχουν συγκεκρι-
μένες πληροφορίες.

Κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ δοθοῦν στοιχεῖα
γιὰ ὅλα τὰ γνωστὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, ἐπειδὴ αὐτὰ τεκμηριώνουν τὴν
ἀρχαιότητα καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς θέσεις. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὰ
ἄλλα κατάλοιπα ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες θέσεις μνημονεύονται καὶ ὀρισμένα κινητὰ
εὐρήματα, ποὺ ἔχουν σχολιαστεῖ ἐπανειλημμένα σὲ διάφορες μελέτες. Εἶναι
ὅμως σκόπιμη ἡ ἐπανεξέτασή τους στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνας τῶν χώρων ἀνεύ-
ρεσῆς τους, γιὰτὶ καὶ τὰ ἴδια τὰ ἔργα ἀποκτοῦν ἔτσι μιὰν ἄλλη διάσταση.

Οἱ ἀρχαῖες θέσεις εἶναι κατεσπαρμένες σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ νησιοῦ,
ἀλλὰ σὲ μερικές τοποθεσίες ἡ πυκνότητά τους εἶναι μεγαλύτερη. Γιὰ τὸ λόγο
αὐτὸ ἀκολουθήθηκε κατὰ τὴν παρουσίασή τους ἕνας συμβατικὸς χωρισμὸς τοῦ
νησιοῦ σὲ ἐπιμέρους περιοχές. Ὁ κατάλογος τῶν θέσεων συνοδεύεται ἀπὸ ἕναν

πίνακα, όπου δηλώνονται οι χρονικές περίοδοι, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν οι θέσεις, και από δύο χάρτες: έναν του νησιού με όλες τις γνωστές αρχαίες θέσεις, βέβαιες ή πιθανές, και έναν ξεχωριστό χάρτη της περιοχής Παλιόκαστρου - Παλιόπολης, όπου οι αρχαίες θέσεις, συγκριτικά με όλες τις άλλες περιοχές του νησιού, παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη πυκνότητα.

Στο τρίτο τμήμα του κεφαλαίου θίγονται υπό τύπον παρατηρήσεων ορισμένα βασικά προβλήματα της μνημειακής τοπογραφίας της ιστορικής εποχής, σχετικά με την αναγνώριση των θέσεων των οικισμών και των μνημείων, που αναφέρουν οι γραπτές πηγές.

Το τέταρτο κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο τμήματα και είναι αφιερωμένο στην επισκόπηση της αρχαίας ιστορίας του νησιού, με βάση τα παλιότερα και τα νεότερα δεδομένα. Στο πρώτο και το δεύτερο τμήμα εξετάζονται αντίστοιχα η προϊστορική και η ιστορική εποχή. Επισημαίνεται μεταξύ άλλων ο ρόλος του νησιού στο χώρο της προϊστορίας του Αιγαίου και προσδιορίζονται οι ιστορικές εκδηλώσεις που σημάδεψαν τη ζωή του στα ιστορικά χρόνια.

Στο πέμπτο κεφάλαιο δίνεται μια ανασύνθεση των στοιχείων που προκύπτουν από αυτή τη μελέτη και διατυπώνονται παρατηρήσεις πάνω σε ορισμένα ζητήματα της αρχαίας ιστορίας των Κυθίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ἐπιφανειακὲς ἔρευνες — Ἀνασκαφές — Δημοσιεύματα

Οἱ παλιότερες εἰδήσεις γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῶν Κυθήρων προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ συχνὴ ἀναφορὰ τῆς ὀνομασίας τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους κοσμογράφους, τῆς περιόδου ἐκείνης, στάθηκε ἴσως βασικὸ κίνητρο γιὰ τοὺς μεταγενέστερους περιηγητὲς ποῦ, ταξιδεύοντας στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες, δὲν παρέλειπαν νὰ προσεγγίσουν καὶ στὸ Cerigo¹, τὸ νησί τῆς «θεᾶς τοῦ ἔρωτα».

Στὸν κύκλο τῶν διανοουμένων ποῦ ἔγραψαν γιὰ τὰ Κύθηρα, ἀπὸ τὸν 15ο ὡς καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, περιλαμβάνονται: ἀρχαιοδίφες, κληρικοί, γεωγράφοι, κοσμογράφοι, μέλη ξένων ἀποστολῶν, καθὼς καὶ ἀπλοὶ ταξιδιωτὲς². Πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτῶν τῶν λογίων δὲν παρουσιάζουν ἀξιόλογο ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη, οὔτε φωτίζουν τὴν τοπογραφικὴ ἔρευνα. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίᾳ ἀνήκουν οἱ σωζόμενες περιγραφές τοῦ Buondelmonti³ καὶ τοῦ Ciriaco de Pizziccolli⁴. Ὁ πρῶτος δὲν ἀναφέρει τίποτα σχετικὸ μὲ τὶς ἀρχαιότητες,

1. Τσιρίγο: γιὰ τὴ δευτέρη ὀνομασία τῶν Κυθήρων, ποῦ εἶχε διαδοθεῖ εὐρύτατα στὰ χρόνια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ περιηγητισμοῦ, καθιερωμένη τουλάχιστο ἀπὸ τὸν 13ο μ.Χ. αἰ., βλ. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 2 (ἔπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία). Στὸ Μεσαίωνα, ἐξάλλου, χρησιμοποιοῦνταν καὶ ἄλλες παραλλαγές τῶν γλωσσικῶν τύπων Κ ὕ θ η ρ α καὶ Τ σ ι ρ ἶ γ ο, ἔπως: *Cedrigo - Cedrigus - Cerigus - Cetri - Ciderigus - Cythuria - Tserigo - Tsisiria - Zerigo* (βλ. O. MARKL, *Ortsnamen Griechenlands in «fränkischer Zeit* (Köln 1966), λ. *Kythera*).

2. Τουλάχιστο ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα τὸ βενετοκρατούμενο τότε Τσιρίγο προσείλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν, ποῦ ἤθελαν νὰ γνωρίσουν τὸ νησί τῆς «Κυθέρειας». Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρξαν καὶ κάποιοι ἄγνωστοι «ἀρχαιόφιλοι», παρακινημένοι ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἀρχαιοκαπηλείας, καθὼς μάλιστα ἔχει βεβαιωθεῖ πῶς, οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν μετὰ ἀπὸ τὴν Ἀλωση (1453), εἶχαν μοναδικὸ κίνητρο τὴ σύλληψη καὶ ἀρπαγὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων. Πρβλ. ΙΩ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, *Ὁ λόρδος Ἐλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως, ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς*, (1440-1837), Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀρ. 25 (Ἐν Ἀθήναις 1930). Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. Α' (Ἀθήνα 1970). *ἈΕφημ.*, (Ἐδρετῆριον), 1837 / 1874, τόμ. 1 (Ἐν Ἀθήναις 1973) σ. ιε' κέξ. Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα Μουσεῖα* (Ἀθήνα 1977), σ. 5 κέξ.

3. Βλ. τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Buondelmonti ἀπὸ τὸν E. LEGRAND, *Description des Isles de l'Archipel par Chr. Buondelmonti* (Paris 1897).

4. Πρόκειται γιὰ τὸν ἔμπορο Κυριακὸ τὸν Ἀγκωνίτη (1391-1455), ὁ ὁποῖος περιέγραψε καὶ σχεδίασε τὰ τεῖχη στὸ Καστρί. Τὸ σχετικὸ μὲ τὰ Κύθηρα ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου

ἐνῶ ὁ δεύτερος, φτάνοντας στὰ Κύθηρα στίς 8 Ἰουλίου 1437, σημειώνει μόναχα πῶς στήν κορφή βουνοῦ εἶδε «antiquissimam civitatem», τείχη καί ἐρείπια ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης.

Πάνω ἀπό ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα πέρασε ἀπὸ τὸ νησί, στὰ 1551, ὁ Γάλλος γεωγράφος Nicolas de Nicolay¹. Στὴ σύντομη ἀλλὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἔκθεσή του γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῶν Κυθῆρων, ὁ Nicolay περιγράφει ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καί ὑπολείμματα τειχῶν στὸ βουνὸ Παλιόκαστρο καί ἀναφέρει ἐπίσης μία ομάδα ἀπὸ λαξευμένες κατασκευές στὴν παραθαλάσσια περιοχή τῆς Παλιόπολης, τίς ὁποῖες χαρακτηρίζει ὡς ἀρχαῖα λουτρά.

Ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα στίς παραπάνω τοποθεσίες, τὰ ἴδια περίπου, συνάντησαν καί νεότεροι περιηγητὲς μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα: ὁ καπουκίνος κληρικὸς Robert de Dreux² καί οἱ γνωστοὶ συνταξιδιώτες J. Spon καί G. Wheeler³. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ὀρισμένων περιηγητῶν αὐτῆς τῆς περιόδου δὲν ἀποτελοῦσε ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλὰ ὁ μῦθος τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Πάρι. Καί, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε, τὰ Κύθηρα θεωροῦνταν τόπος καταφυγῆς τοῦ μυθικοῦ ζευγαριοῦ, ἐνῶ πολλοὶ περιηγητὲς ἀναζητοῦσαν στὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα τοῦ νησιοῦ τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἀνακτόρου τοῦ Μενελάου⁴.

Σ' ἕναν ταξιδιώτη τῆς περιόδου τῆς γαλλικῆς κατοχῆς, τὸν Γάλλο μηχανικὸ A. L. Castellan, χρωστοῦμε πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τίς ἀρχαιότητες τῶν Κυθῆρων⁵. Ὁ Castellan στὸν πρῶτο τόμο τοῦ δίτομου ἔργου του, *Lett-*

του βλ. στοῦ E.W. BODNAR, «Cyriacus of Ancona and Athens», *Latomus* 43, 1960, σ. 47. Πρβλ. τὸ σχόλιο τοῦ HUXLEY, *History and Topography*, σ. 35. Γιὰ τὰ σχέδια πρβλ. E. REISCH, «Die Zeichnungen des Cyriacus im Codex Barberini des Giuliano di San Gallo», *AM* 14, 1889, σ. 226.

1. Οἱ ἐντυπώσεις τοῦ Nicolas de Nicolay δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν G. SILVIUS (*Les Navigations Pègrinations et Voyages, faits en la Turquie, par Nicolas de Nicolay, Dauphinois, Seigneur d'Arfeville, Valet de chambre et Geographe ordinaire du Roy de France*. En Anvers 1577). Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος γιὰ τὰ Κύθηρα βλ. *Κυθηραϊκὰ Μελετήματα*, σ. 82 κέξ.

2. Ὁ de Dreux ἐπισκέφτηκε τὰ Κύθηρα στὰ 1669, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Κων/πολη. Γιὰ τὸ ἔργο του βλ. H. PERNOT, *Voyage en Turquie et en Grèce du R.P. Robert de Dreux 1665-1669* (Paris 1925).

3. Οἱ λίγες γραμμὲς ποὺ ἀφιερώνει στὰ Κύθηρα ὁ J. SPON στὸ βιβλίο του μὲ τὸν τίτλο, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par J. Spon, Docteur Médecin Aggrégé à Lyon, et G. Wheeler, Gentilhomme Anglois* (Lyon 1678), τόμ. I, σ. 162-165, δὲν παρέχουν καμιά πρόσθετη πληροφορία γιὰ τίς ἀρχαιότητες. Εἶναι ὅμως ἀντικειμενικὴ ἡ περιγραφή του.

4. Βλ. σχετικὰ J.P.A. VAN DER VIN, *Travellers to Greece and Constantinople*, I, *Nederlands Historisch - Archaeologisch Instituut te Istanbul*, (Belgium 1980) σ. 220 κέξ.

5. Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἑνὸς καί πάνω αἰώνα, ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Spon (1676) ὡς τὴ χρονιά τῆς δημοσίευσης τοῦ ἔργου τοῦ Castellan (1808), τὸ νησί

res sur la Morée et les Iles de Cerigo, Hydra et Zante (Paris 1808), δίνει λεπτομέρειες για μιὰ ἀρχαία νεκρόπολη σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Αὐλέμωνας), συμπληρώνοντας μάλιστα τὶς περιγραφές του μὲ ἀξιόλογα σχέδια.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀγγλοκρατίας, ποὺ καλύπτει ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα τοῦ 19ου αἰώνα (1808-1864), ἔγιναν κάποιες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἀπὸ τὸν Κυθῆριο Ἐμμ. Μόρμωρη καὶ τὸν Ἀγγλο διοικητὴ Preston. Ὁ πρῶτος ἀνέσκαψε στὴ θέση Παλιόκαστρο, τὸ ἔτος 1840, καὶ ὁ δεύτερος, δέκα χρόνια ἀργότερα (1850), στὴν περιοχὴ τῆς Γωνίας, κοντὰ στὸ χωριὸ Μητάτα. Γιὰ τὶς δραστηριότητες τῶν τελευταίων, δὲ διαθέτουμε κανένα στοιχεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ ἔμμεσες πληροφορίες¹.

Τὸ 1853 δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Κυθῆριο Ν. Σ. Καλούτση στὴ στήλη «Ἀρχαιολογικά» τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Πανδώρα* ἓνα σύντομο ἄρθρο γιὰ τὰ Κύθηρα,

καὶ ἡ ἱστορία του ἀπασχόλησε καὶ ἄλλους Εὐρωπαίους διανοούμενους, ὅπως μαρτυροῦν οἱ συγγραφές τῶν: P. CORONELLI, *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Vénétiens* (Paris 1687). O. DAPPER, *Description exacte des Iles de l'Archipel.....* (Amsterdam 1703). A. CRASSET SAINT-SAUVEUR, *Voyage historique.....* (Paris 1808) καὶ J. P. BELLAIRE, *Precis der opérations générales de la division française.....* (Paris 1805). Στοὺς ταξιδιωτὲς τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα ἀνήκει καὶ ὁ Ἀγγλὸς W. M. Leake, ὁ κυριότερος θεμελιωτὴς τῆς ἀρχαιολογικῆς τοπογραφίας, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφτηκε τὰ Κύθηρα, τὸ 1806. Στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἐπίσκεψῆς του προσπαθεῖ νὰ ταυτίσει τὰ παραδομένα ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς ἀρχαῖα τοπωνύμια, χωρὶς τὴ βοήθεια ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. βλ. LEAKE, *Travels*, σ. 69 κέξ. Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Leake, βλ. *Κυθηραϊκὰ Μελετήματα*, σ. 91-97. Στὸ ἴδιο βιβλίο, καθὼς καὶ στοῦ Μ. Κ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, *Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ Κύθηρα*, Κυθηρ. Βιβλιοθήκη, 4 (Ἀθήνα 1979), περιλαμβάνεται μιὰ ἐπιλογὴ ἀπὸ περιηγητικὰ κείμενα σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση, τὰ ὁποῖα καλύπτουν ἓνα χρονικὸ διάστημα τεσσάρων αἰώνων. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ πληροφορίες τῶν περιηγητῶν - πολὺτιμες βέβαια γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς νεότερης ἱστορίας τοῦ νησιοῦ - εἶναι ἐλάχιστες, ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀρχαιότητες τῶν Κυθῆρων καὶ στὰ κείμενα ὀρισμένων (παράδειγμα ὁ Coronelli) εἶναι ἀνύπαρκτες. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς, ὅπως οἱ: Dapper, Sauveur, καὶ Bellaire, ἀντλοῦν στοιχεῖα ἀπὸ τὶς περιγραφές τῶν παλιότερων. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Dapper εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ ἴδιος δὲν ταξίδεψε ποτὲ στοὺς τόπους ποὺ περιγράφει (πρβλ. Δ. ΦΛΑΜΠΟΥΡΑ, «Ὁ Ο. Dapper καὶ ἡ περιγραφή του τῆς Κρήτης στὰ 1688», *Κρητ. Χρον.* 23, 1971, σ. 567 κέξ.). Στοιχεῖα δανεισμένα ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ Castellan καὶ τοῦ Stephanopoli ξαναδίνει καὶ ὁ ρομαντικὸς Gerard de Nerval στὸ βιβλίο του, *Voyage en Orient* (1950, Collect. Nationale de Classique Français). Εἶναι βέβαιο πὼς, ὅταν ὁ τελευταῖος γνώρισε τὰ Κύθηρα, τὴν περίοδο τῆς Ἀγγλοκρατίας (1807-1864), πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα ποὺ εἶχαν ἐπισημάνει παλιότεροι ταξιδιωτὲς δὲν ἦταν ὁρατά, ἢ δὲν σώζονταν πιά. Πάντως στὶς περιγραφές του περιέχονται ἀρκετὰ φανταστικὰ στοιχεῖα, κάποτε παραπλανητικὰ γιὰ τοὺς ἐρευνητές.

1. Τὶς ἀνασκαφικὲς δραστηριότητες τοῦ Ἐμμ. Μόρμωρη καὶ τοῦ Preston μνημονεύει ὁ R. WEIL, «Kythera», *AM* 5, 1880, σ. 230 καὶ 234, σημ. 1, ἀντίστοιχα.

άρκετά διαφωτιστικό, κυρίως, για τὰ ἀρχαιολογικά λείψανα ποὺ ἀνευρίσκονταν τότε στὸ βουνὸ Παλιόκαστρο¹.

Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τοῦ ἔτους 1862 ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, δημοσίευσε χάλκινα νομίσματα καὶ ἐνεπιγραφές μολυβδίδες ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ τὰ Ἀντικύθηρα. Πρόκειται γιὰ τὴν παλιότερη δημοσίευση ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ σὲ ἑλληνικὸ ἀρχαιολογικὸ περιοδικό².

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1875 ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἔστειλε στὰ Κύθηρα, ἓναν ἀπὸ τοὺς πρώτους συνεργάτες της στὶς ἐπαρχίες, τὸν «ἔμμιστον ἔφορον τοῦ Κράτους» Παναγιώτη Σταματάκη. Ἦταν ἴσως ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἐταιρεία ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τοῦ νησιοῦ, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Ἑπτανήσου στὸ ἑλληνικὸ κράτος. Γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Σταματάκη δὲ διαθέτουμε πολλές πληροφορίες³. Πάντως εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ἴδιος μετέφερε ἀπὸ τὸ νησί στὴν Ἀθήνα τρεῖς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες δωρήθηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Μόρμωρη καὶ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Στέφανο Κοιμανοῦδη.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1875 περιηγήθηκε τὰ Κύθηρα ὁ Γερμανὸς R. Weil. Ἐνα ἀξιόλογο ἄρθρο του⁴ δημοσιεύτηκε ἀργότερα, στὰ 1880, καὶ τὴν ἴδια χρονιά δημοσιεύτηκε ἐπίσης μιὰ ἀνάλογη συγκεντρωτικὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιολόγου O. Riemann⁵. Σ' αὐτούς - κυρίως στὸν Weil - πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ πρώτη προσπάθεια ἐρευνητικῆς ἐργασίας μὲ κάποιες ἀξιώσεις γιὰ τὴν τοπογραφία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τῶν Κυθέρων. Οἱ δύο ἐρευνητές δὲν ἔγραψαν μονάχα γιὰ τὰ σωζόμενα ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα σὲ διάφορες τοποθεσίες τοῦ νησιοῦ (Παλιόπολη, Γωνία, Λιβάδι κ.ἄ.)⁶. Περιέγραψαν ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα συγκεντρωμένα ἀπὸ ντόπιους συλλέκτες, καὶ διέσωσαν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση ὀρισμένων, τὰ ὁποῖα σήμερα ἔχουν χαθεῖ. Ἀκόμη καὶ στὸν τομέα τῆς ἐπιγραφικῆς πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ συμβολὴ τους, γιατί στὶς μελέτες τους περιέλαβαν καὶ ἀρχαῖες ἐπιγραφές, ἀδημοσίευτες ὡς τότε⁷.

1. Νέα Πανδώρα, τόμ. Γ' 1852 / 53, σ. 500-502.

2. Α. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑἘφημ.*, 1862 (τεῦχ. IB'), σ. 314-315, πίν. MB.

3. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Π. Σταματάκη στὰ Κύθηρα βλ. *ΠΑΕ*, 1874 / 75, σ. 47. *Ἔργον* 1837 / 1937, σ. 48 Πρβλ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Ἐπιγραφαί*, σ. 464. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 30.

4. WEIL, *Kythera*, σ. 224-243.

5. Ὁ Riemann, μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, περιόδευσε στὰ Κύθηρα, τὸ 1876. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ RIEMANN, *Cerigo*.

6. Οἱ Weil καὶ Riemann περιέλαβαν ἀκόμη στὶς μελέτες τους πολλὰ χωρία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, δίνοντας καὶ τὶς παραπομπές. Παλιότερη συνοπτικὴ δημοσίευση σχετικῶν μὲ τὰ Κύθηρα παραπομπῶν βλ. A. FORBIGER, *Handbuch der Alten Geographie* (Leipzig 1847) σ. 1016 καὶ σημ. 54.

7. Ἀρχαῖες ἐπιγραφές ἀπὸ τὰ Κύθηρα δημοσίευσε πρῶτος ὁ περιηγητὴς Leake. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἑλληνικὴ καὶ μιὰ βαβυλωνιακὴ, τὶς ὁποῖες εἶχε ἀναφέρει σ' ἓνα ὑπόμνημά του

Σύντομη περιήγηση στὰ Κύθηρα πραγματοποίησε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1884 ὁ Ἄντ. Μηλιαράκης, ὁ ὁποῖος στὸ βιβλίον του, *Γεωγραφία Πολιτική, Νέα καὶ Ἀρχαία τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας* (Ἀθήναι 1886), ἀφιέρωσε λίγες σελίδες στὴν ἀρχαία γεωγραφία τῶν Κυθήρων.

Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1887 ἐπισκέφτηκε τὸ νησί ὁ Η. Schliemann, ἀναζητώντας τὸ φημισμένο στὴν ἀρχαιότητα ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης¹. Σύμφωνα μὲ ὑπάρχουσες πληροφορίες ὁ Schliemann δὲν περιορίστηκε σὲ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, ἀλλὰ ἐπιχείρησε καὶ δοκιμαστικὰ ἀνασκαφὰς στὸ Καστρί, χωρὶς ὅμως οὐσιαστικὰ ἀποτελέσματα. Στὸ Γερμανὸ ἀρχαιολόγον ὀφείλουμε ἀκόμη καὶ μιὰ προσπάθεια ταύτισης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης μὲ βάσιν τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ Παλιόκαστρου².

Στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ γεωγράφος Richard Leonhard, ἐντεταλμένος ὑφηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον Breslau, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη παραμονή του στὸ νησί τὸ 1896, δημοσιεύει μιὰ περισπούδαστη μονογραφία, θέτοντας τίς βάσεις γιὰ τὴν τοπογραφικὴ ἔρευνα τῶν Κυθήρων³. Στὴν ἐργασία τοῦ Leonhard, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα τοπογραφικὸ - γεωλογικὸ χάρτη, βασίστηκαν μεταγενέστεροι ἐρευνητὲς τοῦ τόπου⁴.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα συνεχίζεται, πάντα περιορισμένη, καὶ μέσα στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Στὰ 1906, ὁ Ἄντ. Κεραμόπουλος περισυλλέγει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παλιόπολης ἕνα ἀπότμημα ἐνεπίγραφου πωρολίθου⁵, ἐνῶ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1915 ὁ Κυθήριος ἀρχαιολόγος Βαλέριος Στάης ἐξερευνᾷ ἕνα σπηλαιώδη τάφο στὴ θέση Λιονίης, κοντὰ στὴ Χώρα⁶. Μὲ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Λιονῆ ἐπιβεβαιώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ κατοίκηση τῶν Κυθήρων κατὰ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ⁷.

γιὰ τὰ Κύθηρα, γραμμένο στὰ 1849, ὁ Κυθήριος Ἰωάννης Καλούτσος (βλ. W. M. LEAKE «Some Remarks on the Island of Cerigo, anciently Kythera», *Transact. of the Royal Society of Literat.*, New Series, τόμ. 4, 1853, σ. 255-260). Λίγα χρόνια ἀργότερα, «κυθηραϊκὰς» ἐπιγραφὰς δημοσίευσε ὁ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Ἐπιγραφαί*, σ. 464 κέξ. καὶ ὁ Κ. Δ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *BCH*, 2, 1878, σ. 365.

1. Γιὰ τὴν περιοδείαν τοῦ Schliemann στὰ Κύθηρα βλ. *AJA*, 3, 1887, σ. 432· 4, 1888 σ. 96. *RA*, 11, 1888, σ. 76.

2. Βλ. Η. SCHLIEMANN, «Über den urältesten Tempel der Aphrodite», *Zeitschrift für Ethnologie*, 20, 1888, σ. 20 κέξ.

3. R. LEONHARD, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie*, 128 *Ergänzungsheft zu Petermanns Mitteilungen* (Gotha 1899).

4. Ο. Α. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 509, χαρακτηρίζει τὴν ἐργασία τοῦ Leonhard, «treffliche landeskundliche Monographie».

5. ΑΝΤ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Σύμμεικτα Ἀρχαιολογικά», *ΑἘφημ* 1931, σ. 162, εἰκ. 3.

6. Β. ΣΤΑΗΣ, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Κυθήροις», *ΑΔ*, 1, 1915, σ. 191 κέξ.

7. Πρβλ. Γ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Βαλέριος Στάης», *Κυθ. Ἐπιθεώρησις*, σ. 306 κέξ.

Τὰ πορίσματα τῆς τοπογραφικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα συνοψίζει σ' ἓνα ἄρθρο γενικοῦ περιεχομένου ὁ L. Burchner, δημοσιευμένο στὰ 1924, παραθέτοντας συνάμα καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τῆς σχετικῆς μὲ τὰ Κύθηρα ἑλληνικῆ καὶ ξένη βιβλιογραφία¹.

Στὰ χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου ἡ Ἀγγλίδα ἀρχαιολόγος S. Benton, περιοδεύοντας τὰ Ἴονια νησιά, δὲν παραλείπει νὰ ἐπισκεφεῖ καὶ τὰ Κύθηρα. Καρπὸς τῆς περιοδείας τῆς ἦταν ὁ ἐντοπισμὸς ἐπιφανειακῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων στὸ Καστρί, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες τοποθεσίες, στὸ νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ². Τὴν περίοδο ἐκείνη ἔγιναν καὶ οἱ πρῶτες προσπάθειες γιὰ τὴν ἔδρυση Μουσείου στὰ Κύθηρα, γεγονός που ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ σὲ τούτη τὴν ἱστορικὴ ἀναδρομῆ. Ἡ ἔδρυση τοῦ Μουσείου ὀφείλεται στὸ γυμνασιάρχῃ Σπύρο Στάθη καὶ στὸ μαθητὴ του καὶ καθηγητὴ τῆς φιλολογίας Θεμιστοκλῆ Πετρόχειλο. Τὸ 1939, ὁ τελευταῖος διορίστηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν στὸ Ἀρχαιοφυλακεῖο τοῦ νησιοῦ, ἀναλαμβάνοντας συγχρόνως καὶ καθήκοντα ἐπιμελητῆ ἀρχαιοτήτων³. Μὲ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ ὁ Θεμ. Πετρόχειλος ἀρχισε νὰ συγκεντρώνει τὰ «κυθηραϊκῆς προελεύσεως καὶ τέχνης ἔργα τῆς τε ἀρχαιοτάτης καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς», ἐνῶ παράλληλα φρόντισε γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς νεοσύστατης ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς, τὴν ὁποία στέγασε ἀρχικὰ σὲ μιὰ αἴθουσα τοῦ Ἀρχαιοφυλακείου, στὸ βενετσιάνικο κάστρο τῆς Χώρας⁴.

Σύντομες περιηγήσεις σὲ δύο διαδοχικὲς περιόδους (1957 καὶ 1958) ἔκαναν στὰ Κύθηρα ἡ H. Waterhouse καὶ ὁ R. Hope Simpson, μέλη τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ὅπως καὶ ἡ S. Benton. Οἱ Waterhouse καὶ Simpson, βασιζόμενοι στὰ ἐπιφανειακὰ κατάλοιπα που ἐπισήμαναν οἱ ἴδιοι σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ νησιοῦ, καθὼς καὶ στὶς παρατηρήσεις τῶν παλιότερων ἐρευνητῶν, δημοσίευσαν ἓναν κατάλογο ἀρχαιολογικῶν θέσεων, συνοδεύοντας τὴν ἐργασία τους μὲ μερικὰ τοπογραφικὰ σχέδια⁵.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1963 ἡ Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν σὲ συνεργασία μὲ τὸ Μουσεῖο τοῦ Παν/μίου Πενσυλβανίας χρηματοδότησε μιὰ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ Καστρί, τὴν ὁποία διηύθυνε ὁ καθηγητῆς G. Huxley. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία δὲν περιορίστηκε μόνον στὸ Καστρί, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν ἐξερεύνηση λαξευτῶν τάφων στὶς γειτονικὲς τοποθεσίες Βόθωνας καὶ Ἀσπρογας⁶. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς

1. L. BÜRCHNER, RE, XII 1 (1924) σ. 207 κέξ. (s. v. K y t h e r a).

2. BENTON, *Ionian Islands*, σ. 245-246. Στὴν Benton ὀφείλεται ἡ πρώτη πιστοποίηση μινωικῶν καταλοίπων (ὄστρακα) στὸ Καστρί.

3. Βλ. ἐφημ. *Κυθηραϊκῆ Δραῖσις*, ἀρ. φύλ. 47 (15-6-1939).

4. Θ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, «Τὸ Μουσεῖον Κυθήρων», *Κυθηραϊκῆ Δραῖσις*, ἀρ. φύλ. 60 (1-9-1945).

5. H. WATERHOUSE - H. SIMPSON, BSA, 56, 1961, σ. 148 κέξ.

6. Βλ. HUXLEY, *Kastri - Palaiopolis*, σ. 147-148. G. DAUX, BCH, 88, 1964, σ. 830 κέξ. ARepLondon, 1963 / 64, σ. 25-26.

των Ἀγγλων ὑπῆρξαν ιδιαίτερα ἀποκαλυπτικά, καὶ ἔτσι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα συνεχίστηκε ἀπὸ μιὰ ομάδα ἐπιστημόνων στὶς δύο ἐπόμενες περιόδους (1964 καὶ 1965) καὶ ἐπιβεβαίωσε τὴν ὕπαρξη ἀξιόλογου μινωικοῦ οἰκισμοῦ¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν πλούσιων πήλινων εὐρημάτων, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν J. N. Coldstream, στὰ πλαίσια τῆς παραδοσιακῆς ἀντιμετώπισης ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, μὲ συγκρίσεις καὶ τυπολογικὲς κατατάξεις, τὰ ὑπόλοιπα κινητὰ εὐρήματα, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καί, γενικά, ἡ περιοχὴ τῆς Παλιόπολης ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο συναφῶν ἀρχαιολογικῶν, γεωλογικῶν καὶ τοπογραφικῶν μελετῶν ἀπὸ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἴδιας ἀποστολῆς. Καρπὸς αὐτῆς τῆς πολὺπλευρῆς δραστηριότητος εἶναι τὸ βιβλίον τῶν J. N. Coldstream - G. L. Huxley (ἐπιμελητὲς τῆς ἔκδοσης), KYTHERA: Excavations and Studies, conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens (London 1972), τὸ μοναδικὸ μέχρι σήμερον στὸν τομέα τοῦ αὐτοτελὲς ἐπιστημονικοῦ σύγγραμμα γιὰ τὰ Κύθηρα².

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν τελευταίων ἐτῶν περιορίστηκε σχεδὸν ἀποκλειστικά στὴν ἐξερεύνηση ἑνὸς θαλαμοειδοῦς, προϊστορικοῦ τάφου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα στὸ Βόθωνα καὶ καθαρίστηκε ἀπὸ τὴν ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Κ. Εὐστρατίου, τὸ 1977³.

1. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1964 βλ. HUXLEY, *Kythera*, σ. 179-180. G. DAUX, BCH, 89, 1965, σ. 879 κέξ. ARepLondon, 1964/65, σ. 27. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1965 βλ. HUXLEY, *Excavations*, σ. 160-162 G. DAUX, BCH, 90, 1966, σ. 797 κέξ. ARepLondon, 1965/66, σ. 21.

2. Πρβλ. τὴν παρουσίαση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν S. HOOD, JHS, 95, 1975, σ. 264-65

3. Ἡ σχετικὴ ἔκθεση τυπώνεται στὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΘΗΡΑ ΩΣ ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ

Ι. Γεωγραφική επισκόπηση

Πολλοί αρχαίοι συγγραφείς, ποιητές, ιστορικοί, γεωγράφοι και περιηγητές σχολιάζουν τη γεωγραφική θέση τῶν Κυθήρων. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς τὴν προσδιορίζουν σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν Πελοπόννησο καί, εἰδικότερα, τὴ Λακωνία.

Ὁ Ὅμηρος πρῶτα, ψάλλοντας τὶς περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεύ, συνδέει τὰ Κύθηρα μὲ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Μαλέα (Ὀδύσεια ι, 80-81): *περιγνάμπτοντα Μάλειαν...παρέπλαξεν δὲ Κυθήρων*. Στὸν Ἡρόδοτο (VIII, 235) ἀναφέρεται ἡ Λάκαινα χώρα καὶ ἐπ' αὐτῇ νῆσος ἐπιχειμένη τῇ οἴνομα ἐστὶ Κυθήρα. Τὴν ἴδια ἀποψη ἐκφράζει καὶ ἡ περιγραφή τοῦ Θουκυδίδη (IV, 53): *τὰ δὲ Κύθηρα νῆσός ἐστιν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν*. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ ἔργου «Περιήγησις», ποὺ ἀποδίδεται στὸν Σκύμνο τὸν Χίο, σημειώνει: *πρὸς δὲ τῇ Λακωνικῇ Κύθηρα*¹. Κατὰ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεύ (Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία, I, 50) τὸ νησί «*πρόκειται Πελοποννήσου*».

Ὁ γεωγράφος Στράβων (VIII, 5,1) ἀναφέρει καὶ τὴν ἀπόσταση τῶν Κυθήρων ἀπὸ τὴν πλησιέστερη πελοποννησιακὴ ἀκτὴ: *εἰς δὲ Ὀνου Γνάθου ταπεινὴν χερσόνησον ἐνδοτέρω τῶν Μαλεῶν, πεντακοσίων εἴκοσι-πρόκειται δὲ κατὰ τούτου Κύθηρα ἐν τεσσαράκοντα σταδίοις, νῆσος εὐλίμενος, πόλιν ἔχουσα ὁμώνυμον...* Τὴν ἴδια παρατήρηση κάνει καὶ ὁ περιηγητὴς Πausανίας. Κατὰ τὸν Pausanias (III, 23, 1) τὸ νησί «*κεῖται μὲν ἀπαντικρὺ Βοιωτῶν, ἐς δὲ Πλατανιστοῦντα, - ἐλάχιστον γὰρ τῆς ἡπείρου ταύτη διέστηκεν ἢ νῆσος - ἐς ταύτην τὴν ἄκραν τὸν Πλατανιστοῦντα ἀπὸ ἄκρας τῆς ἡπείρου, καλουμένης δὲ Ὀνου Γνάθου, σταδίων πλοῦς τεσσαράκοντά ἐστιν*»².

Ὁ Πλίνιος (Nat. Hist. IV, 18, 56), ἐξάλλου, μνημονεύει τὴν ἀπόσταση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Μαλέα: «*Cythera cum oppido....haec sita est a Maleae promunturio v passuum ancipiti propter angustias ibi na-*

1. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, *Περιήγησις*, 552-553 (MÜLLER, GGM I, σ. 218).

2. Τὸ τοπωνύμιον Πλατανιστοῦς εἶναι προφανῶς ἡ ἀρχαία ὀνομασία τοῦ βόρειου ἀκρωτηρίου τῶν Κυθήρων, τοῦ Κάβο - Σπαθί. Ἡ χερσόνησος Ὀνου Γνάθος πρέπει νὰ ταυτιστεῖ ἐπομένως, μὲ τὴ σημερινὴ Ἐλαφόνησο (κοινῶς Λαφονήσι), ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὰ Κύθηρα 4,1/2 μίλια. Πρβλ. J. G. FRAZER, *Pausanias's description of Greece*, τόμ. III (New York 1965 repr.) σ. 384-385. Γιά τὸ τοπωνύμιον βλ. καὶ παρακ. σ. 40.

vium anbitu...». Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος¹ κατατάσσει τὰ Κύθηρα στὰ νησια τῆς Πελοποννήσου· ἐνῶ ὁ Πλούταρχος (Νικίας, VI, 4) τὰ χαρακτηρίζει «νήσον εὖ κατὰ τῆς Λακωνικῆς περὺκυϊαν».

Διαφορετικὴ ὥστόσο εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Διονύσιου τοῦ Περιηγητῆ στὸ ἔργο του *Οἰκουμένης Περιήγησις*. Ἡ φράση «Πολλοὶ δ' Ἀμισοῖο βορειότεραι ὁρόωνται, Αἰγυλὰ τ', ἠδὲ Κύθηρα, Καλαυριά τε τρηχεῖα», μαρτυρεῖ μιὰν ἄλλη ἀποψη γιὰ τὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ, καθὼς τὸ συνδέει καὶ μετὴν Κρήτη². Τὴ σύνδεση αὐτὴ ἐκφράζει καὶ ἡ περιγραφή τοῦ μεταγενέστερου, Στέφανου τοῦ Βυζάντιου: *Κύθηρα, νῆσος πόλιν ὁμώνυμον ἔχουσα πρὸς τῇ Κρήτῃ*³.

Ἀπὸ τίς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν περισσότερο κατατοπιστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Σκύλακος τοῦ Καρυανδέως, ὁ ὁποῖος τονίζει τὴ σχέση τοῦ νησιοῦ καὶ μετὴν δύο κοντινὲς περιοχές: *Μαλέα ἄκρα. Κατὰ ταύτην κείται Κύθηρα νῆσος καὶ πόλις καὶ λιμὴν. Κατὰ δὲ ταύτην ἐστὶ Κρήτη νῆσος*⁴.

Τὰ Κύθηρα στὴ μεγαλύτερη ἔκτασή τους εἶναι νησι ὄρεινό. Ἐνα «ὀροπέδιο» στὸ ἐσωτερικό, ποῦ διακόπτεται ἀπὸ μικρὲς κοιλάδες καὶ χαραδρώσεις, καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νησιοῦ καὶ φτάνει σχεδὸν ὡς τὸ νότιο τμήμα του⁵. Ἡ ἰσόπεδη αὐτὴ κεντρικὴ περιοχὴ περιβάλλεται ἀπὸ δύο πλευρικὲς ὀροσειρές, μία δυτικὴ καὶ μία ἀνατολική, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ἐξαιρετικὰ τραχὺ ἀνάγλυφο⁶.

1. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ, *Γεωγραφία* III, 16, 23: «Νῆσοι δὲ παράκεινται τῇ Πελοποννήσῳ αἶδε...Κύθηρα νῆσος ἢ καὶ πόλις». (ἔκδ. C. NOBBE, Hildesheim 1966 repr).

2. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Οἰκουμένης Περιήγησις*, 498 (MÜLLER, GGM II, σ. 134). Πρβλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Παρεκβολαί*, 498 (MÜLLER, GGM II, σ. 310), καθὼς καὶ τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τὸν Πρισκιανὸν τὸν Ἀφρικανὸν (MÜLLER, GGM II, σ. 194): «sed multae Amnisi boreae sub parte videntur, Aegilaque, inde Cythera, Calauria dura colonis». Πρβλ. καὶ τὴν περιγραφή τοῦ Ἀβιηνοῦ (RUFII FESTI AVIENI, *Descriptio Orbis Terrae*, 669): «Aegila parva et procera caput turgescunt pulchra Cythera» (MÜLLER, GGM II, σ. 183).

3. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, λ. *Κύθηρα* (ἔκδ. A. MEINEKE, Graz 1958 repr).

4. ΣΚΥΛΑΞ, *Περίπλους*, 46 (MÜLLER, GGM I, σ. 41). Ἀνάλογη πληροφορία δίδει καὶ ὁ ΑΓΑΘΗΜΕΡΟΣ ΟΡΘΩΝ, *Γεωγραφίας Ὑποτύπωσις*, 26 (MÜLLER, GGM II, σ. 486): «Κύθηρα μέσον Κρήτης καὶ Λακωνικῆς».

5. Τὰ Κύθηρα ἔχουν σχῆμα ρομβοειδές. Ἡ ἔκτασή τους δὲν ξεπερνᾷ τὰ 280 τετρ. χλμ. ἔχουν μέγιστο μῆκος 28 χλμ. καὶ μέγιστο πλάτος 19 χλμ.

6. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ βρίσκονται οἱ ψηλότερες κορυφές του: ἡ ὀροσειρὰ τοῦ Μερμηγκάρη (φτάνει τὰ 476 μ.) περιλαμβάνει δύο ψηλότερα σημεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα βρίσκεται 1,5 χλμ., νότια ἀπὸ τὸν ὄρυο Καλάμι τῆς περιοχῆς Μυλοποτάμου, καὶ τὸ δεύτερο 1,5 χλμ. ἀκόμη νοτιότερα. Στὸ ΝΑ τμήμα ὑψώνεται ἡ κορυφὴ τῆς *Βήλας* (510 μ.), τὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 15, καὶ ἀκόμη νοτιότερα ἡ κορυφὴ τοῦ *Λιονῆ* (457 μ.). ΒΑ ἀπὸ τὸν Μερμηγκάρη, στὸν κεντρικὸ κάθετο ἄξονα τοῦ νησιοῦ, ὑψώνεται ἡ *Σκληρῆ* (432 μ.), ἐνῶ στὰ ἀνατολικά Κύθηρα ἀπλώνεται ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ ἄλλη σειρὰ ἀπὸ ὄρεινὲς ἐξάρσεις: ὁ *Ἀντιγένης*, μὲ ψηλότερη κορυφὴ 474 μ.

Οι άκτες τῶν Κυθήρων εἶναι βραχώδεις, μὲ ἐξάιρεση λίγες, ἀλλὰ ἀξιόλογες, ἀμμώδεις παραλίες. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα οἱ ἀμμουδιές ἐναλλάσσονται μὲ χαμηλοὺς λοφίσκους, ποὺ ὑψώνονται ἀπότομα πάνω ἀπὸ τὴν ἀκτὴ. Μιὰ τέτοια διαμόρφωση παρατηρεῖται στὴν περιοχὴ τῆς Παλιόπολης - τῆ σπουδαιότερη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀρχαίων θέσεων-ὅπου οἱ παράκτιες τοποθεσίες "Ἀσπρογας, Καστρὶ καὶ Λίμνη ὑπόκεινται σὲ συνεχεῖς μεταβολές, ἐξαιτίας τῆς κυματωγῆς καὶ τῆς σύστασης τοῦ ἐδάφους¹. Ὁ Στράβων (VIII, 5, 1) χαρακτηρίζει τὰ Κύθηρα «νήσον εὐλίμενον», ἀλλὰ ἡ σημερινὴ μορφολογία τῶν ἀκτῶν τοὺς δὲ δικαιολογεῖ ἀπόλυτα τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου, δεδομένου ὅτι καμιά ἀπὸ τὶς παραλιακὲς θέσεις τοῦ νησιοῦ, ποὺ προσφέρονται γιὰ προσόρμιση, δὲν προστατεύεται ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ὄλων τῶν διευθύνσεων². Τεκτονικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴ γεωμορφολογικὴ ἱστορία τοῦ νησιοῦ, ἐπέδρασαν ἀναμφίβολα στὴ διαμόρφωση τῶν ἀκτῶν του³. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἔχουν ὅμως παντοῦ τὶς συνέπειές τους καὶ στὴν κατοίκηση. Καὶ εἶναι πολὺ πιθανό, παρόλη τὴν ἔλλειψη στοιχείων, ὅτι καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ ἔφτασαν κάποτε νὰ ἐρημώσουν οἰκισμοὺς τοῦ νησιοῦ στὴν ἀρχαιότητα⁴.

καὶ μιὰ χαμηλότερη, τῆς Ἁγίας Μόνης (348 μ.), στὴ διαδρομὴ του πρὸς ΝΑ, καθὼς καὶ ὁ Ἅγιος Γιώργης - τὸ ἀνατολικότερο βουνὸ τῶν Κυθήρων - μὲ κορυφὴ ὕψους 363 μ. Τὸ ἀνάγλυφο τῶν Κυθήρων περιγράφει ἀναλυτικὰ ὁ Leonhard στὴν περισπούδαστη μελέτη του (δ.π.), ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὰ παραπάνω μετρητικὰ στοιχεῖα.

1. Γιὰ τὴ σύσταση καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἐδάφους σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ βλ. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΣ, *Γεωλογία*, σ. 15.

2. Οἱ σπουδαιότεροι ὄρμοι τοῦ νησιοῦ εἶναι: τοῦ *Αὐλέμωνα* (ἢ Ἁγίου Νικολάου) στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ὁ ὄρμος *Καφάλι* στὸ νότιο, στὶς δυτικὲς ἀκτὲς οἱ ὄρμοσκοι, *Σκιδία*, *Βάνη*, *Μυρτιδιόν*, *Λιμνάρια*, *Φανοκοπία*, Ἅγιος *Λευτέρης*, καὶ ὁ ὄρμος *Μουδάρι*, κοντὰ στὸν Κάβο-Σπαθί. Γιὰ τὴν ἀκτογραφία βλ. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 510 κέξ., ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσ. Γεωγρ.* σ. 50 κέξ.

3. Γιὰ τὴ γεωλογικὴ ἱστορία τῶν Κυθήρων ἔχουν γραφεῖ ἀξιόλογες ἐπιστημονικὲς ἐργασίες ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πάντα βασικὲς μελέτες τῶν: LEONHARD, *Die Insel Kythera* καὶ PHILIPPSON, *Peloponnes*, ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴ μελέτη τοῦ Ν.Ι. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, *Συμβολὴ εἰς τὴν γεωλογίαν τῶν Κυθήρων* (1955), ὅπου καὶ ἡ παλιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Νεότερες μελέτες: Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τῆς γεωλογίας τῶν Κυθήρων καὶ μικροπαλαιολιθικὴ ἀνάλυσις τῶν νεογενῶν σχηματισμῶν τῆς νήσου», *Δελτίον Ἑλλην. Γεωλ. Ἑταιρ.*, 6, 1967, σ. 385-399. Β. FREYBERG, «Die Neogen - Diskordanz in central Kythira», *Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* 42, 1967, σ. 361-381. J. MAKRI, «The Gravity Field of Attica, the Peloponnese and Kithira Greece», *Zeitschrift f. Geophysik*, 39, 1973, σ. 929-936.

4. Οἱ ἀρχαῖες πηγές δὲν ἀναφέρουν σεισμικὲς καταστροφές στὰ Κύθηρα. "Ὅμως ἡ θέση τους, τόσο κοντὰ στὴν «εὐσειστον Λακωνικὴν» (ΣΤΡΑΒΩΝ, VIII, 5, 7 = C 367), καὶ οἱ ἰσχυροὶ σεισμοὶ ποὺ τὰ ἐπληξαν στὴ νεότερη ἐποχὴ, δὲν ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὰ Κύθηρα «is not particularly liable to earthquakes», ὅπως παρατηρεῖ ὁ COLDSTREAM, *LM I Period*, σ. 396. Ἐξάλλου, ἡ τοξοειδῆς ζώνη ποὺ περιλαμβάνει τὰ νησιά *Κύθηρα - Κρήτη - Κάριθος - Ρόδος*, ἔχει χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ὡς «τεκτονικῶς λίαν ἀσταθῆς περιοχὴ» (N. CREUTZBURG, «Ἡ παλαιογεωγραφικὴ ἐξέλιξις τῆς

Τὸ ἔδαφος τῶν Κυθήρων ἀποτελεῖται ἀπὸ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα (κυρίως στὸ βόρειο τμήμα), ἀπὸ ἀσβεστόλιθους, καθὼς καὶ ἀπὸ νεογενεῖς ἀποθέσεις, ποὺ κατὰ τὸν Leonhard παρουσιάζουν πλήρη συμφωνία μετὰ κεῖνες τῆς νότιας Πελοποννήσου¹. Παρόλο ποὺ τὸ ἔδαφος τῶν Κυθήρων εἶναι πετρώδες, ὅμως τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ νησιοῦ καλύπτεται ἀπὸ θαμνώδη βλάστηση. Ἐκτός ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῶν βουνῶν, θαμνώδη βλάστηση συναντοῦμε καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ, ὅπου ὁ γεωφυσικὸς χαρακτήρας εἶναι καθαρὰ ὄρεινός. Ὡστόσο τὰ Κύθηρα μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς τὸ νησί τῶν ἀντιθέσεων². Καὶ αὐτὸ γιατί, τὰ ἄγωνα ἐδάφη μετὰ τὴν μονοτονία τῶν θάμνων, - οἱ «πάσπαροι»³ καὶ οἱ «σοβάλες», δίνουν κατὰ τόπους τὴν θέση τους σὲ χωματεροὺς λόφους καὶ πλαισιώνουν καλλιεργήσιμες πεδινὲς ἐκτάσεις καὶ κατάφυτες ρεματιές, ποὺ δὲν ξηραίνονται οὔτε τὸ καλοκαίρι.

Ἐξαιτίας τοῦ χαμηλοῦ ποσοστοῦ βροχοπτώσεων, τὸ νησί ὑδρεύεται ἀπὸ

νήσου Κρήτης» Πεπραγμ. Α' Κρητολ. Συνεδρ., ΚρητΧρον 15-16, 1961/62, σ. 336). Ἄλλὰ καὶ στὰ νεότερα χρόνια σημειώθηκαν ἰσχυρὲς σεισμικὲς δονήσεις στὴν περιοχὴ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ καταστρεπτικότερη συνέβη στὰ 1750 (7 Ἰουνίου). Γιὰ τὸ σεισμὸ αὐτὸ βλ. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 12. Γιὰ τὸν ἴδιον σεισμὸ ὁ Ε. ΠΛΑΤΑΚΗΣ «Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων», *ΚρητΧρον* 4, 1950, σ. 463 σημειώνει: «Κατὰ Paulin ἀντλοῦντα ἐκ τοῦ Mallet ὁ σεισμὸς ἦτο πολὺ ἰσχυρὸς εἰς Πελοπόννησον καὶ Κύθηρα, ἐνθα ἡ πόλις κατεστράφη καὶ περισσότεροι τῶν 2000 ἄνθρωποι ἀπώλεσθησαν. Πιθανὴ ἔντασις 9». Πρβλ. καὶ τοὺς σεισμοὺς ποὺ μνημονεύει ὁ Κυθήριος χρονικογράφος Γ. Λογοθέτης (Σ. ΣΤΑΘΗΣ, «Τὰ Κυθηραῖκα Χρονικά τοῦ ἱερέως Γρηγορίου Λογοθέτη», *Κυθ. Ἐπιθεώρησις*, σ. 346 κέξ.).

1. Γιὰ τὴν στρωματογραφία καὶ τὴν γεωλογικὴ διάρθρωση τῶν Κυθήρων, βλ. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 7 κέξ., ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΣ, *Γεωλογία*, σ. 6 κέξ., ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσ. Γεωγρ.*, σ. 13 κέξ.

2. Πρβλ. τὴν σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, ὅ.π. (σ.27), σ. 264: «ἡ νῆσος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ διὰ τὴν χλοερότητα τῶν τόπων καὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν παριστᾷ ὅλως ἀντίθετον εἰκόνα ἐκείνης ἣν βλέπουσιν οἱ περιπλέοντες αὐτὴν ἐπὶ τῶν πρὸς τὴν θάλασσαν νεουσιῶν πλευρῶν» καὶ τοῦ RIEMANN, *Cerigo*, σ. 18: «Ces contrastes sont fréquents à Cerigo et donnent beaucoup d' intérêt au paysage».

3. Στὸ ἀγροτικὸ λεξιλόγιό τῆς τοπικῆς διαλέκτου βρίσκουμε ὀνόματα προσηγορικά, δηλωτικὰ τῆς σύστασης τοῦ ἐδάφους. Τέτοια ὀνόματα χρησιμοποιοῦνται συχνὰ καὶ ὡς τοπωνύμια, ὅπως: *Πασπάρια* (τοπωνύμιο κοντὰ στὴν Παλιόπολη). Ἡ λέξις προέρχεται ἀπὸ τὸ *πάσπαρος* (ἢ *κούσκουρας*), ποὺ σημαίνει: πετρώδης καὶ στέρη γῆ. *Σκληρὴ* (ὀνομασία βουνοῦ τῶν Κυθήρων). Ἡ λέξις χαρακτηρίζει κυρίως τὰ ἄγωνα ἐδάφη ἀπὸ ἀσβεστολιθικά πετρώματα. *Χαλεπὴ*: σημαίνει περιοχὴ ὄρεινὴ καὶ δύσβατη. *Χαλεπὴ* ὀνομάζεται μιὰ τοποθεσία κοντὰ στὴν Παλιόπολη, ἐνῶ στὰ νότια Κύθηρα ὑπάρχει καὶ τοπωνύμια *Χαλέπα*. Ἀνάλογες σημασίαι ἔχουν καὶ τὰ τοπωνύμια: *Ἀμμουδερό* (τό), *Βολάδια* (τά), *Ξεροσοβάλα* (ή), *Ἀσπρογας* (ό), *Κοκκινὴ* (ή), *Ἀμμοῦτσες* (οἱ) κ.ά. Γιὰ τὶς σημασίαι μερικῶν ἀπὸ τὶς παραπάνω λέξεις βλ. Α. ΚΑΛΟΥΤΣΗΣ, «Συλλογὴ λέξεων, φράσεων καὶ παροιμιῶν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς σημερινοῖς κατοίκους τῆς νήσου Κυθήρων», *Πανδώρα* 12 (1861/62), 13 (1862/63), 14 (1863/64), 15 (1864/65), 19 (1868/69), 20 (1869/70). Τοπωνυμίες τῶν Κυθήρων σχολιάζει καὶ ὁ LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 14 κέξ.

ύδατοδεξαμενές («στέρνες») και από πηγάδια. Ὑπάρχουν ἔμως και ἀξιόλογες φυσικὲς πηγές με σταθερὴ ἀπόδοση σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους. Τὰ νερά τους σχηματίζουν μικροὺς χειμάρρους στὶς περιοχές: τοῦ Καραβᾶ, τῶν Μητᾶτων και τοῦ Μυλοποτάμου. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς περιλαμβάνονται δέκα μεταλλικὲς πηγές, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸ Β-ΒΔ τμήμα τοῦ νησιοῦ¹.

Εὐφορες περιοχές, πλούσιες σὲ βλάστηση, ποὺ συνιστοῦν βιότοπους, ὑπάρχουν σὲ διάφορα σημεία: οἱ χαμηλοὶ λοφίσκοι με τὴ χαρακτηριστικὴ ἀνδρωτὴ διαμόρφωση στὴν περιοχή τοῦ Καραβᾶ στὰ βόρεια Κυθήρα, ἡ τοποθεσία Ὕχελες στὸ ΒΔ τμήμα, ἡ περιοχή τοῦ Μυλοποτάμου στὸ δυτικὸ, ἡ πεδινὴ ἔκταση τοῦ Λιβαδιοῦ στὸ νότιο, και στὸ ἀνατολικὸ ἢ ρεματιὰ τῶν Μητᾶτων και ὁ κάμπος τῆς Παλιόπολης.

Ἀπὸ τὶς παραπάνω θέσεις ἡ μικρὴ κοιλάδα τῆς Παλιόπολης εἶναι ἴσως ἡ πιὸ εὐνοημένη ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν χωροφυσικῶν παραγόντων και γι' αὐτὸ ἐπιλέχθηκε ὡς τόπος κατοίκησης ἀπὸ τὴν τρίτη π.Χ. χιλιετία². Ἡ καθαρὰ πεδινὴ ἔκτασή της δὲν εἶναι μεγάλη, γιατί τὸ μεγαλύτερο τμήμα της κατέχεται ἀπὸ λοφίσκους ποὺ τοὺς διακόπτουν χαμηλὲς ρεματιές, οἱ ὁποῖες ἀπολήγουν στὴν ἀμμώδη παραλία τῆς ΝΑ ἀκτῆς τῶν Κυθέρων. Στὴν τοποθεσία αὐτὴ πρῶτα οἱ Ἑλλαδίτες τῆς τρίτης χιλιετίας και στὴ συνέχεια οἱ Μινωῖτες οἰκιστὲς τοῦ Καστροῦ μποροῦσαν νὰ ἐκμεταλλεύονται τὶς γεωφυσικὲς ἐκεῖνες εὐκαιρίες ποὺ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ διαθέτουν καλλιεργήσιμα ἐδάφη και νὰ βρίσκονται κοντὰ στὴ θάλασσα, ἡ ὁποία εἶχε νὰ προσφέρει πολλὰ στὴ διαβίωσή τους. Τὶς ἴδιες δυνατότητες εἶχαν και οἱ κάτοικοι τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς ὡς τὴν πρῶτη βυζαντινὴ περίοδο, ὅποτε, φαίνεται ὅτι ἐξαλείφθηκε κάθε ἔχνος κατοίκησης σ' αὐτὴ τὴν προνομιούχο τοποθεσία, ἡ ὁποία στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τῶν Κυθέρων εἶχε τὴ μεγαλύτερη διάρκεια ζωῆς³.

1. Ἀπὸ τὶς πηγὲς τῶν βόρειων Κυθέρων σημαντικότερες εἶναι: τοῦ *Πετρονιοῦ*, τῶν *Μαγγάνων*, τῆς *Παλιοβοσκίνας* και ἡ πηγὴ στὶς Ὕχελες. Οἱ θεραπευτικὲς ιδιότητες τῶν νερῶν τους ὀφείλονται στὰ ἄλατα σιδήρου ποὺ περιέχουν. Βλ. ΔΙΟΝ. Σ. ΑΛΒΑΝΑΚΗ, *Κυθηραϊκὴ Ἐπετηρίς*, Α' (1909) σ. 102. Π. Μ. ΜΕΓΑΛΟΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Τὰ σιδηροῦχα ὕδατα Κυθέρων», *Κυθ. Ἐπιθεώρησης*, σ. 390 κέξ. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΣ, *Γεωλογία*, σ. 5 κέξ. Γιὰ τὶς ὑδρογεωλογικὲς συνθήκες βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσ. Γεωγρ.* σ. 58 κέξ.

2. Ἡ παραθαλάσσια περιοχή τῆς Παλιόπολης ἀποκάλυψε σημαντικὰ κατάλοιπα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μοναδικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν κατοίκησή της σ' ὅλες τὶς περιόδους τῆς πρῶτης, τῆς μέσης, τῆς ὕστερης Χαλκοκρατίας, στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς και στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ὡς και τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς κατοίκησης ἀποτελεῖ μοναδικὴ περίπτωση στὸ νησί. Πρβλ. SIMPSON - DICKINSON, *Gazetteer*, σ. 121-123.

3. Καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ ἡ τοποθεσία παραμένει προνομιούχος. Ὡστόσο εἶναι σχεδὸν ἀκατοίκητη. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σύμπτωση. Οἱ λόγοι ποὺ συνετέλεσαν τὴν ἐρήμωσή της συνδέονται με ἱστορικὲς ἀλλαγές κατὰ τὸ Μεσαίωνα, ὅταν οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ἐγκατέλειψαν τοὺς παράλιους οἰκισμοὺς και ἀποσύρθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ.

II. Στοιχεῖα φυσικοῦ περιβάλλοντος

Πληροφορίες ἀπὸ ἀρχαῖες πηγές γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον τοῦ νησιοῦ στὶς ἀρχαιότερες φάσεις τῆς οἰκιστικῆς ἱστορίας του (προϊστορικῆ - ἱστορικῆ ἐποχῆ) δὲ σώζονται. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ πὼς δὲ διέφερε ἀπὸ τὸ σημερινό.

Τὸ κλίμα¹, ἓνα ἀπὸ τὰ θερμότερα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, εἶναι τυπικὰ μεσογειακό: δροσερὸ τὸ καλοκαίρι καὶ ἥπιο τὴ χειμερινὴ περίοδο. Ἰδιαίτερα τὰ παράλια ἔχουν κλίμα ξηρὸ, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες περιοχὲς στὸ ἐσωτερικὸ - κυρίως στὸ βόρειο τμήμα - ὅπου ὑπάρχει περισσότερὴ ὑγρασία. Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὶς κλιματικὲς συνθῆκες τῶν Κυθῆρων εἶναι ἡ μεγάλη συχνότητα ἰσχυρῶν ἀνέμων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μαστίζεται ὀλοχρονίς τὸ νησί. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπιδρᾷ ἀρνητικὰ στὴν κατοίκηση. Καὶ εἶναι γνωστὸ πὼς καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἐξαιτίας τῶν ἰσχυρῶν ἀνέμων, γινόταν προβληματικὴ ἡ ναυσιπλοΐα στὴ γύρω περιοχὴ².

Ἐνα σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ τεκμηριώνει τὴ σύμπτωση τῶν κλιματικῶν συνθηκῶν³ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς μὲ τὶς σημερινές, ἀποτελεῖ ἡ χλωρί-

1. Γιὰ τὸ κλίμα τοῦ νησιοῦ βλ. PHILIPPSON, *Peloponnes*, σ. 514. RE XII 1 (1924), σ. 213. LEONHARD, *Die Insel Kythera* σ. 25-29. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσ. Γεωγρ.* σ. 64 κέξ.

2. Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῶν Κυθῆρων, στὸ σημεῖο ὅπου συναντιοῦνται τὰ θαλάσσια ρεύματα τῶν πελάγων, Κρητικοῦ, Αἰγαίου καὶ Ἰονίου, κάνει τὸ νησί εὐπρόσβλητο ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ὅλων τῶν κατευθύνσεων. Γιὰ τὴ συχνότητα καὶ τὴν ἔνταση τῶν ἀνέμων βλ. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 28 κέξ. Ἀκόμη καὶ τὸ καλοκαίρι ἡ ναυσιπλοΐα ἀντιμετωπίζει θαλασσοταραχὲς ἐξαιτίας τῶν ἐτησίων ἀνέμων («μελτέμια»), ποὺ πνέουν ἄλλοτε ὡς βόρειοι ἢ βορειοανατολικοὶ ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο καὶ ἄλλοτε ὡς βορειοδυτικοὶ ἀπὸ τὸ Ἰόνιο. Μιὰ τέτοια περίπτωσις μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο (VII, 168): «στὴ διάρκεια πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων οἱ Κερκυραῖοι εἶχαν ἐξοπλίσει 60 τριῆρεις «ὕπὸ δὲ ἐτησίων ἀνέμων ὑπερβαλεῖν Μαλέην οὐκ οἶοί τε γενέσθαι (ἔφασαν)». Χαρακτηριστικὴ εἶναι, ἐξάλλου, γιὰ τὴν ἐπικίνδυνον διέλευση τῶν θαλασσοπόρων ἀπὸ τὸν Κάβο - Μαλιᾶ ἡ παροιμιώδης φράση τῶν ἀρχαίων, τὴν ὁποία διέσωσε ὁ Στράβων (VIII, 6, 20 = C 378): «Μαλέας δὲ κάμψας ἐπιλάθου τῶν οἴκαδες». Πρβλ. E. CURTIUS, *Peloponnesos*, II (1852), σ. 330, σημ. 76. BALADIE, *Sitarabon*, σ. 263. Τὰ βραχῶδη παράλια τῶν Κυθῆρων μὲ ἀφορμὴ κάποια θαλασσοταραχὴ, ἂν ὄχι ἀπὸ ἄγνοια, γίνονται κάποτε «ἀνάφθοροι ἄκται» - γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν εὐριπίδεια ἔκφραση (*Ἐλένη*, 1540). Ἄς θυμηθοῦμε καὶ τὸ ναυάγιο τοῦ «*Μέντορος*» μὲ τὰ κλεμμένα «ἐλγίνεια μάρμαρα», ποὺ συνέβη στὰ Κύθηρα (Σεπτ. 1802), ἐξαιτίας ἰσχυρῶν Δ-ΒΔ ἀνέμων (βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ Γ. Λογοθέτη, *Κυθ. Ἐπιθεώρησις*, σ. 357 καὶ σημ. 2, καθὼς καὶ στοῦ ΙΩ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, ὁ.π. [σ. 23 σημ. 2] σ. 27).

3. Γιὰ τὴ σταθερότητα τῶν κλιματικῶν συνθηκῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου βλ. Β. ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ, *Τὸ κλίμα τῆς Κρήτης καὶ ἡ σταθερότης τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν μινωικῶν χρόνων*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 18, ἀρ. 3 (1954). Πρβλ. τὴ σχετικὴ παρατήρησις τοῦ Α. ΖΩΗ, *Κρήτη - Ἐποχὴ τοῦ Αἴθου*. Ἀρχ. Ἑλλην. Πόλεις 18 (Ἀθήνα 1973), σ. 115. Τὴ σταθερότητα τοῦ κλίματος στὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ὀλοκαίνου μέχρι σήμερα ἀναφέρει τελευταῖα καὶ ὁ ΔΙΑΠΟΥΛΙΣ, *Prehistoric Plants*, σ. 129, μελετώντας τὴ διακρίσιμη ὀρισμένων φυτικῶν εἰδῶν ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ.

δα τοῦ τόπου καὶ τῶν κοντινῶν περιοχῶν (κυρίως τῆς Κρήτης)¹. Βέβαια οἱ γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ φυτικά εἶδη ποὺ εὐδοκιμοῦσαν στὰ Κύθηρα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἂν καὶ ὄχι ἀνύπαρκτες, εἶναι πάντως ἐξαιρετικὰ σπάνιες. Καὶ ἡ περιορισμένη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀποκαλύψει τίποτα σχετικῶς.

Μονάχα ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο ἀναφέρεται ὅτι στὰ Κύθηρα φυτρῶνει ἡ *λυχνίδα*, φυτὸ ποὺ ἡ ἀρχαία παράδοση συνδέει μὲ τὴν Ἀφροδίτη: *περὶ δὲ τῆς Λυχνίδος λέγων Ἀμερίας ὁ Μακεδὼν ἐν τῷ Ριζοτομικῷ φησὶν ἀναφῶναι αὐτὴν ἐκ τῶν Ἀφροδίτης λουτρῶν, ὅτε Ἡφαίστω συγκοιμηθεῖσα ἡ Ἀφροδίτη ἐλούσατο, εἶναι δὲ ἀρίστην ἐν Κόπρῳ καὶ Λήμνῳ ἔτι δὲ Στρογγύλῃ καὶ Ἐρονικαὶ καὶ Κυθήροις*².

Στὸ Λεξικὸ τῆς Σούδας ἀναφέρεται, ἐξάλλου, τὸ φυτὸ *ψαλάκανθα*, ποὺ πιθανότατα ἀνῆκε στὰ εἶδη τῆς ἀρχαίας *χλωρίδας* τοῦ νησιοῦ, καθὼς μάλιστα ἡ ὀνομασία του συνδέεται μὲ κάποιον Κυθήριο, ἄγνωστο ἀπὸ ἄλλες πηγές: *«Πτολεμαῖος, Κυθήριος, ἐποποιὸς· οὗτος ἔγραψε περὶ Ψαλακάνθης· ἐν τούτῳ δὲ φησὶν, ὅτι βοτάνη ἐστὶ, θαυμαστὴν τινα δύναμιν ἔχουσα»*³.

Τὴν παρουσία δύο ἀκόμη εἰδῶν τοῦ φυτικοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν εἰκόνα τῆς *χλωρίδας* τοῦ νησιοῦ στὴν ἀρχαιότητα, συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴ φράση τοῦ Ἡρακλείδη τοῦ Ποντικοῦ: *«Κυθήριοι δὲ ὄψω, τυρῶ χρωῶνται καὶ σύκοις· φέρει γὰρ ἡ νῆσος πολλὰ καὶ μέλι καὶ οἶνον. Φιλόργυροι δ' εἰσὶν καὶ φιλόσπονοι τὰ μάλιστα»*⁴.

Ἡ παραπάνω μαρτυρία δὲν ἀντικατοπτρίζει βέβαια τὴν οἰκονομία τῆς κατοίκησης σ' ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζει ἡ παρούσα μελέτη. Ἀλλὰ ἂν

1. Ἡ *χλωρίδα* τῶν Κυθέρων ἀποτελεσε ἀντικείμενο μακροχρόνιας ἔρευνας τοῦ Ἀγγλοῦ στρατιωτικοῦ γιατροῦ R. Jameson, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀγγλοκρατίας. Ἡ ἐργασία του, *Notes on the Natural History and Statistics of the Island of Cerigo and its Dependencies*, Edinb. New Philosoph. Journal 21 (1836), 22 (1837), καρπὸς τῆς 30χρονης παραμονῆς του στὸ νησί, εἶναι ἡ πιὸ παλιὰ σοβαρὴ μελέτη γιὰ τὴ φυσικὴ ἱστορία του. Γενικὰ γιὰ τὴ βλάστηση τῶν Κυθέρων βλ. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 29 κέξ. Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν εἰδῶν ποὺ φυτρῶνουν στὶς διάφορες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ ἔκαστου οἱ W. Greuter καὶ K.H. Rechinger. Ἡ ἐργασία τους μὲ τὸν τίτλο «Χλωρίς Κυθήρεια simul Purgatorium nomenclaturae florum graecae inchoatum», *Boissiera* 13 (Genève 1967), ἀποτελεῖ τὴν πρώτη συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὴ *χλωρίδα* τοῦ τόπου. Οἱ γνώσεις μας γι' αὐτὴν πλουτίστηκαν μὲ τὴ νεότερη μελέτη τοῦ Α. ΓΙΑΝΝΙΤΣΑΡΟΥ, *Συμβολὴ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς χλωρίδος καὶ βλαστήσεως τῆς νήσου τῶν Κυθέρων* (Ἀθήναι 1969), ὅπου ἀναφέρονται πάνω ἀπὸ 650 εἶδη φυτῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ φυτικὰ εἶδη, ἄγνωστα στοὺς παλιότερους ἐρευνητές.

2. ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΝΑΥΚΡΑΤΙΤΗΣ, *Δειπνοσοφισταί* XV, 681f (ἐκδ. G. KAIBEL, Στουτγάρδη 1962). Πρβλ. καὶ τὴ νεότερη παράδοση ποὺ συνδέει μὲ τὴν Ἀφροδίτη τὸ ἄνθος τῆς ἀνεμώνης, ἡ ὁποία φυτρῶνει στὰ Κύθηρα «ποικιλωτέρα εἰς χρώματα καὶ σχήματα» (Δ. Σ. ΑΛΒΑΝΑΚΗΣ, *Κυθηραϊκὴ Ἐπετηρίς*, Β' (1912/13) σ. 24.

3. Λεξικὸ Σούδας, 3032 λ. *Πτολεμαῖος* (ἐκδ. A. ADLER, Lexicographi Graeci I, 4, 1971²).

4. ΗΡΑΚΛΕΪΔΗΣ ΠΟΝΤΙΚΟΣ, *Περὶ Πολιτειῶν*, XXIV (FHG II, 219).

λάβουμε υπόψη τὰ δεδομένα κοντινῶν περιοχῶν, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἀμπέλι¹ καὶ ἡ συκιά² καλλιεργοῦνταν καὶ στὰ Κύθηρα, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρακλείδη (4ος αἰ. π.Χ.). Τὸ γεγονός, ἐξάλλου, ὅτι στὴν πληροφορία τοῦ τελευταίου, ὁ ὁποῖος κατὰ κάποιον τρόπο ἐπισημαίνει τὰ βασικά εἶδη διατροφῆς τῶν Κυθηρίων στὴν ἐποχὴ του, δὲν ἀναφέρεται τὸ ἐλαιόλαδο, δημιουργεῖ ἀπορία, ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ εἶδος αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερο ἀγροτικὸ προϊόν τοῦ νησιοῦ στὰ νεότερα χρόνια. Ἄν ὁ Ἡρακλείδης δὲν τὸ ὑπονοεῖ μὲ τὴ φράση «ἡ νῆσος φέρει πολλά», τότε, πιστεύω, πῶς πρόκειται γιὰ παράλειψη καὶ θεωρῶ ἀπίθανη τὴν ἀπουσία του στὰ προϊόντα τοῦ νησιοῦ, ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ κιόλας ἐποχὴ, τὴ στιγμή πού ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐλαιόδενδρου εἶχε διαδοθεῖ πολὺ πρῶιμα στὶς γειτονικὲς περιοχές, καθὼς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση ἐλαιοπυρῆνων στοὺς μινωικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Κρήτης³ καὶ σὲ ἄλλες προϊστορικὲς θέσεις τοῦ Αἰγαίου⁴.

Γιὰ τὴ χλωρίδα τῶν Κυθῆρων μπορούμε ἀκόμη νὰ κάνουμε ἀπλὲς ὑποθέσεις, στηριγμένοι σὲ ἀρχαῖες τοπωνυμίες, καθὼς καὶ σὲ μεταγενέστερες, πού φαίνεται νὰ ἔχουν ἀρχαία προέλευση. Ἀνάμεσα στὰ παραδομένα ἀρχαία τοπωνύμια τῶν Κυθῆρων, τὸ μοναδικὸ σχετικὸ μὲ τὴ χλωρίδα εἶναι ὁ Πλατανιστοῦς⁵. Τὸ τοπωνύμιον χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸ βορειότερο ἀκρωτήρι τοῦ νησιοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἀνδρῆ καὶ πετρώδης περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Κάβο-

1. Ἡ ἀμπελοργία στὸν αἰγαϊακὸ χῶρο χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν πρῶιμη Χαλκοκρατία. Βλ. Β. Χ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ. «Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς ἀμπελοργίας εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα», *Ἐπιστ. Ἐπετηρ. Γεωπον. Σχ. Παν/μίου Θεσ/νίκης* 13, (1970), σ. 162-249. RENFREW, *Civilisation*, σ. 281 κέξ.

2. Σὲ κρητικὰ ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου ἔχουν βρεθεῖ ἀπανθρακωμένα σύκα (βλ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, «Πινακίδες Γραμμικῆς Α ἐξ Ἀρχανῶν», *ΑΕφημ* 1974, σ. 114). Αὐτὴ ἡ ἀποκάλυψη δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴ χλωρίδα τῆς Κρήτης· ἐνισχύει καὶ τὴν ὑπόθεση γιὰ μιὰ πολὺ πρῶιμη καλλιέργεια τῆς συκιάς στὰ Κύθηρα ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες ἀποίκους. Φαίνεται πῶς τὸ εἶδος αὐτὸ γνώρισε ἀξιοσημεῖωτη ἀνάπτυξη στὸ νησί, καθὼς δὲν καρπίζει μόνο σὲ ποτιστικὰ ἐδάφη, ἀφοῦ εἶναι «συκὴ πετραίη», ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Ἀρχιλόχος ἀπὸ τὴν Πάρο (E. DIEB, *Anthologia Lyrica Graeca*, Eleg. fasc. 3 (1954, Teubner) Fr. 15).

3. Ἐλαιοπυρῆνες ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφές, τόσο στὴν ἀνατολική, ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ Κρήτη. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὸ Καρφι (BSA 38, 1937/38, σ. 95), τὴ Ζάκρο (N. ΠΛΑΤΩΝ, *Ζάκρος*, 1974, εἰκ. 107) καὶ τὰ Δέμπλα (J. GREIG - P. M. WARREN, «Agriculture in the Early Bronze Age of Western Crete», *Antiquity* 48, 1974, σ. 130-132).

4. Γιὰ τὴν πρῶιμη διάδοση τῆς ἐλιάς στὸ Αἰγαῖο βλ. RENFREW, *Civilisation*, σ. 285 κέξ. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, *ΠΑΕ* 1969, σ. 184-185, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνέυρεση ψευδόστομων ἀμφορέων στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας.

5. Πλατανιστοῦς: σημαίνει τοποθεσία, ὅπου ὑπῆρχε συστάδα ἀπὸ πλατάνια. Ἡ λέξη εἶναι ἀνάλογη μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀττικὰ τοπωνύμια Ραμνοῦς Μυρρινοῦς κ.ἄ. Μὲ τὴν ἴδια σημασία ὑπῆρχε τοπωνύμιον κοντὰ στὴν ἀρχαία Σπάρτη, ὁ Πλατανιστοῦς: «Καὶ χωρίον Πλατανιστοῦς ἐστὶν ἀπὸ τῶν δένδρων, αἱ δὲ ὑψηλαὶ καὶ συνεχεῖς περὶ αὐτὸ αἱ πλάταναι πεφύκασιν» (ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III, 14, 8). Πρβλ. L. GRASBERGER, *Studien zu den griechischen Ortsnamen* (Amsterdam 1969), σ. 229.

Σπαθί ήταν στην αρχαιότητα παραδεισιακό τοπίο. "Όμως, σε απόσταση δύο περίπου χιλιομέτρων, νότια από την «Άκρα του Πλατανιστοῦντος», συναντούμε τα πρώτα πλατάνια τῆς κατάφυτης ρεματιᾶς τοῦ Καραβᾶ. Φαίνεται λοιπὸν πὼς τὸ ὑδρόφιλο φυτὸ¹ ἐπιβιώνει στὰ Κῦθηρα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ ἔχω τὴ γνώμη ὅτι τὸ ἀρχαῖο τοπωνύμιο δὲν ἀφοροῦσε ἀποκλειστικὰ τὸ ἀκρωτήρι, ἀλλὰ ἦταν πιθανότατα ἡ ὄνομασία μιᾶς εὐρύτερης περιοχῆς στὰ βόρεια Κῦθηρα.

Στὸ νεότερο κυθηραϊκὸ ὄνοματολογικὸ περιέχονται, ἐξἄλλου, δύο τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα πιθανὸν συνδέονται μὲ τὴ χλωρίδα. Πρόκειται γιὰ τὰ τοπωνύμια: *Κυπέρι*² (τό) καὶ *Φοινικίες* (οἶ). Κυπέρι ἦταν ἡ παλιότερη ὄνομασία (δὲν χρησιμοποιεῖται στίς μέρες μας) τοῦ χωριοῦ Φριλιγκιάνικα· ἐνῶ Φοινικίες ὀνομάζεται σήμερα μιὰ ἀγροτικὴ περιοχὴ στὸ δυτικὸ τμήμα τῶν Κυθήρων. Τὸ πρῶτο, ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ φυτὸ *Κύπειρον*³. Καὶ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη γιὰ πιθανὴ σημιτικὴ καταγωγὴ τῆς λέξης, μὲ τὴν ὁποία μεταφράστηκε ὁ γλωσσικὸς τύπος *ku-ra-ro* τῶν μυκηναϊκῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ⁴.

Οἱ Φοινικίες ποὺ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχοῦν γλωσσικὰ μὲ τὴν ὄνομασία *Ἀργιλίες* (= τοπωνύμιο στὰ νότια Κῦθηρα, ποὺ σημαίνει τοποθεσία μὲ ἄγρια ἐλαιόδενδρα), ὀφείλουν πιθανὸν τὴν ὄνομασία τους σὲ κάποιον εἶδος φοινίκων, καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ λέξη αὐτὴ νὰ εἶναι ἓνας γλωσσικὸς ἀπόηχος τοῦ τύπου *ro-ni-ki-jo* τῶν κνωσιακῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β, ἂν ἡ λέξη σχετίζεται μὲ φυτὸ, ὅπως προτείνουν οἱ ἐρευνητές⁵. Δυστυχῶς ἡ περιορισμένη γλωσσολογικὴ ἔρευνα τῶν μυκηναϊκῶν κειμένων καὶ ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων γιὰ τὴ χλωρίδα τῶν ἀρχαίων Κυθήρων, δὲν παρέχουν τὴ δυνατότητα τεκμηρίωσης τῶν παραπάνω συσχετισμῶν καὶ γι' αὐτὸ οἱ σκέψεις, ποὺ διατυπώσαμε σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση καὶ τὴ σημασία τῶν δύο τελευταίων τοπωνυμίων, παραμένουν ἐλκυστικὲς ὑποθέσεις. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τίς τελευταῖες ὑποθέσεις, νομίζω ὅτι, τὸ ἐλαιόδενδρο, τὸ ἀμπέλι, τὸ κύπειρο, ἡ συκιά καὶ τὸ πλατάνι μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν στὰ φυτὰ τῆς ἀρχαίας χλωρίδας τῶν Κυθήρων, ἀφοῦ, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ, τὰ εἶδη αὐτὰ ἐπιβιώνουν στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ⁶.

1. Τὸ «κάθυρον καὶ ἔλειον» ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Θεόφραστο (*Περὶ Φυτῶν* Ἱστορίας I, 4, 2).

2. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ τύπος *Κιπέρι* (βλ. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Κυθηραϊκὴ Ζωή*, σ. 324).

3. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, β.π. IV, 10, 6: «Φύεται δ' ἐν ἀμφοῖν καὶ ἐν τῇ γῇ καὶ ἐν τῷ ὑδατι ἰτέα, κάλαμος...κύπειρον».

4. βλ. Μ. VENTRIS - J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge 1973), σ. 91 καὶ 221.

5. Μ. VENTRIS - J. CHADWICK, β.π., σ. 221. C. MURRAY - P. WARREN, «Po-ni-ki-jo among the Dye-Plants of Minoan Crete», *Kadmós* 15, 1976, σ. 57. E. D. FOSTER, «Po-ni-ki-jo in the Knossos Tablets reconsidered», *Minos* XVI, 1977, σ. 52-66.

6. βλ. ΔΙΑΠΟΥΛΙΣ, *Prehistoric Plants*, σ. 133 κέξ.

“Ενας βασικός παράγοντας, που επηρεάζει σημαντικά την κατοίκηση τῶν νησιῶν, εἶναι πάντα τὸ θαλάσσιο στοιχείο. Στὴν περίπτωση τῶν Κυθήρων, ἡ θάλασσά τους δὲν ἦταν γνωστὴ μονάχα γιὰ τὶς τρικυμίες, ποὺ συνήθως ἐπιφύλασσε στοὺς ναυτιλομένους¹. Ἡ θαλάσσια περιοχὴ τοῦ νησιοῦ φημιζόταν ἀκόμη στὴν ἀρχαιότητα καὶ «διὰ τὸ καλλίστας ἔχειν πορφύρας»². Στὴν ποιότητα τῶν πορφυρῶν του ὀφείλει, ἐξάλλου, τὸ νησί τὴν ὀνομασία Πορφύρουσα - σύμφωνα μὲ τὴ διευκρίνιση τοῦ Ἀριστοτέλη³. Παρόλο ποὺ ἡ ὀνομασία αὐτὴ δὲν ἐπικράτησε, ὑποδηλώνει ὅμως πὼς τὰ Κύθηρα εἶχαν κάποια παράδοση, ὡς περιοχὴ, στὴν ὁποία ἀλλεῦαν πορφύρες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πορφύρα στὸν ἐνάλιο κόσμο τοῦ νησιοῦ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα εἶδη, τὰ ὁποῖα ἦταν ἐκμεταλλεύσιμα, ὅπως ἀναφέρει ὁ Αἰλιανός: «Περὶ τὰ Κύθηρα δὲ ἔτι καὶ μείζω τὰ κήτη ὕμνοῦσι γίνεσθαι. Ἔοικε δὲ αὐτῶν καὶ τὰ νεῦρα λυσιτελῆ εἶναι ἐς τὰς τῶν ψαλτηρίων καὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων χορδοστροφίας καὶ μέντοι καὶ ἐς τὰ πολεμικὰ ὄργανα»⁴.

III. Οἰκολογικὲς παρατηρήσεις

Ἡ ἀμπελοργία καὶ ἡ ἔμμεσα μαρτυρημένη κατανάλωση καὶ ἄλλων ἀγροτικῶν προϊόντων (σύκα) φανερώνουν ὅτι οἱ κάτοικοι ἐκμεταλλεύονταν τὶς κατὰλληλες γιὰ καλλιέργεια ἐκτάσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν σημαντικὴ πηγὴ τῆς οἰκονομίας τους.

Τόσο τὰ καλλιεργήσιμα ἐδάφη, ὅσο καὶ οἱ ὄρεινὲς περιοχὲς μὲ τὴ θαμνώδη τους βλάστηση, προσφέρονταν καὶ γιὰ ἄλλου εἴδους δραστηριότητες ἔτσι, ὥστε οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι καταγίνονταν καὶ μὲ τὴν κτηνοτροφία, συντηρώντας κυρίως αἰγοπρόβατα, ἃν κρῖνουμε ἀπὸ τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἔκταση τῶν βοσκοτόπων ποὺ διαθέτουν τὰ Κύθηρα. Τὴν ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας ὑποδηλώνει ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡρακλείδη, πὼς οἱ «Κυθήριοι ἔχουν ὡς προσφάγι τὸ τυρὶ καὶ τὰ σύκα». Ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ μαθαίνουμε καὶ γιὰ μιὰ ἄλλη ἀσχολία τῶν κατοίκων, ἡ ὁποία ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν τροφοπαραγωγικῶν δραστηριοτή-

1. Βλ. παραπ. σ. 38 σημ. 2.

2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (FHG II, Fragm. 86, *Λακεδαιμονίων*).

3. Πρβλ. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, (λ. *Κύθηρα*): «ἐκαλεῖτο δὲ Πορφύρουσα διὰ τὸ κάλλος τῶν περὶ αὐτὴν πορφυρῶν, ὡς Ἀριστοτέλης». ΠΛΙΝΙΟΣ (Nat. Hist. IV 12,56): «*Cythera ... antea Porphyris appellata*». ΗΡΩΔΙΑΝΟΣ, Περὶ Καθολικῆς Πρῶσῶδίας ΙΑ (ἔκδ. Α. LENTZ, Grammatici Graeci, III¹, σ. 269). Ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῶν πορφυρῶν τῆς θαλάσσιας περιοχῆς τῶν Κυθήρων μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑ (III, 21, 6): «κὸχλους δὲ ἐς βαφὴν πορφύρας παρέχεται τὰ ἐπιθαλάσσια τῆς Λακωνικῆς ἐπιτηδειστάτας μετὰ γε τὴν Φοινίκων θάλασσαν».

Σὲ κείμενα περιηγητῶν (Bellair, Dapper) ἀναφέρεται ὅτι ἡ ὀνομασία Πορφύρουσα δόθηκε στὸ νησί κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐξαιτίας τῶν λατομείων πορφυρίτου. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἄποψή τους δὲν εὔσταθεῖ.

4. ΑΙΛΙΑΝΟΣ, Περὶ ζῶων ιδιότητος, XVII, 6.

των τους. Πρόκειται για τή μελισσοκομία, που φαίνεται ότι αναπτύχθηκε στο νησί, εϋνοημένη από τή χλωρίδα του. Πότε άρχισε αϋτή ή δραστηριότητα, δε γνωρίζουμε ακριβώς. Πάντως θεωρώ πολϋ πιθανή τήν εισαγωγή της στα Κύθηρα από τήν Κρήτη, όπου ασκήθηκε πρώιμα, τουλάχιστο από τήν τρίτη π.Χ. χιλιετία¹.

Στις δραστηριότητες τής αρχαίας κατοίκησης που συνδέονται με τήν αξιοποίηση του φυσικού πλούτου, πρέπει να συνυπολογιστεί και ή παράκτια άλιεία² - κύρια άσχολία των πληθυσμών του Αιγαίου - ή όποια στα Κύθηρα δεν ήταν μόνο τροφοπαραγωγική, αφού στα άλιευτικά προϊόντα τής περιοχής συγκαταλέγεται και ή πορφύρα. Η χρησιμότητα τής τελευταίας, ως χρωστικής ύλης, τήν κατατάσσει ανάμεσα στα έμπορεύσιμα είδη και, όπως δείχνουν οι υπάρχουσες αρχαιολογικές ένδειξεις³, οι οικιστές των Κυθήρων τήν έπεξεργάζονταν κιόλας στην περίοδο τής μέσης Χαλκοκρατίας⁴.

Συνοψίζοντας τις βασικές άσכולίες τής αρχαίας κατοίκησης, για τις όποιες τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία έπιτρέπουν να κάνουμε υποθέσεις, έπισημαίνουμε άκόμη τήν άγγειοπλαστική, ή όποια έξυπηρετούσε τις άνάγκες τής τροφολογής, και άνηκε στον τομέα τής οίκοτεχνίας.

Η άγγειοπλαστική δραστηριότητα των κατοίκων του νησιού, περιορισμένη σχεδόν μονάχα στην κατασκευή πήλινων σκευών καθημερινής χρήσης, προσδιορίζει τον καθαρά άγροτικό χαρακτήρα του πληθυσμού σε όλες τις πο-

1. Για τήν πρώιμη διάδοση τής μελισσοκομίας στο προϊστορικό Αιγαίο βλ. RENFREW *Civilisation*, σ. 287 κέξ. Άκόμη και ή έλληνική μυθολογία, συνδέοντας με τήν Κρήτη τους μύθους του Μελικέρτη και τής γέννησης του Δία (οι μέλισσες ήταν τροφοί του), ένισχύει τήν άποψη πως ή μελισσοκομία, φερμένη από τήν Αίγυπτο, ασκήθηκε πρώτα στην Κρήτη, απ' όπου διαδόθηκε και στις άλλες περιοχές. Γενικά για τή μέλισσα στη μυθολογία βλ. A. B. COOK, «The Bee in Greek Mythology», *JHS* 15, 1895, σ. 1-24. H. A. RANSOME, *The Sacred Bee* (New York 1937). Πρβλ. E. RICHARDS - MANTZOYLINOY «Πότνια Μέλισσα», *AAA* 12, 1979, σ. 72-89.

2. Σε μινωικά άποθέτη στο Καστρι βρέθηκαν μικρά πήλινα άντικείμενα με τέσσερις όπές. Ίσως πρόκειται για άλιευτικά βαρίδια. Βλ. G. L. HUXLEY, *Small Finds*, σ. 209, 217, πίν. 61. Για τήν άλιεία στο προϊστορικό Αιγαίο βλ. J. BINTLIFF, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, *BAR* 28, 1. (London 1977), σ. 117 κέξ.

3. Κοχύλια πορφύρας (*Murex brandaris*, *Murex trunculus*, *Purpura haematostoma*) άποκαλύφθηκαν κατά τις άνασκαφές στο Καστρι μαζί με κεραμεική τής MM III περιόδου. βλ. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 36 κέξ., πίν. 3. Τα εϋρήματα αϋτά ένισχύουν τήν άποψη πως οι Μινωίτες υπήρξαν πρώτοι έκμεταλλευτές τής πορφύρας, τουλάχιστο από τή Μεσομινωική έποχή. Πρβλ. EBWARDS, *Kadmos the Phoenician*, σ. 98, σημ. 94.

4. Παλιότερα έπικρατούσε ή άποψη πως ή κατεργασία τής πορφύρας ήταν εϋρημα των Φοινίκων. Όμως ή άνεύρεση όστρέων πορφύρας σε άρκετές θέσεις του Αιγαίου, σε συνδυασμό με τήν άπουσία πρωιμότερων, ή και σύγχρονων, ένδειξεων από τή χώρα των Φοινίκων, δημιουργεί άμφιβολίες ως προς τήν πατρότητα τής έπινόησης. Μία κατατοπιστική διαπραγματεύση του θέματος με σχόλια και παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία, βλ. EBWARDS *Kadmos the Phoenician*, σ. 95 κέξ.

λιτισμικές φάσεις, που αυτή αντιπροσωπεύει. Τα πρωιμότερα δείγματα τοπικής κεραμεικής, της οποίας η ιδιοτυπία συνίσταται κυρίως στην ποιότητα και την έπεξεργασία του ντόπιου πηλού, ανάγονται στην τρίτη χιλιετία π.Χ.¹

Κατά τη δεύτερη χιλιετία και συγκεκριμένα την εποχή της μέσης² και της ύστερης³ Χαλκοκρατίας οι άγγειπλάστες των Κυθήρων έδωσαν αξιόλογα δείγματα της ένασχόλησής τους, αντιγράφοντας, κυρίως, σχήματα μινωικών άγγείων και μεταπλάσσοντας σε πηλό, με θαυμαστή δεξιοτεχνία, τους τύπους λίθινων και μεταλλικών αντικειμένων, που εισάγονταν στο νησί από τη γειτο-

1. 'Ανάμεσα στα πρωιμότερα σύνολα της ΠΕ I-II και της ΠΜ II-III κεραμεικής είναι χαρακτηριστική η παρουσία όστράκων από τοπικά άγγεία. 'Επικρατέστερα σχήματα είναι: το «έμβαμματοδοχείον» (σαλτσιέρα), ή λεκανίδα, ή μόνωτη πρόχους, τα ποτήρια με ψηλό ή κοντό πόδι, τα μόνωτα κύπελλα, καθώς και τα άβαφα πιθάρια με έμπιεστη διακόσμηση. Οι ντόπιοι άγγειοπλάστες της πρώιμης Χαλκοκρατίας κατασκεύαζαν τα άγγεία από πορτοκαλόχρωμο ή υπόκιτρινο πηλό, που χρησιμοποιούσαν άκαθάριστο. Κεραμική της πρώιμης, μέσης και της ύστερης εποχής του Χαλκού από τα Κύθηρα (κυρίως από το Καστρί), μελετήθηκε και δημοσιεύτηκε από τον COLDSTREAM, Deposits, σ. 77-159, 177-201, πίν. 16-43, 51-58. Του ίδιου, The Finds, σ. 228-265, πίν. 68-85.

2. Στην περίοδο της μέσης Χαλκοκρατίας οι ντόπιοι άγγειοπλάστες, κατασκεύαζαν χειροποίητα, χονδροειδή, καθώς και τροχήλατα άγγεία, τα όποια συχνά διακομούσαν με άπλά γραμμικά κοσμήματα. Τα πιό κοινά σχήματα ήταν: η λοξότμητη πρόχους (ARepLondon, 1965/66, σ. 21, εικ. 36), τα πινάκια, οι πύραυνοι, οι άμφορείς με έλλειπτικό στόμιο, ένας τύπος κανάτας με χοανοειδές στόμιο, που φαίνεται να γίνεται του συρμού στην τελευταία φάση της περιόδου, καθώς και μια ποικιλία από μόνωτα κύπελλα με λεπτά τοιχώματα. 'Από τα κύπελλα αυτά ξεχωρίζουν δύο παραλλαγές: το «γωνιωτόν» και το ήμισφαιρικό καμαραϊκού τύπου (HUXLEY, Kythera, πίν. 157b) - τυπικά σχήματα των τελευταίων φάσεων της MM κεραμεικής. 'Όσον άφορά τη διακόσμηση, ή τραχυτή (Barbotine) και ή έμπιεστη δέν άπουσιάζουν από τα Κύθηρα. 'Επικρατεί όμως ή γραπτή - ιδιαίτερα στα μικρά λεπτά άγγεία -, τονισμένη με λευκό ή κόκκινο επίθετο χρώμα. Στο θεματολόγιο των ντόπιων κεραμέων κυριαρχούν τα άπλά γραμμικά κοσμήματα (χελώνιο, βλαστόσπειρα, κυματοειδείς ταινίες, έπάλληλα τόξα κ.ά.), χωρίς να λείπουν όλότελα και τα φυτικά θέματα, όπως δηλώνει το κόσμημα του φοίνικα σε πρόχου της εποχής (Μουσ. Κυθήρων, άρ. κατ. 34. πρβλ. WATERHOUSE-SIMPSON, PL II, εικ. 19). Για την κεραμική της MM περιόδου από τα Κύθηρα βλ. COLDSTREAM, Pottery and its Chronology, σ. 277 κέξ. WATERHOUSE — SIMPSON, PL II, σ. 148 κέξ.

3. Κατά τη MM ΠΙΒ-ΥΜ ΙΑ εποχή ή τοπική κεραμική αντιπροσωπεύεται από μια πλούσια σειρά άγγείων. Τα κωνικά κιάθια, οι λύχνοι, οι πύραυνοι, τα μόνωτα κύπελλα του λεγόμενου τύπου «Κεφτιού», σε τρεις διαφορετικές παραλλαγές, είναι τα έπικρατέστερα σχήματα, διακοσμημένα κυρίως με χελώνιο («tortoise - shell ripple»), σπειροειδή και φυτικά θέματα. Στην έπόμενη φάση, την ΥΜ ΙΒ, οι ντόπιοι άγγειοπλάστες περιορίζονται κυρίως στην κατασκευή χονδροειδών άγγείων (πίθοι, λουτρόχοι, πύραυνοι), ενώ το ποσοστό της εισαγμένης κεραμεικής παρουσιάζεται έξαιρετικά ύψηλό. Για την «κυθηραϊκή» κεραμική της περιόδου βλ. COLDSTREAM, Pottery and its Chronology, σ. 283 κέξ. W-D. NIEMEIER, «Katastrophe von Thera und spätminoische Chronologie», JdI 95, 1980, σ. 19 κέξ. 'Εξάλλου, ή παρουσία όρισμένων κοινών χαρακτηριστικών στην κεραμική σύγχρονων θέσεων της νότιας Πελοποννήσου ('Αγιος Στέφανος Λακωνίας), έπέτρεψε στους μελετητές της κεραμεικής να μιλήσουν για μινωική επίδραση, ή όποια άσκήθηκε πιθανότατα

νική Κρήτη¹. Ἡ τοπική παραγωγή δὲ φαίνεται νὰ διακόπτεται οὔτε κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, στὸ β' μιστὸ τῆς δευτέρας π.Χ. χιλιετίας².

Ἀξιόλογο δείγμα τοπικοῦ ἀγγείου αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ὁ κάλαθος (Πίν. 22α) τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου (ἀρ. εὐρ. 6234.3), ὁ ὁποῖος βρέθηκε μαζί με ἄλλα εἰσαγμένα ἀγγεῖα σ' ἓναν θαλαμοειδῆ τάφο στὴ θέση Λιονῆς³.

Γιὰ τὴν τοπικὴ ἀγγειοπλαστικὴ παράδοση τοῦ νησιοῦ στὰ ἱστορικὰ χρόνια οἱ πληροφορίες πού διαθέτει ὡς σήμερα ἢ ἔρευνα εἶναι πολὺ ἀποσπασματικές, γιατί δὲν ὑπάρχουν ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ὡστόσο μερικὰ σποραδικὰ εὐρήματα μαρτυροῦν ἀναμφίβολα τὴ συνέχειά της⁴.

Ἀλλὰ οἱ ντόπιοι κεραμεῖς δὲν ἀσχολοῦνταν μόνο με τὴν παραγωγή ἀγγείων. Κατασκεύαζαν καὶ χειροποίητα, πῆλινα μικροαντικείμενα γιὰ διάφορες χρήσεις. Τέτοια κατάλοιπα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Καστρί⁵. Ἄν καὶ ὁ προορισμὸς αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων δὲν

ἀπὸ τοὺς ἀγγειοπλάστες τῶν Κυθήρων στοὺς ὁμότεχνους τῆς νότιας Πελοποννήσου. Βλ. σχετ. DICKINSON, *The Definition of LH I*, σ. 109-120. J-S RUTTER, *The Transition to Mycenaean*, σ. 10, σημ. 13. COLDSTREAM, *LM I Period*, σ. 389 κέξ.

1. Πήλινες ἀπομιμήσεις μεταλλικῶν καὶ λίθινων σκευῶν, κρητικῆς κυρίως προέλευσης, συνηθίζονταν στὰ Κύθηρα, ἰδιαιτέρως στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Καστρίου (MM ΠΙΒ ὡς καὶ ΥΜ ΙΒ), ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἐντονη παρουσία τους ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς περιόδου. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 236 (26), πίν. 71 καὶ σ. 246 (22, 23, 24), πίν. 76. Τοῦ ἴδιου, *LM I Period*, σ. 392, εἰκ. 7. H. MATTHÄUS, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, PBF II, 1 (1980), σ. 218. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, «Τὸ εὐμεγέθες κύπελλον «Κεφτί» τῆς Κουκουναράς», ΣΤΗΛΗ (τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος Ἀθῆναι 1980), σ. 600-601, σημ. 71,80.

2. Σὲ μία μικρὴ ὁμάδα μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ Καστρί περιλαμβάνονται ὄστρακα ἀνοικτῶν, ἄβαφων, χονδροειδῶν ἀγγείων τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Βλ. COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 157-159, 200-201, εἰκ. 47, πίν. 43, 58.

3. Βλ. καὶ παρακ. σ. 89 κέξ. Γιὰ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ὁ ΣΤΑΗΣ, Ἀνασκαφαί, σ. 192, σημειώνει: «Ἐν τῷ ἀριστερῷ τῆς εἰσόδου σπηλαίῳ, εὐρέθησαν μόνον ἀγγεῖα, καὶ δὴ ἔν τούτων μονόχρουν ἐκ πηλοῦ φαιοῦ, χειροποίητον καὶ σχήματος παραδόξου, εἶδους πίθου μετὰ τοξοειδοῦς κατὰ τὸ μέσον τοῦ εὐρέος στομίου λαβῆς. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι πάντως ἐγχωρίου κατασκευῆς».

4. Ἡ κεραμεικὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ τὰ Κύθηρα ἀντιπροσωπεύεται ὡς σήμερα ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ σποραδικῶν εὐρημάτων. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, πού θὰ παρεῖχαν τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουμε συστηματικὰ κεραμεικὸ ὑλικὸ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἐπισημάνουμε τυχόν ὑπάρχουσες ἰδιομορφίες τοπικοῦ ἐργαστηρίου (ἢ ἐργαστηρίων), εἶναι ἐλάχιστα. Ἀπὸ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ὡς προϊόντα τοπικὰ θεωροῦνται: τρία ὕστερογεωμετρικὰ ὄστρακα ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο πηλὸ με γραμμικὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παλιόπολης (COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 201 ἀρ. 308-309, 310α πίν. 58), καθὼς καὶ μία οἰνοχόη (Πίν. 23α) ἀπὸ τὸ Κάτω Λιβάδι (Μουσ. Κυθήρων, ἀρ. κατ. 51), ἢ ὁποῖα φανερώνει ἐπίδραση σύγχρονου πελοποννησιακοῦ ἐργαστηρίου (WATERHOUSE - SIMPSON PL II, σ. 158, B8. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 267, ἀρ. 4, πίν. 86. Τοῦ ἴδιου, *Geometric Greece* (London 1977), σ. 84).

5. Γιὰ τὰ μικροαντικείμενα ἀπὸ τὸ Καστρί βλ. παρακ. σ. 79 σημ. 1.

είναι απόλυτα έξακριβωμένος, ωστόσο τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀλιευτικά βαρίδια, ἢ ὡς βαρίδια ἀργαλειοῦ δὲ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ.

Ἡ γεωργία, ἡ κτηνοτροφία, ἡ μελισσοκομία, ἡ ἀλιεία καὶ ἡ οἰκοτεχνία συνιστοῦν ὅπωςδήποτε βασικὲς ἀσχολίες τῶν οἰκιστῶν τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ, οἱ ὁποῖες βέβαια δὲν ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῶν δραστηριοτήτων τους. Συμπληρωματικὰ ἀναφέρουμε τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τῶν κατοίκων, κατὰλοιπα τῆς ὁποίας σώζονται ἀκόμη στὶς ἀρχαῖες θέσεις¹.

Ἀπομένει στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα νὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή τῆς οἰκονομίας καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀρχαίας κατοίκησης, ὥστε νὰ σχηματιστεῖ πληρέστερη, ἀν ὄχι ὀλοκληρωμένη, εἰκόνα τῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ κατὰ ἐποχές, περισσότερο ἀποκαλυπτικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ παρουσιάζεται μὲ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις.

1. Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν λειψάνων καθὼς καὶ τῶν λατομείων τοῦ νησιοῦ βλ. παρακ. στὸν κατάλογο τῶν ἀρχαίων θέσεων. Θέσεις: 12 (Ἄλοη), 17 (Παλιόκαστρο), 21 (Καστρί), 26 (Σκαφίδι).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ - ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ: ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

1. Κύθηρα («πόλις»)

Οί γνώσεις μας για την ομώνυμη πόλη του νησιού προέρχονται μόνο από ελάχιστες γραπτές πηγές¹, στις οποίες όμως δεν αναφέρεται τίποτα σχετικό με την ακριβή θέση, την έκταση και τα μνημεία της. Από τους αρχαίους συγγραφείς μαθαίνουμε ότι η πόλη Κύθηρα ήταν μεσόγεια και όχι παραθαλάσσια.

Ο Θουκυδίδης, όταν περιγράφει την έκστρατεία του Νικία στα Κύθηρα, αναφέρει την «άνω πόλιν», αλλά δεν την ονομάζει². Η παράλειψη αυτή μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η πάνω πόλη ήταν ομώνυμη³ με το νησί, σε αντίθεση με την παραλιακή Σκάνδεια, την οποία ο Αθηναίος ιστορικός μνημονεύει επώνυμα.

Το κενό της θουκυδίδειας περιγραφής συμπληρώνει θαυμάσια ο Παυσανίας (III, 23, 1), στον οποίο χρωστούμε μια σημαντική πληροφορία για την τοπογραφία της πόλης: «Κύθηρα δὲ ἡ πόλις ἀναβάντι ἀπὸ Σκανθείας στάδια ὡς δέκα». Ο ρηματικός τύπος ἀναβάντι φανερώνει ακριβῶς ὅτι ἡ ἀρχαία πόλη τῶν Κυθήρων, ὅχι μόνο ἦταν μεσόγεια, ἀλλὰ ὅτι βρισκόταν καὶ σὲ κάποιον ὕψωμα, δηλαδή σὲ θέση ὄρεινῃ.

Ἐξίσου διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν τοποθεσία τῆς πόλης εἶναι, νομίζω, καὶ ἡ φράση τοῦ Στέφανου τοῦ Βυζάντιου: «Κύθηρα, νῆσος πόλιν ὁμώνυμον ἔχουσα πρὸς τῇ Κρήτῃ»⁴. Γιατὶ ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ προσδιορισμὸς πρὸς τῇ Κρήτῃ ἀναφέρεται στὴν πόλη καὶ ὄχι στὸ νησί, τότε κερδίζουμε μιὰ παραπάνω πληροφορία γιὰ τὴ γεωγραφικὴ τῆς θέση, πὺ σημαίνει ὅτι ἡ πόλη ἔβλεπε πρὸς τὸ μέρος τῆς Κρήτης.

1. ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἑλληνικά IV 8,8. ΣΚΥΛΛΑΞ, Περίπλους 46 (MÜLLER GGM I, σ. 41). ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ XII, 80, 5: «Ἀθηναῖοι δὲ Νικίου στρατηγοῦντος εἶλον δύο πόλεις, Κύθηρα καὶ Νίσαιαν». ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ, Γεωγραφία III, 16,23 : «Κύθηρα νῆσος ἢ καὶ πόλις».

2. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV, 54. Πρβλ. Σχόλια στὸ Θουκυδίδη: «Ἰστέον ὅτι δύο πόλεις ἦσαν τῶν Κυθήρων, μία μὲν ὁμώνυμος, ἑτέρα δὲ ἢ Σκάνδεια καλεῖται ἐν τῇ νήσῳ τῶν Κυθήρων παρὰ θάλασσαν κειμένη» (ἐκδ. C. HUDE, Scholia in Thucydidem, New York 1973 repr. σ. 253).

3. Πρβλ. ΣΤΡΑΒΩΝ, VIII, 5,1: «Κύθηρα..., νῆσος εὐλίμενος πόλιν ἔχουσα ὁμώνυμον».

4. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ (λ. Κύθηρα).

Μία άλλη πηγή πληροφοριών αποτελούν τὰ σωζόμενα ἐπιγραφικά κείμενα. Σ' ἓνα τιμητικό ψήφισμα, πού βρέθηκε στὰ Κύθηρα καὶ σήμερα βρίσκεται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο στὴν Ἀθήνα, ἀναφέρεται ὅτι ἡ πόλη τῶν Κυθηρίων ἀπονέμει τὴν προξενία σὲ κάποιον εὐεργέτη της. Τέσσερα ἐνεπίγραφα θραύσματα λακωνικοῦ πορφυρίτη (rosso antico) εἶναι ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὴν ψηφισματικὴ στήλη, ἡ ὁποία, μὲ βάση τὸν τύπο τῶν γραμμάτων, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδο¹.

Ἐνα ἄλλο τιμητικό ψήφισμα (IG VI, 935) ἀπὸ τὰ Κύθηρα, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, δὲ σώζεται ἀκέραιο καὶ ἔτσι δὲ γνωρίζουμε ἂν ἡ πόλη πού ἀναφέρεται στὸ ἐνεπίγραφο ἀπότμημα εἶναι ἡ δμώνυμη τοῦ νησιοῦ².

2. Σκάνδεια («πόλισμα»)

Σύμφωνα μὲ τὶς σωζόμενες φιλολογικὲς μαρτυρίες ἡ Σκάνδεια³ ἦταν ἡ δεύτερη πόλη τοῦ νησιοῦ, γνωστὴ ἤδη στὸν Ὅμηρο, ὡς πατρίδα τοῦ Κυθηρίου Ἀμφιδάμαντα⁴.

Ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει «τὴν ἐπὶ θαλάσῃ πόλιν Σκάνδειαν καλουμένην», τὴν ὁποία σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς περιγραφῆς του χαρακτηρίζει «πόλισμα ἐπὶ τῷ λιμένι»⁵. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ τοπωνύμιον ἀνήκε σὲ κάποιον παραθαλάσσιον οἰκισμό, πού ἦταν τὸ ἐπίνειο τῶν Κυθηρίων, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν Παισανία (III, 23, 1): Ἐν Κυθήροις δὲ ἐπὶ θαλάσῃ Σκάνδειά ἐστιν ἐπίνειον⁶

1. Τὰ θραύσματα τῆς ψηφισματικῆς στήλης δημοσίευσε πρῶτος ὁ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ Ἐπιγραφαί, σ. 464, ἀριθ. 22. IG VI, 936 (= SGDI 4555).

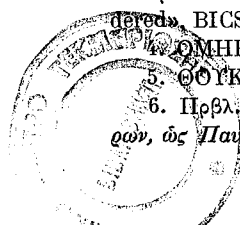
2. Τὸ κείμενο τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος βλ. παρακ. σ. 70-71.

3. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος (Σκάνδεια) φαίνεται σκοτεινὴ. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον σημαίνει: εἶδος περικεφαλαίας (ἐκδ. M. SCHMIDT, Hesychii Alexandrini Lexicon, τόμ. IV, Amsterdam 1965 repr.)· πρβλ. V. BERARD, *Les Phéniciens et l'Odyssee*, I (Paris 1927) σ.208. Βλ. *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*, III, σ. 56 (ἐκδ. Hartmut ERBSE, 1974). Ὁ C. BURSIAΝ, *Geographie von Griechenland II*, (1868/72), σ. 142, σημ. 1, συνδέει τὴ Σκάνδεια μὲ τὸ λατινικὸ scandere (= «ἐπιβαίνειν ἐπὶ τὴν ναῦν»)· ἐνῶ ὁ BÜRCHNER, *RE IIIA*, 1 (1927), σ. 438, παρατηρεῖ: «Es wäre aber denkbar, dass Σκάνδεια, σκανδάριον wie auch σκάνδαλον zu σκεδάννυμι, σκίδναμαι, gehören wie σκάνδιξ, und die ersten zwei zerissenes Vorgebirg bedeuten». Ἴσως πρόκειται γιὰ τοπωνύμιον προελληνικόν, καθὼς μάλιστα τὸ σύμπλεγμα -νδ θεωρεῖται χαρακτηριστικὸν χεττιτικῶν τοπωνυμίων. Βλ. σχετ. G. HUXLEY «Crete and the Luwians: some problems reconsidered», *BICS* 23, 1976, σ. 118 κέξ.

4. Ὅμηρος, Ἰλιάς K 268: Σκάνδεια δ' ἄρα δῶκε Κυθηρίῳ Ἀμφιδάμαντι.

5. Οἰκονομίδης, *IG*, IV, 54,1,4. Πρβλ. GOMME, *Commentary*, σ. 509.

6. Πρβλ. ΗΡΩΔΙΑΝΟΣ, *Περὶ Καθολικῆς Προσωδίας IA: Σκάνδεια ἐπίνειον Κυθηρίων, ὡς Παισανίας τρίτω* (c. 23,1).

3. Φοινικὸς (ἔρμος)

Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα. Ὁ ἀρχαῖος ἱστορικός, περιγράφοντας τὴ δράση τῶν συναρχηγῶν, Φαρνάβαζου καὶ Κόνωνα, στὴ θαλάσσια περιοχὴ τῆς νότιας Πελοποννήσου, ἐξιστορεῖ πὼς οἱ δύο ἄνδρες κατέφυγαν μὲ τὰ πλοῖα τους στὰ Κύθηρα καὶ προσορμίστηκαν στὸν Φοινικούντα¹.

4. Ἱερό Ἀφροδίτης

Σύμφωνα μὲ τίς σύντομες, ἀλλὰ πολὺ σημαντικές πληροφορίες τοῦ Ἡρόδοτου καὶ τοῦ Παυσανία, ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στὰ «σεβάσματα» τῶν Κυθέρων, κατὰ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, κατεῖχε τὸ ἱερό τῆς Ἀφροδίτης.

Ἡ προσωνομία τῆς θεᾶς Κυθέρεια, καθιερωμένη κιόλας στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου, μαρτυρεῖ τὴν πρώιμη διάδοση τῆς λατρείας τῆς στὰ Κύθηρα, τουλάχιστο ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα π.Χ.² Βέβαια ὁ Ὅμηρος ὡς ποιητῆς δὲ δίνει ἱστορικὰ στοιχεῖα, οὔτε κἀν ἀναφέρει τὸ ἱερό τῆς.

Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο μαθαίνουμε ὅτι τὸ ἱερό τῶν Κυθέρων τὸ ἴδρυσαν Φοίνικες, οἱ ὁποῖοι ἤλθαν στὸ νησί ἀπὸ τὴ Συρία³.

Μιὰ ἄλλη παράδοση σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυση ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης στὰ Κύθηρα διασώζει ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς. Στὸ ἔργο του *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* ἀναφέρει τοὺς Τρῶες ὡς ἰδρυτὲς ἱεροῦ τῆς θεᾶς⁴.

1. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Ἑλληνικά* IV, 8,7-8: «... φοβούμενος δὲ τὴν τε ἀλιμενότητα τῆς χώρας καὶ τὰ τῆς βοήθειας καὶ τὴν σπανοσιάν, ταχὺ τε ἀνέστρεψε καὶ ἀποπλέων ὤρμισθη τῆς Κυθέριας εἰς Φοινικούντα».

2. Ὁ χαρακτηρισμὸς «ζᾶθεα Κύθηρα» ποὺ συναντοῦμε στὸ καλιότερο ἔπος τοῦ Ὀμήρου, τὴν Ἰλιάδα (O,431), ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ὑπαινιγμὸ στὴν ἱερότητα τοῦ νησιοῦ, ὡς τόπου λατρείας τῆς Ἀφροδίτης. Τὴν ἀποψη αὕτη ἐπιβεβαιώνει ἡ προσωνομία τῆς θεᾶς ὡς «εὐστεφάνου Κυθερείης», διαδομένη κιόλας στὰ χρόνια τοῦ νεότερου ὁμηρικοῦ ἔπους (*Ὀδύσεια* θ, 288 καὶ σ, 193). Γιὰ τὴν προσωνομία «Κυθέρεια» βλ. ἀναλυτικὰ ROSCHER ML, II, 1, 1769-72.

Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (*Θεογονία*, 195-198): «...τὴν δ' Ἀφροδίτην / ἀφρογενέα τε θεὰν καὶ εὐστέφανον Κυθέρειαν / κακλήσκουσι... / ...ἀτὰρ Κυθέρειαν, ὅτι προσέκυρσε Κυθήροις. Παρὰ τὴ διεκρίνιση τοῦ Ἡσιόδου πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ διαφορὰ στὴν ποσότητα τῆς δεύτερης συλλαβῆς τῶν λέξεων *Κυθέρεια* καὶ *Κύθηρα* δημιουργεῖ ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῆς προσωνομίας τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴ λ. *Κύθηρα*: ὀρισμένοι ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο. Βλ. M.L. WEST, *Hesiod Theogony* (Oxford 1966), σ. 223. Παρόμοια ὁ G. MORGAN, «Aphrodite Cytherea», *TAPhA* 108, 1978, σ. 115-120, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λ. *Κυθέρεια* εἶναι ἕνας λατρευτικὸς τίτλος ποὺ σημαίνει «θεὰ τοῦ πόθου» («Coddess of Desire»). Γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ νησιοῦ βλ. παρακ. σ. 111 σημ. 5.

3. ΗΡΟΔΟΤΟΣ, I, 105: «... καὶ γὰρ τὸ ἐν Κύπρῳ ἱερόν ἐνθεῦτεν ἐγένετο, ὡς αὐτοὶ Κύπριοι λέγουσι, καὶ τὸ ἐν Κυθήροις Φοινικῆς εἰσι οἱ ἰδρυσάμενοι ἐκ ταύτης τῆς Συρίας ἐόντες».

4. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* I, 50: «Ἐκ δὲ Παλλήνης ἀραντες οἱ Τρῶες εἰς Δῆλον ἀφικνοῦνται βασιλεύοντος αὐτοῖς Ἀνίου... ἔπειτα εἰς

Στὰ χρόνια τοῦ Πausανία (2ος αἰ. μ.Χ.), τὸ ἱερό τῶν Κυθήρων θεωροῦνταν τὸ ἀρχαιότερο ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικὰ ἱερά τῆς Ἀφροδίτης. Σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ περιηγητῆ, ἡ θεὰ λατρευόταν στὰ Κύθηρα μετὰ τὸ ἐπίθετο *Οὐρανία* καὶ τὸ λατρευτικὸ τῆς ἄγαλμα τὴν παρίστανε πάνοπλη¹.

Γραπτές μαρτυρίες γιὰ τὴ θέση καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἱεροῦ δὲν ἔχουν διασωθεῖ. Ὡστόσο τὸ ἐνεπίγραφο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Κυθήρων (ἀρ. κατ. 12)² - τυχαῖο εὑρημα τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα (1906) ἀπὸ τὴν Παλιόπολη - ἴσως συνδέεται μετὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης, πιθανὸν καὶ μετὰ τὸ ἱερό τῆς. Πρόκειται γιὰ ἐπίμηκες πώρινο ἀπότμημα μετὰ τὴν ἐπιγραφή: ... (E)K ΤΩΝ ΤΗΣ ΘΕΑΣ ΠΡ(ΟΣΟΔΩΝ). Ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι τοῦ Ἀντ. Κεραμόπουλλου, ὁ ὁποῖος διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πωρόλιθος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο ἢ ὑπέρθυρο κάποιου κτισματος, ποὺ οἰκοδομήθηκε «ἐκ τῶν τῆς θεᾶς (Ἀφροδίτης) προσόδων».

5. Γυμνάσιο

Τὸ Γυμνάσιο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια δημόσια οἰκοδομήματα³ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πόλης καί, ἐπομένως, δὲν θὰ ἦταν παράτολμο ἂν ὑποστηρίζαμε πῶς καὶ ἡ ὁμώνυμη πόλη τοῦ νησιοῦ εἶχε τὸ δικό της. Ἴχνη τέτοιου οἰκοδομήματος δὲν ἔχουν ἔως σήμερα ἐντοπιστεῖ. Ἴσως ἐπειδὴ δὲν ἔγιναν ἀνασκαφικὲς ἔρευνες.

Ἡ ὑπαρξὴ γυμνασίου στὰ ἀρχαῖα Κύθηρα δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀποκλειστεῖ, ἀκόμη καὶ σὲ περίπτωση ἀπουσίας ἀρχαιολογικῶν δεδομένων - ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴ ρήση τοῦ Θουκυδίδη (IV,53,2), πῶς οἱ Κυθηριοὶ Λακεδαιμόνιοι δ' εἰσὶ τῶν περιόικων, καὶ ἔπειτα ἂν θυμηθοῦμε τὴ δραστηριότητα τῶν Λακεδαιμονίων στὰ γυμνάσια, σύμφωνα μετὰ τὴ γραπτὴ παράδοση. Ὅμως ἡ ὑπόθεσή μας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς παραπάνω σκέψεις, ἐνισχύεται σημαντικὰ ἀπὸ δύο σωζόμενες ἐπιγραφές: μία ψηφισματικὴ τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος καὶ μία παλιότερη, ἀναθηματικὴ.

Ὁ ἐνεπίγραφος λίθος μετὰ τὴν ψηφισματικὴ ἐπιγραφή, στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ γυμνάσιο τῆς πόλης, μεταφέρθηκε τὸ ἔτος 1757 ἀπὸ τὰ Κύθηρα στὸ Μουσεῖο Nanianum⁴.

Κύθηρα νῆσον ἑτέραν ἢ πρόκειται Πελοποννήσου, παραγενόμενοι ἱερὸν Ἀφροδίτης ἰδρύονται».

1. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III, 23,1: «Τὸ δὲ ἱερὸν τῆς Οὐρανίας ἀγιώτατον καὶ ἱερῶν ὀπόσα Ἀφροδίτης παρ' Ἑλλήσιν ἐστὶν ἀρχαιότατον» αὐτὴ δὲ ἡ θεὸς ξόανον ὀπλισμένον».

2. Ἀντ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, «Σύμμεικτα Ἀρχαιολογικά», *ΑΕφημ* 1931, σ. 162, εἰκ. 3. SEG XI, 895. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 36, πλν. 3d.

3. Γιὰ τὰ γυμνάσια βλ. γενικά: J. OEHLER, *RE* VII² (1912), σ. 2004-2026, s.v. *Gymnasium*, DELORME, *Gymnasion*.

4. CIG I⁴, 1306. Πρβλ. WEIL, *Kythera*, σ. 232, σημ. 1.

Ἡ δεύτερη, χαραγμένη σὲ χαμηλὴ πέτρινη βάση ἀπὸ μάρμαρο τοῦ Ταινάρου, προέρχεται ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο¹ καὶ εἶναι ἀναθηματικὴ (IG VI, 938): Ὁνασίπολις γυμνασιαρχήσας τὸ πυριατήριον καὶ τὸ κόνισμα Ἑρμῆ. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, πέρα ἀπὸ τὴ συμβολή της στὴν ἐλάχιστη γνωστὴ κυθηραϊκὴ προσωπογραφία (τὸ ὄνομα τοῦ Ὁνασιπόλιδος δὲ μνημονεύεται σὲ ἄλλη πηγή), προσφέρει ἀκόμη τὰ ἐξῆς πολύτιμα στοιχεῖα:

α) Ἀναφέρει δύο οἰκοδομήματα, τὸ Πυριατήριον² καὶ τὸ Κόνισμα³, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν βοηθητικούς χώρους τοῦ γυμνασίου, χτισμένα προφανῶς μεῖζονα τοῦ γυμνασιάρχου.

β) Ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸν χώρον τοῦ γυμνασίου ὑπῆρχε στήλη τοῦ Ἑρμῆ.

Ὁ J. Delorme, μὴ ἔχοντας ἄλλα στοιχεῖα, κατατάσσει τὸ γυμνάσιο στὰ μνημεῖα ἀπροσδιόριστης χρονολογίας⁴. Ἄν δεχθοῦμε ὅμως τὴ χρονολόγηση τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στὸν 3ο π.Χ. αἰ., τὴν ὁποία προτείνει ὁ W. Dittenberger⁵ καὶ ἀκολουθεῖ ἢ M. Guarducci⁶, τότε τὸ γυμνάσιο μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, ὅπου χρονολογοῦνται τὰ περισσότερα γυμνάσια.

6. Ἱερό Διοσκούρων (;)

Ἀπὸ μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ἢ ὁποία συνοδεύει τὸ μοναδικό, γνωστό ἀπὸ τὰ Κύθηρα ἀνάγλυφο μετὰ παράσταση Διοσκούρων⁷, συμπεραίνουμε πὼς οἱ Κυθηριοὶ τιμοῦσαν στὴν ἀρχαιότητα τοὺς «Τυνδαρίδες». Ἡ λατρεία τῶν ἀδελφῶν τῆς Ἑλένης, Κάστορα καὶ Πολυδεύκη, πρέπει νὰ ἦλθε στὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Λακωνία, τὴν κοιτίδα αὐτῆς τῆς θρησκευτικῆς παρά-

1. Γιά τὴν πέτρινη ἐνεπιγραφή βάση βλ. παρακ. σ. 71 (ἀρ. 2), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Πυριατήριον σημαίνει «λουτρὸν δι' ἄτμοῦ» (Liddel-Scott, λ. πυριατήριον). Γιά τὴ σχέση του μετὰ τὰ γυμνάσια πρβλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Κίμων*, 1,6: «τὸν δὲ Δάμωνα...κατελθόντα γυμνασίαρχον κατέστησαν· εἶτ' ἀλειφόμενον ἐν τῷ πυριατηρίῳ διέφθειραν». Γενικὰ γιά τὸ πυριατήριον ὡς μέρος τοῦ γυμνασίου βλ. DELORME, *Gymnasion*, σ. 312-315.

3. Πρόκειται πιθανότατα γιά κονίστρα (ἢ κονιστήριον). Πρβλ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, Ὁνομαστικόν, III, 154: «τὰ δὲ χωρία τῆς ἀσκήσεως ἀποδυτήριον, γυμνάσιον, παλαιίστρα, κονίστρα» (ἔκδ. BEKKER, Berlin 1846, σ. 143). Ἀναλυτικὰ βλ. DELORME, *Gymnasion*, σ. 276-279.

4. DELORME, *Gymnasion*, σ. 204, 233, 312, πίν. 39.

5. Sylloge³, 948.

6. GUARDUCCI, EG II, σ. 146 κέξ.

7. Πρόκειται γιά τὸ ἐνεπιγραφο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου, ἀρ. εὔρ. 1437 (Πίν. 27β) ἀπὸ τὰ Κύθηρα, μετὰ τὴν ἐπιγραφή: *Μένανδρος ἀρμοστήρ Τυνδαρίδαις*. Γιά τὸ ἀνάγλυφο βλ. παρακ. σ. 75 (ἀρ. 8), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

δοσης¹. Πότε ακριβώς οι Λακωνές μετέφεραν τή λατρεία τῶν Διοσκούρων στὰ Κύθηρα, δὲν εἴμασθε ἀκόμη σὲ θέση νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα. Πάντως, ἡ φυλετικὴ καταγωγὴ τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ, καθὼς καὶ ἡ σχετικὰ πρῶιμη ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ Σπάρτη², ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ θὰ εἶχε διαδοθεῖ στὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν ἀρχαίῃ ἐποχῇ.

Ἡ νεότερη παράδοση σχετικὰ μὲ τὸ «ἀνάκτορο» τοῦ Μενελάου καὶ τῆς Ἑλένης, ἡ ὁποία φαίνεται δημιουργημὰ τῆς φαντασίας τῶν ξένων περιηγητῶν³ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας μακρινὸς ἀπόηχος τῆς ἀρχαίας λατρείας. Καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι στὰ Κύθηρα λατρεύονταν οἱ Διόσκουροι, εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπαρξὴ ἱεροῦ, ἢ ἔστω κάποιου βωμοῦ, ὅπου οἱ Κυθήριοι θὰ ἀσκοῦσαν τὶς θρησκευτικὰς τους ἐκδηλώσεις⁴.

7. Θεάτρο

Ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα νὰ υποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ θεάτρου, δὲ διαθέτει ὡς σήμερα ἡ ἔρευνα. Ὅμως ἡ γραπτὴ παράδοση ἀναφέρει ἓνα περιστατικὸ πού συνέβη στὴ Σπάρτη, ὅταν μία ομάδα καλλιτεχνῶν τοῦ θεάτρου ἔφτασε στὴ Λακωνία μὲ προορισμὸ τὰ Κύθηρα. Ὁ Αἰλιανός, συγκεκριμένα, περιγράφει τὴν τιμωρία τοῦ ἐφόρου τῆς Σπάρτης, Παντακλῆ τοῦ Λακεδαιμόνιου, ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος ἐμπόδισε κάποιους «Τεχνίτες τοῦ Διόνυσου» νὰ συνεχίσουν τὸ δρόμο τους γιὰ τὰ Κύθηρα⁵. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴν εἰκασία ὅτι στὸ νησί ἐκτελοῦνταν καλλιτεχνικοὶ ἀγῶνες, ἀφοῦ μὲ τὸν ὄρο «Διονυσιακοὶ Τεχνῖται», ἢ «περὶ τὸν Διόνυσον Τεχνῖται», δὲ νοοῦνται παρὰ οἱ θεατρικοὶ καλλιτέχνες, δηλαδὴ οἱ ὑποκριτὲς καὶ οἱ μουσικοὶ⁶.

1. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν Διοσκούρων στὴ Λακωνία βλ. S. WIDE, *Lakonische Kulte*, (Leipzig 1898), σ. 304-325. ROSCHER, *ML I*, 1154. F. CHAPOUTHIER, *Les Dioskures au service d' une Déesse* (Paris 1935), σ. 3-5.

2. Γιὰ τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ νησιοῦ στὴ Σπάρτη ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. βλ. παρακ. σ. 115 κέξ.

3. Γιὰ τὸ «ἀνάκτορο τοῦ Μενελάου» καὶ τὴν ἀναζήτησή του ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς βλ. παραπ. σ. 24 καὶ σημ. 4.

4. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν Διοσκούρων στὰ Κύθηρα βλ. καὶ παρακ. σ. 99-100.

5. Αἰλιανός, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, XI, 19: «Χρῆται δὲ ἅμα ἐς τιμωρίαν τῶν ἀσεβῶν ἀνδρῶν ὑπηρέταις τοῖς ζώοις ἡ Δίκη καὶ τὸ μαρτύριον, Παντακλῆς ὁ Λακεδαιμόνιος ἀναστείλας διὰ τῆς Σπάρτης ἐλθεῖν τοὺς ἐς Κύθηρα ἀπιόντας τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν, εἶτα καθήμενος ἐν τῷ ἐφορείῳ ὑπὸ κινῶν διεσπάρθη». Ὁ Αἰλιανός δὲν ἀναφέρει πότε ἔδρασε ὁ Παντακλῆς, καὶ δὲ γνωρίζομε ἂν πρόκειται γιὰ τὸν Παντακλῆ πού ἀναφέρεται σ' ἓνα κατάλογο ἐφόρων τῆς Σπάρτης, τῶν χρόνων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὸν ὁποῖο παραθέτει ὁ Ξενοφών (*Ἑλληνικά* II, 3,10).

6. Γιὰ τὴ σημασία τῶν ὄρων βλ. Liddell - Scott (λ. τεχνίτης). Βλ. ἀκόμη M. BIEBER, *The History of the Greek and Roman Theater* (Princeton, New Jersey, 1961), σ. 84 κέξ. (ἔπου καὶ παλιότερη βιβλιογραφία).

Ἐάν λοιπόν οἱ Κυθήριοι διοργάνωναν θεατρικές παραστάσεις - ἴσως στήν πλάισια κάποιας τοπικῆς ἐορτῆς -, μποροῦμε ἐπομένως νά ὑποθέσουμε ὅτι στήν πόλη τῶν Κυθῆρων θά ὑπῆρχε ἕνα δημόσιο οἰκοδόμημα, προορισμένο γιά τέτοιες ἐκδηλώσεις, πιθανότατα θέατρο.

II. ΑΡΧΑΙΕΣ ΘΕΣΕΙΣ (Χάρτες 1 καί 2)

A. Περιοχή Καραβῶ

Θέση 1: Πυρεάτιδες

Ἡ θέση βρίσκεται στήν τοποθεσία *Στενόκαμπο* τοῦ χωριοῦ *Καραβῶς*, ἀπ' ὅπου ἀπέχει 2 χλμ. περίπου. Ἐξω ἀπό τίς σπηλιές πού υπάρχουν σ' αὐτή τή θέση, ἀριστερά ἀπό τόν ἀγροτικό δρόμο *Καραβῶ-Μουδαρίου*, οἱ *Waterhouse* καί *Simpson* παρατήρησαν ἀπολεπίσματα ὀψιδιανοῦ, καθώς καί ὄστρακα προϊστορικῶν ἀγγείων τῆς ΠΕ περιόδου¹.

Θέση 2: Λουτρό

Ἔτσι ὀνομάζεται ἡ περιοχή τῆς σιδηροπηγῆς τῶν *Μαγγάνων*, κοντά στόν *Καραβῶ*². Ὁ *Riemann* ἀναφέρει ὅτι στή θέση αὐτή βρέθηκαν ὑπολείμματα λουτήρων καί διάφορα μικροαντικείμενα³. Ἡ ὑπαρξη λουτρικῶν ἐγκαταστάσεων, στίς ὁποῖες ὀφείλεται προφανῶς τὸ τοπωνύμιο, ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν παρουσία τῆς πηγῆς, τὸ νερό τῆς ὁποίας - κατὰ τοὺς εἰδικούς - ἔχει θεραπευτικές ιδιότητες. Δέν ἔχω ἐπισκεφθεῖ τή θέση καί δέν εἶμαι βέβαιος ἂν υπάρχουν ἀρχαιολογικά κατάλοιπα. Πρέπει ὅμως νά σημειωθεῖ ὅτι τὸ Λουτρό ἀναφέρεται ὡς πιθανὸς τόπος προέλευσης ἐνὸς μικροῦ ἐνεπιγράφου θραύσματος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων⁴.

B. Περιοχή Ποταμοῦ

Θέση 3: Βύθουλας (Πίν. 1α-β)

Πρόκειται γιά ἀγροτική περιοχή με λοφίσκους καί ρεματιές, ἡ ὁποία ἀπέχει 3 χλμ. ΒΑ ἀπό τὸ χωριὸ *Ποταμός*. Σ' ἕναν ἀπό τοὺς λοφίσκους τοῦ *Βύθου-*

1. WATERHOUSE — SIMPSON, PL, II, σ. 149. SIMPSON - DICKINSON, *Gazetteer*, σ. 122-123.

2. Γιά τή σιδηροπηγή τῶν *Μαγγάνων* βλ. σχετική βιβλιογραφία παραπ. σ. 37 σημ. 1.

3. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 40. Βλ. καί ΔΙΟΝ. Σ. ΑΛΒΑΝΑΚΗΣ, *Κυθηραϊκὴ Ἐπετηρίς*, Β' (1912-13), σ. 61: «Ἐνταῦθα υπάρχουν λείψανα ἀρχαίων ὑδραγωγείων καί κτιρίων, ἐξ ὧν δύναται τις νά συμπεράνη τήν χρῆσιν τῶν ὑδάτων παρ' ἀρχαίους».

4. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 42. IG V1 936 (= SGDI 4555).

λα υπάρχει μικρή μονόχωρη εκκλησία, αφιερωμένη στον Ἀρχιστρατήγγο Μιχαήλ. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ τὸ ἀναφέρω προκειμένου νὰ προσδιορίσω ἀκριβέστερα τὴν ἀρχαιολογικὴ θέση, ἐπειδὴ μὲ τὸ τοπωνύμιο Βύθουλας ὀνομάζεται ὅλη ἡ περιοχὴ.

Ὁ λοφίσκος τοῦ Ἀρχιστρατήγου διαθέτει δύο χαμηλὲς κορυφές - μία ἀνατολικὴ καὶ μία δυτικὴ - καὶ ἀνάμεσά τους βρίσκεται ἡ ἐκκλησία ποὺ προανέφερα, μέσα στὰ ὄρια μικρῆς καλλιεργήσιμης ἔκτασης. Ἡ ἀνατολικὴ κορυφὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ λοφίσκου (ὕψόμετρο 150 μ. περίπου ἀπὸ τὴ θάλασσα) εἶναι πετρώδης καὶ καλύπτεται ἀπὸ ἀγρία θαμνώδη βλάστηση. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐξασφαλίζει στὸν ἐπισκέπτη τὴ θέα τοῦ παραθαλάσσιου οἰκισμού Ἀγία Πελαγία, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀνατολικά, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν Βύθουλα, σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου. Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν τοπογραφικὴ σπουδαιότητα τοῦ ὑψώματος, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἐλέγχεται ὀπτικὰ ἓνα κομμάτι τῆς βορειοανατολικῆς ἀκτῆς τοῦ νησιοῦ, καθὼς καὶ ἡ θαλάσσια περιοχὴ τοῦ «στενοῦ», ἀνάμεσα στὴ χερσόνησο τοῦ Μαλέα καὶ τὰ Κύθηρα.

Στὶς παρυφές τοῦ δυτικοῦ ὑψώματος τοῦ λοφίσκου οἱ Waterhouse καὶ Simpson βρῆκαν ἀπολεπίσματα ὀψιδιανοῦ καὶ ὄστρακα τῆς ΠΕ περιόδου, ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς Θέσης 1, ἐνῶ στὴν κορυφὴ ἐπισήμαναν ὄστρακα μυκηναϊκά, καθὼς καὶ μελαμβαφή, κλασικά¹. Οἱ ἴδιοι ἐρευνητὲς σημειώνουν σ' ἓνα πρόχειρο τοπογραφικὸ σχέδιο τὴ θέση κιβωτιόσχημου τάφου, κάπου ἀνάμεσα στὶς κορυφές τοῦ ὑψώματος. Ὁ τάφος ἦταν ἀνοιγμένος· ἀλλὰ ἐπειδὴ γύρω ἀπ' αὐτὸν ὑπῆρχαν σκορπισμένα ὄστρακα ἀπὸ κύλικες τῆς ΥἚ III περιόδου, ὑποθέτουν ὅτι ἀνήκει στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ.

Κατὰ τὴν περιοδεία μου στὸν Βύθουλα παρατήρησα ἀρκετὰ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δυτικοῦ ὑψώματος, τὸ ὁποῖο οἱ Waterhouse καὶ Simpson χαρακτηρίζουν «ἀκρόπολη», καθὼς καὶ στὰ ἀνδхра ποὺ ὑπάρχουν νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ διέκρινα μερικὰ μὲ ἴχνη βαφῆς, πιθανότατα μυκηναϊκά, καὶ ἓνα κλασικὸ μὲ πολὺ στιλνὸ μελανὸ γάνωμα.

Οἱ παραπάνω ἐνδείξεις μαρτυροῦν ὅτι στὸ λόφο τοῦ Ἀρχιστρατήγου, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς μικρῆς δικόρουφης ἀκρόπολης, ὑπῆρχε ἀρχαία ἐγκατάσταση, τόσο στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ - τουλάχιστο στὴν πρώιμη καὶ τὴν ὕστερη Χαλκοκρατία - καθὼς καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια².

1. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 149 καὶ εἰκ. 16. SIMPSON - DICKINSON *Gazetteer*, σ. 122. SIMPSON, MG, σ. 111, E 57.

2. Πρβλ. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia*, σ. 191.

Θέση 4: Τριφυλλιάνικα

Ο Weil αναφέρει ότι στην περιοχή του χωριού Τριφυλλιάνικα, κοντά στον Ποταμό, έχουν εντοπιστεί αρχαίοι τάφοι¹. Ο ίδιος δεν παραθέτει άλλα στοιχεία, αλλά η παρουσία κλασικών οστράκων στην προηγούμενη Θέση (Βύθουλας), που βρίσκεται βορειότερα, ενισχύει την υπόθεση ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε ένδεχομένως κάποιος οικισμός της κλασικής εποχής.

Ας θυμηθούμε ένα μεταγενέστερο οικιστικό κέντρο της περιοχής, τη μεσαιωνική πόλη του Αγίου Δημητρίου - την έρειπωμένη σήμερα Παλιόχωρα - που καταστράφηκε ολοκληρωτικά από τους ληστοπειρατές, λίγο πριν από τα μέσα του 16ου μ.Χ. αιώνα².

Θέση 5: Φοινικίες (ή Φενικία)

Έτσι ονομάζεται μια αγροτική περιοχή, κοντά στη δυτική ακτή του νησιού, δυτικά από τα χωριά Λογοθετιάνικα και Κουσουνάρι, με τα όποια την συνδέει άμαξωτός χωματόδρομος. Τα εύφορα εδάφη της προσφέρονται για γεωργικές καλλιέργειες, αλλά σήμερα πολλά αγροκτήματα παραμένουν άκαλλιέργητα, όπως άλλωστε παρατηρείται και σε άλλες τοποθεσίες.

Στις Φοινικίες υπάρχει μια μικρή μονόχωρη εκκλησία του Αγίου Πολυκάργου, αναστηλωμένη από την Αρχαιολογική Υπηρεσία³. Ανατολικά από το εκκλησάκι, σε απόσταση 500 μ. περίπου, η θέση ονομάζεται Πυργί· ενώ σε άλλο σημείο της περιοχής, νότια από τον Άγιο Πολύκαρπο, έχει δοθεί το τοπωνύμιο Έλληνικά - όνομασία που δίνουν συνήθως σε μέρη όπου υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα⁴.

Όσα επιφανειακά οστρακα συνάντησα κατά την περιοδεία μου ήταν πολύ διαβρωμένα, και επομένως αδιάγνωστα. Κτηριακά λείψανα δεν επισήμανα· παρατήρησα όμως ότι στα τοιχάρια των χωραφιών έχουν χρησιμοποιηθεί και μεγάλες πέτρες, έτσι ώστε πολλά απ' αυτά παρουσιάζουν μια άνομοιομορφία

1. WEIL, *Kythera*, σ. 236.

2. Για τη βυζαντινή πόλη του Αγίου Δημητρίου βλ. Δ. Κ. ΖΑΓΛΑΝΙΚΗΣ, *Παλιόχωρα* (Ζάκυνθος 1962). Ειδικότερα για τα μεσαιωνικά μνημεία της βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Β1 σ. 196-198 και πίν. 195-197.

3. Για τον Άγιο Πολύκαρπο στις Φοινικίες βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 24, 1969, Β1 σ. 167 και πίν. 169β. Μ. ΜΕΛΑΔΙΝΗ - ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères) (c. 1100-1275 a. C.)», *Πρακτικά ΙΕ' Διεθν. Συνεδρ. Βυζ. Σπουδών*, τόμ. Π (Αθήναι 1981), σ. 454.

4. Η όνομασία Έλληνικά χρησιμοποιείται ως τοπωνύμιο και σ' άλλη τοποθεσία του νησιού (βλ. παρακ. Θέση 11, σ. 61), καθώς και σε πολλές ελληνικές περιοχές. Στην Κρήτη, για παράδειγμα, ονομάζουν Έλληνικά «οϊανδήποτε θέσιν, εν τῇ ὁποίᾳ εὐρίσκονται ἀρχαία μάρμαρα, κατεργασμένοι λίθοι ἢ ἐρείπια παλαιῶν οἰκοδομημάτων» (Χ. ΠΕΤΡΟΥ - ΜΕΣΟΓΕΙΤΟΥ, «Κρητικά ἐπιγραφικά», *Ἑλληνικά* 10, 1937/38, σ. 205, σημ. 1).

ώς προς την κατασκευή τους. Κάτοικοι από τὰ γύρω χωριά με πληροφορήσαν ότι οἱ πρόγονοί τους εἶχαν «ξεθάψει» κατὰ τὴν ἄροση τῶν χωραφῶν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη («κατώφλια») καὶ εἶχαν ἀποκαλύψει τάφους, ὅπου βρῆκαν πολλοὺς λύχνους, τοὺς ὁποίους κατέστρεψαν, ἀφοῦ ἀγνοοῦσαν τὴ σημασία τους. Τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίου τάφου ἀναφέρει ὁ Weil. Φαίνεται ὅμως πῶς ὁ Γερμανὸς ἐρευνητὴς δὲν ἐπισκέφτηκε τὴν τοποθεσίαν, καὶ ἡ πληροφορία του εἶναι ἐλλιπής¹.

Ὅσο γιὰ τὴν τοπικὴ παράδοση πού, βασισμένη ἴσως στὸ τοπωνύμιον, ἀναφέρει ὅτι στὶς Φοινικίες ὑπῆρχε ἀποικία τῶν ἀρχαίων Φοινίκων, τῶν ἐκμεταλλευτῶν τῆς πορφύρας, μόνο ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη μπορεῖ νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσῃ καὶ νὰ ἀποδείξῃ ἂν αὐτὴ ἡ λαϊκὴ πίστη συνδέεται με κάποια ἱστορικὴ ἀλήθεια². Ἀπλὲς πληροφορίες δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προσδιορίσουμε με ἀκρίβεια τὸ χαρακτῆρα τῆς Θέσης.

Κάτι ὥστόσο πού ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι, σ' ἓνα παλαιὸ κατάλογο πολύτιμων λίθων τῆς συλλογῆς τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου, περιλαμβάνεται καὶ ἓνα ἀρχαῖο κόσμημα (Karneol Skarabäus), χρονολογημένο ἀπὸ τὸν Furtwängler στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα, τὸ ὁποῖο - σύμφωνα με τὰ στοιχεῖα τοῦ καταλόγου - προέρχεται ἀπὸ τὴ Φοινικίαν Κυθήρων³.

Γ. Περιοχὴ κεντρικοῦ τμήματος

Θέση 6: Κυπριωτιάνικα

Τὰ Κυπριωτιάνικα (ἢ Δρυμωνάρι) εἶναι ἓνας μικρὸς ὄρεινός οἰκισμὸς στὸ κεντρικὸ ὄροπέδιο τοῦ νησιοῦ. Μέσα στὸ χωριό, ἀμέσως βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὑπάρχουν ἡμιυπόγεια σπηλαιώδη ἀνοίγματα στὸ φυσικὸ βράχο, τὰ ὁποῖα ἔχουν μετασκευαστεῖ καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς κατοίκους ὡς καταλύματα γιὰ τὰ ζῶα τους. Ὅστρακα δὲ βρῆκα· ἀλλὰ στὴν ἴδια τοποθεσίαν, σὲ ἀπόσταση 15 μ. ἀνατολικὰ ἀπὸ τὶς σπηλιές, παρατήρησα ἔχνη λατόμησης, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν ὅπωςδὴποτε σὲ παλιότερη ἐποχὴ.

Θέση 7: Κόλυμπος

Στὴν ἀπόληξιν τῆς κορυφογραμμῆς, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς προηγούμενης Θέσης καὶ συνεχίζεται νοτιοανατολικὰ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. ἀπὸ τὰ Κυπριωτιάνικα, σώζεται σὲ δυσπρόσιτη τοποθεσίαν μιὰ παλιὰ ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, στὴν ὁποῖα διατηροῦνται τμήματα τοιχογραφικοῦ δια-

1. WEIL, *Kythera*, σ. 236.

2. Βλ. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Κυθηραϊκὴ Ζωή*, σ. 326. Πρβλ. τὴν παρατήρησιν τοῦ MUHLY, *Homer and the Phoenicians*, σ. 33, σημ. 102.

3. Βλ. A. FURTWÄNGLER, *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium, Königliche Museen zu Berlin* (Berlin 1896), σ. 15, ἀρ. κατ. 142, πίν. 4.

κόσμου. Ἡ θέση αὐτὴ ὀνομάζεται *Πύργος*, διότι, λίγα μέτρα νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ὑπάρχει ἓνα ἐρειπωμένο πυργοειδὲς οἰκοδόμημα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας¹.

Ἡ μικρὴ ἐκκλησία ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν μονόχωρων καμαροσκεπῶν ναῶν, παρόλο ποὺ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἔχει χτιστεῖ ἓνας μικρότερος χώρος, εἶδος νάρθηκα. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη, ἂν κρίνουμε μὲ βάση τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς εἶναι χτισμένος μὲ μικροὺς ὀρθογωνισμένους παρόλιθους («παωριά»), ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ κάποια ἀρχαία κατασκευή.

Ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴν Ἁγία Βαρβάρα διαμορφώνεται μία ἐπίπεδη ἔκταση, ὅπου ὑπάρχουν πολλοὶ τοῖχοι ἀπὸ ξηρολιθιές. Στὴν ἔκταση αὐτῇ, τὴν ἄλλοτε καλλιεργήσιμη, συνάντησα λείψανα τοίχων ἀπὸ μεγάλες πέτρες, λίγο δουλεμένες, καθὼς καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἐπιφανειακά. Ὅμως, ὁ βαθμὸς διατήρησης τῶν ὄστράκων ποὺ ἔτυχε νὰ παρατηρήσω, καθὼς καὶ ἡ βεβαιωμένη χρῆση τοῦ χώρου σὲ νεότερη ἐποχὴ (Βενετοκρατία), δὲν ἐπιτρέπουν νὰ μιλήσουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ ἀρχαία θέση. Γι' αὐτὸ τὴν κατατάσσω στὶς πιθανές, μὲ ἀρκετὴ ἐπιφύλαξη.

Θέση 8: Δόκανα

Τὸ χωριὸ Δόκανα βρίσκεται στὸ κεντρικὸ ὄροπέδιο τοῦ νησιοῦ καὶ ἀπέχει 2 χλμ. περίπου, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὰ Κυπριωτιάνικα.

Ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ, ἀλλὰ τὰ Δόκανα ἀναφέρονται ὡς τόπος προέλευσης μιᾶς ληκύθου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, μὲ ἀνθεμωτὴ διακόσμηση (Πίν. 23β), ἡ ὁποία ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο Κυθήρων (ἀρ. κατ. 62)². Ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριὸ προέρχεται ἐπίσης ἓνας κορινθιακὸς ἀμφορίσκος (Μουσ. Κυθήρων, ἀρ. κατ. 57) τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., διακοσμημένος μὲ σειρὲς ζώων σὲ δύο ὀριζόντιες ζῶνες, οἱ ὁποῖες περιβάλλουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου³. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι σὲ κάποιο σημεῖο τῆς περιοχῆς, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὶς Θέσεις: 6,7 καὶ 8, ὑπῆρχε ἐνδεχομένως ἀρχαία ἐγκατάσταση.

1. Γιὰ τὴ χρῆση τῆς θέσης στὰ νεότερα χρόνια (Βενετοκρατία) βλ. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Κυθηρατικὴ Ζωή*, σ. 93.

2. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 160 (C13). COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 269, ἀρ. 15, πίν. 87.

3. Γιὰ τὸν ἀμφορίσκο βλ. παρακ. σ. 115 σημ. 4.

Δ. Περιοχή Φριλιγκιανικών - Μητάτων

Θέση 9: Βεργιδούρια

Πρόκειται για μιὰ τοποθεσία στὴν ἰσόπεδη ἔκταση *Θολάρια*¹ (περιοχὴ Ἀεροδρομίου), ἀνατολικά ἀπὸ τὸ χωριὸ *Φριλιγκιάνικα*. Στὴν τοποθεσία αὐτὴ ὁ Riemann σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ ὑπόγειων ταφικῶν θαλάμων. Ὁ ἕνας ἀποτελεῖται ἀπὸ κεντρικὸ ὀρθογώνιο θάλαμο καὶ τρεῖς μικρότερους, ἕναν σὲ καθὲ πλευρὰ του. Εὐρήματα δὲν ἀναφέρει ἐκτὸς ἀπὸ ἑπτὰ κρανία².

Θέση 10: Γωνία (Πίν. 2α - β)

Γωνία ὀνομάζεται μιὰ λοφώδης περιοχὴ, σχετικὰ εὐφορη, μὲ πυκνὴ βλάστηση καὶ τρεχούμενο νερὸ, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ χωριὸ *Μητάτα*. Σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς λοφίσκους αὐτῆς τῆς τοποθεσίας, στὴ θέση *Βουκολία* (τά), ἀνάμεσα *Μητάτα* καὶ *Γωνία*, ὁ Weil ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων τάφων³. Ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι στὴ *Γωνία* ἔχουν βρεθεῖ - σὲ τάφους προφανῶς - μικρὰ ἀγγεῖα ἀπὸ χρωματιστὸ γυαλί, καθὼς καὶ ἀγγεῖα φιαλίσχημα, γυάλινα, μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ στενὸ λαιμὸ. Τὰ τελευταῖα αὐτά, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Weil, πρέπει νὰ ἦταν μυροδοχεῖα (*bulbous unguentaria*), ὁπότε οἱ τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται, θὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ περιόδους τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος⁴.

Ἀναφέρεται ἀκόμη ἕνα παλιότερο εὔρημα τῆς *Γωνίας*: τὸ λακωνικὸ ἐνεπίγραφο ἀγγεῖο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (ἀρ. 59.8 - 23.1), χρονολογημένον στὸν 6ο π.Χ. αἰώνα⁵ (Πίν. 24α).

1. Πρβλ. τὴ χρῆση τοῦ τοπωνυμίου στὸ νησί τῆς Ἀμοργοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ANT. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Ἐπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων Νήσων* (Ἐν Ἀθήναις 1884), σ. 52, σημειώνει: «Κοντὰ στὸν λιμένα τῶν Καταπόλων Ἀμοργοῦ βρίσκονται οἰκίσκοι θολωτοὶ μετὰ μικρᾶς θύρας, ἐκτισμένοι στερεῶς δι' ἀμμοκονίας καὶ ἀσβέστου, οὓς οἱ κάτοικοι ὀνομάζουσι *Θολάρια*, οἵτινες κατὰ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Ρὸς θεωρητέου ὡς τάφοι ρωμαϊκῶν χρόνων».

2. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 38. Πρβλ. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 157, σημ. 254.

3. WEIL, *Kythera*, σ. 233. Βλ. καὶ RIEMANN, *Cerigo*, σ. 39.

4. Γιὰ τὰ σχήματα καὶ τὴ χρονολόγησή τῶν γυάλινων μυροδοχείων βλ. τελευταῖα Κ. ΤΣΑΚΟΣ, «Ἑλληνιστικοὶ τάφοι στὴ Σάμο», ΑΔ 32, 1977, σ. 401, 415 (ἔπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

5. Τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ *Γωνία* μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ἡμικοτύλιον, (Πίν. 24α) μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Σ. ΚΑΛΟΥΤΣΗ, *Νέα Πανδώρα*, τόμ. Γ', 1852/53, σ. 502. Βλ. GOLDSTREAM, *The Finds*, σ. 251, ἀρ. 5 (ἔπου καὶ παλιότερη βιβλιογραφία) καὶ IG V1, 945. Ἡ GUARDUCCI, EG II, σ. 466, κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ, θεωρεῖ πιθανότερη τὴ χρονολόγησή του στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

Σε μία πλαγιά τῆς περιοχῆς, ποὺ βλέπει νότια καὶ τὸ ἐπικλινές ἔδαφός της ἔχει διαμορφωθεί σὲ ἀνδῆρα, σίκεται παλιά, μονόχωρη, ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, μὲ ἀξιόλογα κατάλοιπα τοιχογραφιῶν, σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη σήμερα. Μὲ ἀφετηρία αὐτὸ τὸ μνημεῖο θὰ ἀναφέρω ὅσα κατάλοιπα ἔτυχε νὰ συναντήσω:

Σε ἐπαφὴ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βορεινοῦ τοίχου τῆς μικρῆς ἐκκλησίας σώζεται τμῆμα ἄλλου τοίχου, μήκους 9 μ. καὶ πάχους 0,50 μ., ποὺ ἔχει χτιστεῖ ἐνμέρει ἀπὸ μεγάλες δουλεμένες πέτρες. Ὁ τοῖχος φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ παλιότερο κτίσμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ἐπισήμανα ἄλλα κατάλοιπα.

Βόρεια ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, σὲ ἀπόσταση 5 μ., διέρχεται τμῆμα ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀπὸ μεγάλες ἀδούλευτες πέτρες, ποὺ τὸ ὕψος του φθάνει τὸ 1 μ. καὶ συνεχίζεται κυκλωτερῶς πρὸς τὰ ἀνατολικά, σὲ ἀπόσταση 70 μ. περίπου. Ὁ τοῖχος ἔχει ἐπισκευαστεῖ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἢ τοιχοδομία του ὅμως τὸν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ξηρολιθιές.

Οἱ Waterhouse καὶ Simpson σημειώνουν ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὑπάρχουν ἀρκετὰ ὄστρακα: κλασικά, ἐλληνιστικά καὶ ρωμαϊκά¹.

Τὴν παραπάνω πληροφορία ἐπιβεβαίωσα κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὴν περιοχὴ τῆς Γωνίας, ὅπου σὲ ἀκτίνα τουλάχιστο 200 μ., νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, βρῆκα - κυρίως στὰ κράσπεδα τῶν ἀνδῆρων - ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα (λαβὲς κἄ.), κλασικά ἢ ἐλληνιστικά, κομμάτια ἄβαφων ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσης, καθὼς καὶ ὄστρακα κεραμεικῆς τοῦ λεγόμενου «περγαμηνοῦ» τύπου, λιγότερο διαβρωμένα ἀπὸ τὰ κλασικά. Ἀρχιτεκτονικά μέλη δὲ συνάντησα, παρὰ μόνον ἓνα πώρινο ἀπότμημα, ἀρκετὰ χτυπημένο, τὸ ὁποῖο ἐνετόπισα 40 μ. περίπου, νότια ἀπὸ τὸν Ἁγιο Νικόλαο. Πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο κομμάτι, σχεδὸν κυκλικῆς τομῆς, μὲ διάμετρο 0,28 μ. καὶ ὕψος 0,35 μ. ποὺ προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ κίονα μὲ ραβδώσεις (Πίν. 2β).

Κάπου 150 μ. νοτιότερα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ἀνάμεσα στὸν ἀγροτικὸ δρόμο καὶ στὴ μικρὴ ρεματιά, πρέπει νὰ ὑπῆρχε νεκροταφεῖο. Στὴ σκέψη αὐτὴ μὲ ὀδηγεῖ ἡ ἀποκάλυψη - ἄγνωστο πότε - δύο σπηλαιωδῶν κατασκευῶν, λαξεύμενων μὲ ἐπιμέλεια στὸ φυσικὸ βράχο. Τὰ λαξεύματα αὐτὰ δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ θαλαμοειδῶν τάφων, ποὺ τὸ στενὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου τους θὰ ἔκλεινε μὲ ξηρολιθιά (Πίν. 2α). Ἴχνη ἀπὸ παρόμοια λαξεύματα παρατηροῦνται καὶ στὴν ἀντικρινὴ πλαγιά τῆς ρεματιᾶς, περίπου 200 μ. νοτιοανατολικά ἀπὸ τοὺς ταφικούς θαλάμους, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες κοντινὲς θέσεις.

Θέση 11: Ἑλληνικά (Πίν. 3α - β)

Ἀνεβαίνοντας μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ βόρεια ἀπὸ τὴν προηγούμενη Θέση, συναντοῦμε, σὲ ἀπόσταση 200 μ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολά-

1. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 157.

ου, τὴν κορυφή τοῦ ὑψώματος. Ἡ θέση αὐτὴ ὀνομάζεται στὰ Ἑλληνικά¹. Στὴν κορυφή τοῦ λοφίσκου διακρίνονται λατομήσεις, συμπληρωμένες σὲ μερικὰ σημεῖα μὲ χαμηλὰ τοιχάρια ἀπὸ ξηρολιθιά. Ἡ παρουσία ἐπιφανειακῶν ὀστράκων στὸ χῶρο τῶν λατομήσεων εἶναι σχεδὸν ἀσήμαντη, γιατί τὸ ἔδαφος εἶναι πετρῶδες καὶ ἄγρονο, γεγονός πού ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀραιὴ χαμηλὴ βλάστηση.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψώματος ὑπάρχει μία συστάδα ἀπὸ λαξευτοὺς τάφους, μέσα σὲ φυσικὰ σπηλαιώδη ἀνοίγματα². Τὸν ταφικὸ χαρακτήρα τῶν σπηλαίων δηλώνουν τὰ ἀρκοσόλια, πού ἔχουν λαξευτεῖ στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα, καθὼς καὶ τὰ λακκοειδῆ ἀνοίγματα, πού διακρίνονται ἀκόμη στὸ δάπεδο τῆς νοτιότερης σπηλιάς.

Μπροστὰ ἀπὸ τὶς σπηλιές, σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων, ἔχει διαμορφωθεῖ ἓνα σχετικὰ βαθὺ λαγκάδι, μὲ ἀρκετὰ ἀπότομες πλαγιές, καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Σπηλαιώδη λαξεύματα, στραμμένα πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, συνατοῦμε καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λαγκαδιοῦ, ἀμέσως ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σύγχρονο δρόμο Παλιόπολης - Φριλιγκιανίκων. Ἄν οἱ κατασκευές αὐτὲς δὲν χρησιμοποιήθηκαν ὡς τάφοι, πρέπει τουλάχιστον νὰ συνδέονται μὲ κάποια προσπάθεια διάνοιξης ταφικῶν θαλάμων.

Θέση 12: Ἄ λ ο ἦ³ (Πίν. 4α - β).

Νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴν ἐρειπωμένη ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στὴ Γωνία καὶ 100μ. περίπου δυτικὰ ἀπὸ τὶς σπηλιές μὲ τὰ ἀρκοσόλια τῆς προηγούμενης Θέσης, ὑπάρχει μιὰ τοποθεσία μὲ χέρσα ἀγροκτήματα, τὰ ὁποῖα καλύπτουν ἔκταση 24 στρεμμάτων περίπου (300 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ 80 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ). Τὸ ἔδαφος εἶναι ἐπικλινές ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων ἔχουν χτιστεῖ χαμηλὰ τοιχάρια. Τὴν ἔκταση αὐτὴ περιβάλλουν ἀπὸ δυτικά, βόρεια καὶ ἀνατολικά, χαμηλὲς ἐδαφικὲς ἐξάρσεις καθαρὰ ὄρεινοῦ χαρακτήρα.

Κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τῶν χωραφιῶν ὑπάρχουν ἀξιόλογες λατομήσεις, οἱ ὁποῖες παρακολουθοῦνται σὲ ἀπόσταση 130 μ. περίπου. Στὰ μισὰ αὐτῆς τῆς ἀπόστασης ξεχωρίζει ἓνα σπηλαιῶδες λάξευμα, στραμμένο δυτικά, πού τὸ ἀνοιγμὰ του διατηρεῖται σὲ σχῆμα Π καὶ μοιάζει ταφικόν.

Δυτικότερα ἀπὸ τὸ ὄριο τῶν λατομήσεων, σὲ ἀπόσταση 40 μ., διέρχεται παράλληλα πρὸς αὐτὲς τμημα λαξευτῆς κατασκευῆς, εἶδος ἀγωγοῦ, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Σὲ πολλὰ σημεῖα ὁ ἀγωγὸς ἔχει καταστραφεῖ ἢ ἔχει κα-

1. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον βλ. παραπ. σ. 57, σημ. 4.

2. Γιὰ τοὺς τάφους στὴν τοποθεσία Ἑλληνικά βλ. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 38 κέξ. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 157 καὶ εἰκ. 17C.

3. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον βλ. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Κυθηραϊκὴ Ζωή*, σ. 325.

λυφθεῖ ἀπὸ χρώματα. Ὅμως ἡ συνέχειά του παρακολουθεῖται σὲ ἀπόσταση πάνω ἀπὸ 100 μ. καὶ διακόπτεται ἀπότομα, λίγα μέτρα νοτιότερα ἀπὸ τὸ ὄριο τῶν χέρσων χωραφιῶν, ἐκεῖ ὅπου τὸ ἔδαφος παρουσιάζει ἔντονη καθίζηση, ἡ ὁποία προκλήθηκε ἀσφαλῶς μὲ ἀφορμὴ κάποια σεισμικὴ δόνηση¹.

Κοντὰ στὸ σημεῖο ὅπου σταματᾷ ἡ συνέχεια τοῦ ἀγωγοῦ, κάπου 10 μ. δυτικότερα, ὑπάρχουν ἐπίσης ἔχνη λατομῆσεων.

Ε. Περιοχὴ Μερμηγκάρη

Θέση 13: *Ρίζα* (Καταφυγάδι) (Πίν. 5α - β)

Ἡ ὄροσειρὰ τοῦ Μερμηγκάρη, στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ, περιλαμβάνει δύο ψηλότερες κορυφές: μία βορεινὴ καὶ μία νοτιότερη. Ἀνάμεσα σ' αὐτές καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴ βορεινὴ κορυφὴ τοῦ Μερμηγκάρη, ὑπάρχει μικρὴ σπηλιὰ ἢ λεγόμενὴ Καταφυγάδι. Ἡ θέση τῆς σπηλιάς βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 465 μ. περίπου - κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Leonhard - καὶ ἀπέχει 1 χλμ., δυτικὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ *Ρίζα*.

Πρόκειται γιὰ ὑπόγεια σπηλιὰ, τὴν ὁποία δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐπισημάνει ὁ ἀπληροφόρητος περιηγητὴς, δεδομένου ὅτι τὸ στόμιό της ἔχει περιοριστεῖ σημαντικὰ ἀπὸ μεγάλες μετακινήμενες πέτρες, ἔτσι ὥστε δὲ διακρίνεται παρὰ ἓνα μικρὸ ἀνοιγμα, διαστάσεων 0,70 × 0,80 μ. περίπου, στραμμένο πρὸς τὰ ἀνατολικά (Πίν. 5β).

Τὸν περασμένο αἰῶνα, τὸ Καταφυγάδι δέχτηκε τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ γεωγράφου Richard Leonhard, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σπηλιάς παρατήρησε πολλὰ ὀστά καὶ ὄστρακα². Ὁ Γερμανὸς ἐρευνητὴς διέκρινε ἀνάμεσα στὰ ὀστά καὶ ὑπολείμματα ἀνθρώπινων σκελετῶν· ἐνῶ γιὰ τὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων διατύπωσε τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ παλιότερα ἀπ' αὐτὰ ἀνήκουν πιθανότατα στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ.

Ἡ ὑπόψια τοῦ Leonhard γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαιολογικῶν λειψάνων στὸ Καταφυγάδι ἐπιβεβαιώθηκε πρόσφατα, ὅταν στὰ 1979 κάποιος ἰδιώτης παρέδωσε στὸ Μουσεῖο τοῦ νησιοῦ ἀξιόλογα εὐρήματα, προερχόμενα ἀπὸ τὴ σπηλιὰ τοῦ Μερμηγκάρη. Στὰ εὐρήματα αὐτὰ περιλαμβάνονται θραύσματα ἀπὸ ψευδόστομους ἀμφορεῖς, καθὼς καὶ ἀπὸ μικρὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα (κύπελλα), τὰ ὁποῖα φέρουν γραπτὴ διακόσμηση καὶ χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, καὶ εἰδικότερα στὴν ὙΕ III περίοδο³.

1. Πρὸβλ. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 157, σημ. 255.

2. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 15. Γιὰ τὰ ὄστρακα τῆς σπηλιάς ὁ Leonhard σημειώνει: «nach der Form der letzteren (Trinkschale) zu urteilen, reicht das Alter dieser Reste wohl kaum über historischen Zeiten hinaus».

3. Τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Καταφυγάδι εἶναι ἀδημοσίευτα.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1983 ἀνέβηκα στὸ Μερμηγκάρη καί, στὴν προσπάθειά μου νὰ ἐπιβεβαιώσω τὶς πληροφορίες τοῦ Leonhard, προχώρησα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σπηλιᾶς μὲ σχετικὴ δυσκολία, γιατί ἡ ἐπιφάνειά τοῦ δαπέδου εἶναι ἀνώμαλη μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ δυτικὰ, δηλαδὴ πρὸς τὸ βάθος τῆς σπηλιᾶς. Στὸ βαθύτερο σημεῖο, ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν εἴσοδο περίπου 10 μ., συνάντησα ὑπολείμματα ὀστῶν καθὼς καὶ ὄστρακα ἄβαφων ἀγγείων, ἀνάμεσα σὲ πέτρες καὶ κομμάτια ἀπὸ σταλακτίτες. Ξεχώρισα ἓνα ὄστρακο μυκηναϊκοῦ ἀγγείου μὲ ἔντονα ἴχνη γραπτῆς διακόσμησης ἀπὸ μελανὸ ἐπίθετο χρῶμα.

Τὰ παραπάνω κατάλοιπα, ἂν καὶ ἀστρωματογράφητα, ἐπιτρέπουν ὥστόσο νὰ ὑποθέσουμε τὴ χρήση τῆς σπηλιᾶς στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ.

Θέση 14: Λαζαριάνικα

Νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴ νότια κορυφὴ τοῦ Μερμηγκάρη, κοντὰ στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, βρίσκεται ὁ οἰκισμὸς Λαζαριάνικα.

Τὸ 1969, κατὰ τὴ διάνοιξη ἀγροτικοῦ δρόμου στὴν περιοχὴ, ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα ἓνας πῖθος, διακοσμημένος ἐξωτερικὰ μὲ ὀριζόντιες πλαστικὲς ταινίες - τὸ λεγόμενον «σχοινωτὸ» κόσμημα τῶν μεγάλων προϊστορικῶν ἀγγείων. Τὰ ὄστα ποὺ περιεῖχε ὑποδηλώνουν τὴ χρήση του, ὡς ταφικοῦ· ἐνῶ τὸ μικρὸ ἀκέραιο «φωλεόσχημο» ἀγγεῖο τοῦ Μουσείου Κυθήρων (ἀρ. κατ. 197), ποὺ ἀνήκει ἐπίσης στὸ περιεχόμενό του, ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ ταφικοῦ πῖθου μέσα στὰ ὅρια τῆς ΜΜ III περιόδου¹.

Τὸ παραπάνω τυχαῖο εὑρημα, ποὺ ἀποκαλύφθηκε 500 μ. βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὰ Λαζαριάνικα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ κεραμεικὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴν προηγούμενη Θέση (Καταφυγάδι), ἐνισχύει σημαντικὰ τὴν ὑπόθεση ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Μερμηγκάρη, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους οἰκισμοὺς, Ρίζα, Σκουλαντριάνικα καὶ Λαζαριάνικα (νοτιοδυτικὰ Κύθηρα), ὑπῆρχε κάποια ἐγκατάσταση τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ.

ΣΤ. Περιοχὴ Παλιόκαστρο

Θέση 15: Ἀλῶνες (Πίν. 6α - β)

Ἄλῶνες ὀνομάζεται μιὰ ἀγροτικὴ τοποθεσία νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, ἡ ὁποία περιλαμβάνει χέρσες ἐκτάσεις καὶ ἀγροκτῆματα μὲ ἐλαιόδενδρα.

Σὲ χαμηλὸ ὕψωμα τῆς περιοχῆς, δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Φρατσίων - Παλιόπολης, ὑπάρχει μικρὴ, μονόχωρη, ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τὴν ὁποία

1. Τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ Λαζαριάνικα δὲν ἔχουν δημοσιευτεῖ.

αναφέρω, έπειδή στην άνοικοδόμησή της χρησιμοποιήθηκαν και μεγάλες δουλεμένες πέτρες (πωρόλιθοι), οι όποιες πιθανότατα είναι άρχαιες. Παρόμοιες πέτρες έχουν μεταφερθεί και άπόκεινται έξω άπό την έκκλησία, άχρησιμοποίητες.

Άπό ένα λακκοειδή τάφο που άποκαλύφθηκε τυχαία, πριν άπό λίγα χρόνια, σε άγρόκτημα τής περιοχής, ανατολικά άπό τον Άγιο Νικόλαο, προέρχονται δύο κλειστά μόνωτα άγγεϊα τής έλληνιστικής έποχής: μία «πρόχους» (Μουσ. Κυθήρων, άρ. κατ. 184), όλόβαφη, με έξίτηλο μελανόχρωμο βερνίκι, και μία ώσειδής λήκυθος (Μουσ. Κυθήρων, άρ. κατ. 185), καστανόχρωμη¹.

Σε άλλο άγρόκτημα στις Άλώνες, νοτιοανατολικά του προηγούμενου, βρέθηκαν επίσης κατά τή διάρκεια γεωργικών έργασιών και παραδόθηκαν πρόσφατα στο Μουσείο του νησιού δύο άποτμήματα πάρινης βάσης κίονα, τά όποια συνανήκουν. Άτά τά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ύποδηλώνουν τήν ύπαρξη άρχαιου κτηρίου, σε κοντινό σημείο τής περιοχής, άπ' όπου άποσπάσθηκαν πιθανόν και οι πωρόλιθοι τής έκκλησίας που προαναφέρθηκε. Κάπου 200 μ. ανατολικά άπό τή μικρή έκκλησία συνάντησα κατά τήν περιοδεία μου άρκετά έπιφανειακά όστρακα άβαφών άγγείων, καθώς και ένα μελαμβαφές, έλληνιστικό.

Θέση 16: Γαλάτης

Στή μικρή κοιλάδα που σχηματίζεται ανάμεσα στο βουνό Παλιόκαστρο και τó χωριό Βιαράδικα, οι Waterhouse και Simpson παρατήρησαν έπιφανειακά κλασικά όστρακα².

Θέση 17: Παλιόκαστρο (Πίν. 7α-13δ)

Τό Παλιόκαστρο ύπῆρξε τόπος άναζητήσεων τών παλιότερων περιηγητών, έξαιτίας τών σωζόμενων αξιόλογων άρχαιολογικών καταλοίπων, τά όποια μαρτυρούν τή χρήση του χώρου, τουλάχιστο άπό τά πρώιμα ιστορικά χρόνια.

Πρόκειται για ένα άσβεστολιθικό ύψωμα στο ανατολικό τμήμα τών Κυθήρων, που έχει κατεύθυνση άπό Β-ΒΔ πρós Ν-ΝΑ και τó ύψος του φτάνει τά 293 μ. Η νότια πλευρά του παρουσιάζει όμαλή κλίση, σε αντίθεση με τή βόρεια πρós τó λαγκάδι τών Μητάτων (Περιστεριώνας), τήν ανατολική πρós τήν Παλιόπολη και τή δυτική πρós τήν τοποθεσία Γαλάτης, που είναι άρκετά άποκρημνες.

1. Τά δύο έλληνιστικά άγγεϊα άπό τις Άλώνες εκτίθενται σε προθήκη του Μουσείου Κυθήρων, αλλά παραμένουν άδημοσίευτα, όπως δέν έχουν δημοσιευτεί, επίσης, τά αρχιτεκτονικά μέλη άπό τήν ίδια περιοχή.

2. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 157.

Ἡ κορυφή του, στὸ βόρειο τμήμα, εἶναι ἐξαιρετικὰ πετρώδης, μιὰ φυσικὴ «ἀκρόπολη» ποὺ ἐλέγχει τὴ γύρω περιοχὴ¹. Ἡ νότια πλευρὰ τῆς κορυφῆς ἀπολήγει σ' ἓνα ὑψίπεδο, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι χωματώδες καὶ πρόσφορο γιὰ καλλιέργεια. Τὸ ὑψίπεδο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴν περιοχὴ τοῦ Παλιόκαστρου καὶ ἀναπτύσσεται μὲ μεγάλο ἄξονα ἀπὸ Δ πρὸς Α, καὶ μικρὸ ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὸ δυτικὸ τμήμα του ὀνομάζεται *Βίγλες*, ἐνῶ γιὰ τὸ ἀντίστοιχο ἀνατολικὸ χρησιμοποιεῖται ἡ ὀνομασία *Ἅγιος Κοσμάς*, ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη μικρὴ ἐκκλησίᾳ ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰ χαμηλότερη κορυφὴ του (ὕψόμετρο 250 μ. περίπου), πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς Παλιόπολης. Καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις ὑπάρχουν καὶ στὶς νότιες πλαγιὰς τοῦ βουνοῦ, οἱ ὁποῖες ἔχουν διαμορφωθεῖ σὲ κλιμακωτὰ ἀνδρῶνα, ἐπειδὴ ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους εἶναι ἔντονη.

Ἡ πρώτη πιστοποίηση ἀρχαίων λειψάνων ὀφείλεται - ὅσο ξέρουμε - στὸν Γάλλο περιηγητὴ τοῦ 16ου αἰώνα Nicolas de Nicolay, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὰ Κύθηρα, τὸ 1551, ἀποφάσισε νὰ ἐξερευνήσει τὸ «Κάστρο τοῦ Μενελάου» καὶ τὸν ἀρχαῖο ναὸ τῆς Ἀφροδίτης:

«Ἐνας ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ - γράφει ὁ Nicolay - μοῦ ἔδειξε πάνω στὴν κορυφὴ ἐνὸς ψηλοῦ βουνοῦ μερικὰ ἐρείπια καὶ μοῦ εἶπε πὼς ἀνῆκαν στὸ ναό. Ἦταν δύο ψηλὲς κολῶνες ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, χωρὶς κιονόκρανα, καὶ ἄλλες πέντε τετράγωνες, ποὺ σχηματίζαν μιὰ ὠραία πύλη καὶ κοντὰ σ' αὐτὴν ὑπῆρχε τὸ ἄγαλμα μιᾶς γυναίκιας, ντυμένης σύμφωνα μὲ τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα. ...Λίγο πῶς κάτω ἀπὸ τὸ ναό, πάνω στὸ ἴδιο βουνό, βρισκόταν τὸ κάστρο τοῦ Μενελάου.... Τὰ θεμέλια αὐτοῦ τοῦ κάστρου φαίνονται μέχρι σήμερα κοντὰ στὰ ἐρείπια τῶν τειχῶν καὶ ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ τεράστιες λαξευτὲς πέτρες, χωρὶς κονίαμα»².

Μεταγενέστεροι περιηγητὲς ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὸ Παλιόκαστρο, οἱ Spon καὶ Wheler³ στὰ 1675 καὶ ὁ Castellan⁴ στὰ 1797, μνημονεύουν λείψανα τειχῶν, καθὼς καὶ δύο ὄρθιους κίονες, ποὺ ἴσαμε τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα σώζονταν ἀκόμη *in situ*.

Ὅταν στὰ 1844 ἀνέβηκε στὸ Παλιόκαστρο ὁ Κυθῆριος Ἐμμ. Μόρμωρης, διαπίστωσε ὅτι ἀπὸ τοὺς κίονες δὲν εἶχε ἀπομείνει παρὰ μονάχα ἓνα ἀπότμημα, ὕψους «τριῶν ποδῶν». Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ποὺ περιέγραψαν οἱ παλαιότεροι, ἦταν ἀκόμη ὄρατὰ στὶς μέρες του τὰ θεμέλια πέντε τετράγων-

1. Βλ. καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ γεωγράφου LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 20.

2. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Nicolay βλ. παραπ. σ. 24, σημ. 1. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ του βλ. καὶ στὴ μελέτη τοῦ RIEMANN, *Cerigo*, σ. 20-22.

3. Βλ. στοῦ J. Spon, ὅ.π. (σ. 24, σημ. 3) σ. 165.

4. CASTELLAN, *Lettres*, σ. 34 κέξ. Τὸ κείμενο τῆς περιγραφῆς του ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν RIEMANN, *Cerigo*, σ. 23 κέξ.

νων στύλων και κατά τὰ λεγόμενά του, τὸ ἀγρόκτημα ὅπου ὑπῆρχαν τὰ παραπάνω λείψανα ὀνομαζόταν ἀπὸ τοὺς ντόπιους «στὶς Κολῶνες»¹.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, γύρω στὰ 1852, στὴ θέση αὐτὴ σώζονταν μονάχα «θεμελίᾳ τινα και λίθοι εἰργασμένοι», καθὼς και ἓνα κομμάτι πώρινου κίονα ἐντοιχισμένο στὸ περίφραγμα τοῦ ἀγροκτήματος. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς ἀναφέρει ὁ Ν.Σ. Καλούτσης σὲ μιὰ ἐκθεσὴ του γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τοῦ νησιοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν παλιότερη συμβολὴ γιὰ τὴ μνημειακὴ τοπογραφία τοῦ Παλιόκαστρου, και εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, γιατί, παρόλη τὴ συντομία της, περιέχει ὡστόσο χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα τῆς περιοχῆς στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα. Ὁ Καλούτσης περιγράφει τὰ λείψανα («κυκλώπειων τειχῶν»), ἐπισημαίνει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ, και προσθέτει τὰ ἀκόλουθα:

«Καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ ἔρους τούτου ἀνασκάπτονται συχνὰ ἀρχαῖοι τάφοι, περιεστρωμένοι μὲ πλάκας, ἐντὸς δὲ αὐτῶν εὐρίσκονται ἀγγεῖα ἐκ κεράμου και ὑέλου διαφόρων σχημάτων. Οἱ τάφοι οὗτοί εἰσι διατεθειμένοι ὁ εἷς πλησίον τοῦ ἄλλου εἰς μακρὰν σειρὰν, κάποτε δὲ ἀπαντῶνται στρώματα τάφων ἀλλεπάλληλα. Ἀνασκάπτονται συχνάκις ἀρχαῖα νομίσματα διαφόρων ἐποχῶν, ἀγγεῖα, λείψανα γλυπτικῆς ἐκ μαρμάρου ὡς κιονόκρανα, παραστάδες, τεμάχια ἀνδριάντων, κεφαλαί, βωμοὶ και ἄλλα ὅμοια»².

Οἱ παραπάνω εἰδήσεις δὲν ἐνισχύουν ἀπλῶς τὴ σπουδαιότητα τῆς περιοχῆς ὡς ἀρχαίας θέσης, ἀλλὰ ἐκφράζουν και τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς πού, εἴτε σκόπιμα εἴτε ἀπὸ ἄγνοια, προκλήθηκε στὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα τοῦ Παλιόκαστρου ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Αὐτὴ ἡ καταστροφή συνεχίστηκε γιὰ πολλὰ χρόνια, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ ἀνάλογη μαρτυρία νεότερου Κυθήριου λαογράφου³.

Στὰ κατάλοιπα πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς και τοὺς ἐρευνητὲς ἀρχαιολόγους περιλαμβάνονται οἰκοδομικὰ λείψανα in situ, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, και ὅστρακα ἐπιφανειακά. Σύντομες περιγραφὲς τοῦ Παλιόκα-

1. Οἱ πληροφορίες εἶναι παρμένες ἀπὸ χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ Ἑμμ. Μόρμωρη, τὶς ὁποῖες δημοσίευσε ὁ RIEMANN, *Cerigo*, σ. 27 κέξ. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο «στὶς Κολῶνες» βλ. WEBL, *Kythera*, σ. 230. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 36. SCHLIEMANN, *Tempel der Aphrodite*, σ. 22. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 21.

2. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Σ. ΚΑΛΟΥΤΣΗ, *Νέα Πανδύρα*, τόμ. Γ', 1852/53, σ. 500-502.

3. Ὁ δημοδιδάσκαλος Ι.Π. Κασιμάτης γράφει χαρακτηριστικά: «Ἐνθυμούμεθα εἰς τὰ παιδικὰ μας χρόνια και μετέπειτα, ὅτι ἀπὸ τὸ χωρίον Λειβάδι ἢ τὰ πέριξ, ὅσοι ἤθελον νὰ κτίσουν φοῦρνον και πρὸς τοῦτο ἦσαν ἀπαραίτητα τὰ βήσσαλα, δηλ. τεμάχια ὀπτῶν πλίνθων ἢ ἀγγείων, ἔτρεχαν εἰς τὸ Παλιόκαστρον, ἔσκαβαν, εὕρισκαν τοιαῦτα βήσσαλα και τὰ ἐφόρτωναν εἰς τὰ ζῶα των» (ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Κυθηραϊκὴ Ζωή*, σ. 43).

στρου έχουν συμπεριλάβει στις μελέτες τους οι: O. Riemann, R. Weil, H. Schliemann, R. Leonhard και οι H. Waterhouse και R. H. Simpson. Τα σωζόμενα in situ όρατά οικοδομικά λείψανα είναι τείχη κατασκευασμένα αλογάδην» με σκληρούς φαιούς άσβεστόλιθους και τοίχοι χτισμένοι με πωρόλιθους.

Στήν ανατολική πλευρά του βουνοῦ σώζονται τὰ έρείπια άρχαίου τείχους από μεγάλους λογάδες λίθους (άσβεστόλιθους) και μικρότερους στα διάκενα. Οι πέτρες είναι άδούλευτες, αλλά ή έπιφάνειά τους έχει ύποστει μια πρώτη άδρή έπεξεργασία. Η πορεία του τείχους πλησιάζει την κορυφογραμμή τής άπόκρημνης ανατολικής πλευράς του βουνοῦ, με κατεύθυνση από Β προς Ν, και άναπτύσσεται σε έδαφος σχεδόν ίσουψές, με μικρή άνωφέρεια προς Β. Σε πολλά σημεία τής διαδρομής ή συνέχειά του διακόπτεται και συμπληρώνεται από τὸ φυσικό τείχος τῶν βράχων. Τα λείψανα του τείχους παρακολουθούνται σε μήκος τουλάχιστον 400 μ. Το πάχος του δέν ξεπερνά τὰ 2,50 μ., ενώ τὸ σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 2 έως 3 μ. Στή νοτιότερη άπόληξή του διακρίνονται τὰ λείψανα κάποιας κατασκευής, πὸ ἴσως ἦταν πύργος (Πίν.9α-β). Φαίνεται ότι από τὸ σημείο αυτό τὸ τείχος άλλαξε πορεία, και άκολουθούσε κατεύθυνση προς ΔΒ. Στήν ύπόθεση αυτή οδηγούμαστε από τὸ γεγονός ότι, σε άπόσταση 100 μ. περίπου βορειοδυτικότερα, υπάρχουν λείψανα τείχους από τὸ ἴδιο ὕλικό, πὸ έχει κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ.

Ένα άλλο τμήμα τείχους (Πίν.10α) σώζεται επίσης στὸ δυτικό τμήμα του ὕψιπέδου, στή θέση Βίγλες. Το τείχος διέρχεται από τὰ ὄρια τῶν καλλιεργήσιμων χωραφιῶν με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ, και διατηρεῖται σε ύψος 1 μ. Οι λίθοι του, χωρὶς συνδετικό κονίαμα, δέν είναι έντελῶς άργοί. Κάποια έπεξεργασία τῶν άρμῶν τους τὸ διαφοροποιεῖ από τή λιθοδομή του έξωτερικοῦ τείχους τής ανατολικής πλευράς του Παλιόκαστρου. Το χαμηλότερο αυτό τείχος άνήκει πιθανότατα σε κάποιον έσωτερικό περίβολο πὸ περιέλεινε τήν κατοικημένη περιοχή. Ένα τμήμα του περιβόλου, ύψους 1 μ. και πάχους 0,70 μ. περίπου, σώζεται και στὸ ανατολικὸ τμήμα του ὕψιπέδου, κοντά στήν έκκλησία του Αγίου Κοσμά (Πίν.11β), από τήν όποία διέρχεται σε άπόσταση 15 μ. ανατολικά, με κατεύθυνση από Β προς Ν.

Σ' ένα από τὰ άνθηρα τής κεντρικῆς περιοχῆς του βουνοῦ, σε άπόσταση 200 μ. περίπου, νότια από τὸν "Άγιο Κοσμά, συναντοῦμε τὰ λείψανα ενός «κλασικοῦ» τοίχου (Σχέδ. 1, Πίν. 11α). Το όρατὸ τμήμα του ξεπερνά σε μήκος τὰ 8 μ. και άποτελεῖται από δύο σειρές πωροπλίνθων, τῶν όποίων οι διαστάσεις στις ὄψεις κυμαίνονται δειγματοληπτικά : $0,56 \times 0,40$ ἢ $0,58 \times 0,70$ μ. Μέγ. όρατὸ ύψος τοίχου 0,68 μ. Πρόκειται δηλαδή για δύο δόμους (στρώσεις) ὀρθογωνισμένων λίθων, ίσουψῶν, διαφορετικοῦ μήκους. Το πάχος τους καθῶς και του τοίχου δέν είναι δυνατό νά ὕπολογιστεῖ, γιατί επάνω ακριβῶς στις σειρές αὐτῶν τῶν πωρολίθων, πὸ σώζονται άναμφίβολα in situ, έχει ιδρυθεῖ μεταγενέστερος τοίχος (ξηρολιθιά), ύψους

2,50 μ. Ὁ τοῖχος ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α. Ἀπὸ τὶς δύο στρώσεις τῶν λίθων μόνο ἡ μία, ἡ ἀνώτερη, ὑπερέχει ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους· ἐπομένως, τὸ ὕψος τῶν πωρολίθων τῆς συμπίπτει σχεδὸν μὲ τὸ ὕψος τῆς ὀρατῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία εἶναι στραμμένη πρὸς Ν. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀρισμένων πωρολίθων διακρίνεται περιτένεια. Ὅσο γιὰ τὴν τοιχοδομῖα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀνήκει στὸ ἀκανόνιστο ὀρθογώνιο σύστημα¹, ἂν κρίνουμε μὲ βᾶση τὸ σχῆμα τῶν λίθων καὶ τὴν τοποθέτησή τους.

Στὸ χῶρο ποὺ περικλείεται ἀπὸ τὰ παραπάνω τείχη, κυρίως ὅμως στὰ καλλιεργήσιμα ἐδάφη, τὰ ὁποῖα καλύπτουν ἔκταση 150 στρεμμάτων περίπου, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρουσία πολυάριθμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ πωρόλιθο, διάσπαρτων στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας περιοχῆς τοῦ βουνοῦ. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὰ λείψανα αὐτὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς δομικὸ ὕλικὸ στὰ μισογυρεμισμένα σήμερα ἀγροτόσπιτα (Πίν. 10β), στὰ πηγάδια, καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ—τὸ μνημεῖο ποὺ ἦταν καὶ εἶναι ἀκόμη τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ².

Πρόκειται γιὰ μικρὴ, καμαροσκεπάστη, μονόκλιτη ἐκκλησία μὲ δύο κόγχες Ἱεροῦ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς καὶ μικρὸ νάρθηκα στὴ δυτικὴ. Οἱ τέσσερις πώρινοι κίονες ποὺ ὑποβαστάζουν τὴ στέγη τοῦ κυρίως ναοῦ, τοποθετημένοι σὲ δύο σειρές, τοῦ προσδίδουν ἐσωτερικὰ τὴ μορφή τρίκλιτης βασιλικῆς. Εἶναι μονολιθικοί, μὲ ἴχνη ἀπὸ ραβδώσεις, καὶ ἐπιστέφονται μὲ δωρικὰ κιονόκρανα (ἄβακας - ἐχίνος). Ἀρχαῖο ὕλικὸ χρησιμοποιήθηκε, ἐξάλλου, καὶ στὴν τοιχοδομῖα τοῦ μνημείου, ὅπως δείχνουν οἱ ἐντοιχισμένοι ὀρθογώνιοι πωρόλιθοι καὶ τὸ, ἐπίσης ἐντοιχισμένο, κομμάτι πώρινου ἐπιστυλίου μὲ σταγόνες, στὸ μικρὸ νάρθηκα (βλ. Σχέδ. 4).

Κατὰ τὴν περιοδεία μας στὸ Παλιόκαστρο μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπιφανειακῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων παρατηρήσαμε καὶ τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἐπίμηκες ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ πωρόλιθο (Σχέδ. 2, Πίν. 12α)

Τὸ κομμάτι ἐπιστέφεται μὲ γείσο. Βρίσκεται σ' ἓνα πλάτωμα τῆς κεντρικῆς περιοχῆς, ἴσαμε 150 μ. ΝΔ ἀπὸ τὸν Ἁγιο Κοσμᾶ. Διαστάσεις ὀρατοῦ τμήματος: μῆκος 1,67 μ. καὶ ὕψος 0,35 μ. Πιθανότατα ἐλληνιστικῶν χρόνων.

2. Ἀπότμημα πώρινου μονολιθικοῦ κίονα (Πίν. 12β)

Βρίσκεται μετακινημένο στὴν ἄκρη ἐνὸς ἀγροκτήματος, σύρριζα σὲ χαμηλὸ τοῖχο ἀπὸ ξηρολιθιά, στὴ θέση Βίγλες (δυτικὸ τμῆμα τοῦ ὑψιπέδου). Τὸ ἀγρό-

1. Βλ. παρακ. σ. 97, σημ. 2.

2. Ἡ ἐκκλησία εἶναι ἀφιερωμένη στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους (= Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς) ἀλλὰ οἱ ντόπιοι, ὅταν τὴν ἀναφέρουν, χρησιμοποιοῦν μόνον τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου καὶ γι' αὐτὸ εἶναι γνωστὴ ὡς ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ. Γιὰ τὸ μνημεῖο αὐτὸ βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 20, 1965, Β1 σ. 192. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, *Οἱ Δίκογχοι Χριστιανικοὶ Ναοὶ* (Ἀθήναι 1976), σ. 198 (ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία).

κτῆμα ὅπου σώζεται ὁ πώρινος κίονας ἀπέχει περίπου 400 μ. Δ-ΝΔ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ καὶ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν τοποθεσία, στὴν ὁποία - σύμφωνα μὲ τοὺς παλιότερους ἐρευνητὲς - εἶχε δοθεῖ ἡ ὄνομασία «στὶς Κολῶνες». Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κίονα διακρίνονται ἔχνη ἀπὸ ραβδώσεις. Μέγ. σωζ. ὕψος 2 μ. καὶ μέγ. διάμετρος 0,40 μ.

3. Πώρινο κομμάτι, διατομῆς σχήματος T (Πίν. 13α)

Ἐξω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ (νότια πλευρὰ). Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι διαβρωμένη, ἀλλὰ διακρίνονται ἔχνη ἐπιχρίσματος. Στὸ ἐπάνω μέρος φέρει ἄβακα, ὕψους 0,18 μ. καὶ λοιπῶν διαστάσεων 0,40 × 0,45 μ. Συνολ. ὕψ. 0,32 μ.

4. Πώρινο ἀπότμημα μὲ κομμάτι καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση (Πίν. 13β)

Βρίσκεται στὸ ἴδιο ἀγρόκτημα, ὅπου καὶ ὁ κίονας, ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες ἐνὸς ἀγροτόσπιτου, γκρεμισμένου. Τὸ κομμάτι αὐτὸ ἀνήκει πιθανότατα σὲ βωμίσκο. Διαστάσεις: 0,27 × 0,36 μ. Μέγ. σωζ. πάχος 0,20 μ.

5. Λιθόπλινθος μὲ ἀναθύρωση (Σχέδ. 3, Πίν. 13δ)

Βρίσκεται μέσα σὲ ἀγρόκτημα, 60 μ. περίπου νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν «κλασικὸν» τοῖχο. Μόνο ἓνα τμῆμα του ἐξέχει πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἐχει πάχος 0,52 μ. καὶ στὴ στενή, κατακόρυφη ἐπιφάνεια ὄψεως, πλάτους 0,40 μ., φέρει ἀναθύρωση.

6. Ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, ἀπὸ σκληρὸ πωρόλιθο (Πίν. 13γ)

Τὸ κομμάτι αὐτὸ εἶναι ἐντοιχισμένο σὲ ἀγροτόσπιτο στὴ θέση Βίγλης. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ ἀπότμημα τριγύφου. Διαστάσεις: 0,70 × 0,35 μ. καὶ πάχος 0,20 μ.

Κινητὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο

α) Ἐπιγραφές

1. IG V1 935 = SGDI 4556 (Πίν. 30)

Θραῦσμα ἐνεπίγραφης πλάκας ἀπὸ ἐρυθρῶν μάρμαρο.

Βρετανικὸ Μουσεῖο (B. 5367). Βρέθηκε στὴν «ἀκρόπολη» τῶν Κυθήρων. Πρόκειται γιὰ προξενικὸ ψήφισμα, γύρω στὸ 100 π.Χ.

----- ω -----
 ----- ἀπροφασί[στωσ -----]
 -- φαινόμενος τᾶς υ -----
 θωι διαλάμψεως οἰ -----

- 5 ἄ πόλις εὐχάριστος οὐ[σα - - - -]
 α τοὺς ἀξιόους ταῖς καθηκ[ούσαις - -δε]
 [δ]όχθαι τῷ πόλει ἀμῶν ἐπαιν[έσαι - -]
 [B]ιάδα Βειτυλῆ ἐπὶ τῷ εὐνοίαι, ἄ[ν- -]
 πόλιν ἀμῶν καὶ εἰς τοὺς ἐντυ[γχάνοντας]
- 10 τῶν πολιτῶν, εἶναι δὲ αὐτὸν καὶ [πρόξενον τᾶς]
 πόλεως ἀμῶν καὶ εὐεργέταν, ἀ[ὐτὸν καὶ ἐκ]
 γόνους, εἶναι δὲ αὐτῷ γᾶς καὶ οἰ[κίας ἔγκτη]
 σιν καὶ ἀτέλειαν καὶ ἀσυλλίαν κ[αὶ πολέμου]
 καὶ εἰράνας καὶ τὰ λοιπὰ τίμια, ὀ[σα καὶ τοῖς ἄλλ] .
- 15 λους προξένους καὶ εὐεργ[έ]ταις τ[ᾶς πόλεος ἀ]
 μῶν ὑπάρχει [- - - - - ἀναγρα]
 φάν[τω - - - - -]

Βιβλιογραφία: C. T. NEWTON, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, Part II (Oxford 1883), σ. 10, ἀρ. CLIII. Πρβλ. MAREK, *Proxenie*, σ. 16.

2. IG VI 938 = SGDI 4553

Τετράγωνη χαμηλὴ βάση ἀπὸ ἐρυθροπόδ μαρμαρο (rosso antico), μὲ ὀρθογώνια ἐκβάθυνση στὴν πάνω ἐπιφάνεια, προφανῶς γιὰ τὴν ἔνθεση κάποιου ἀναθήματος. Στὴ μιὰ πλευρὰ τῆς τετράγωνης βάσεως ἡ ἐπιγραφή:

ἽΟνασίπολις γυμνα-
 σιαρχήσας τὸ πυρι-
 ατήριον καὶ τὸ κόνισ-
 μα Ἐρμᾶ

Ἡ βάση αὐτὴ εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ περιγραφὴς τοῦ Π. Σταματόκη καὶ τοῦ R. Weil, οἱ ὅποιοι, τὸν περασμένο αἰῶνα, τὴν εἶδαν στὸ ἐμπορικὸ γραφεῖο τοῦ Ἰ. Τζάνη στὴ Χώρα τῶν Κυθήρων. Σήμερα ἡ θέση τῆς εἶναι ἄγνωστη.

Βιβλιογραφία: ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, ἽΕπιγραφαί, σ. 466, ἀρ. 25. WEIL, *Kythera*, σ. 232. *Sylloge*³, 948. E. SCHWYZER, *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphia Potiora* (Lipsiae 1923), σ. 13, ἀρ. 43. DELORME, *Gymnasion*, σ. 204. GUARDUCCI, *EG* II, σ. 146. *SEG* XI, 897.

3. IG VI 939 = SGDI 4554

ἽΑπότμημα μικρῆς βάσεως ἀπὸ λευκὸ μαρμαρο. Πρόκειται γιὰ βάση ἀναθήματος στὸν Πάνα, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ σωζόμενον τμήμα ἐπιγραφῆς:

[- - - Ἐλε]υθερναῖος
 - - - α καὶ Πανὶ

Τὴν ἐπιγραφή ἀντέγραψε ὁ Weil, ποὺ εἶδε τὸ μνημεῖο στὰ Κύθηρα, τὸ 1875. Ἀπὸ τότε δὲ σώθηκε καμιὰ πληροφορία σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῆς ἐνεπίγραφης βάσης, καὶ σήμερα ἀγνοεῖται ἡ θέση της.

Βιβλιογραφία: WEIL, *Kythira*, σ. 232. M. GUARDUCCI, *Inscriptiones Creticae II* (Roma 1939), σ. 144.

4. IG VI 940 = SGDI 4557

Θραῦσμα ἐρυθροποῦ μαρμάρου μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Σωτηρι*. Τὸ εὔρημα αὐτὸ ἐνετόπισε ὁ Riemann, τὸ 1879, σὲ ἀγρόκτημα τῆς περιοχῆς **Καλαμίτσι**, ὅπου - σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία του - εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ ἕνα πηγάδι τοῦ Παλιόκαστρο. Ἡ θέση τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀγνωστη σήμερα.

Βιβλιογραφία: RIEMANN, *Cerigo*, σ. 43.

5. IG VI 942

Θραῦσμα ἐνεπίγραφου λίθου. Βρέθηκε στὸ Παλιόκαστρο, ἀγνωστο πότε ἀκριβῶς. Τὴν ἐπιγραφή διάβασε, λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ Κυθήριος Ἴω. Καλούτσης, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ μεταγραφή τοῦ κειμένου:

ΤΕΙΣΙΑΣ / ΕΠΙΚΡΑΤΗΣ / ΑΒΟΙΑ / ΡΙΑΗΚΑΤΙΣ /
ΕΧΟΙΟΑΜΕΙΝΙΑΣ / Ν[Ε]ΑΡΧΙΣ

Βιβλιογραφία: W. M. LEAKE, «Some Remarks on the Island Cerigo, anciently Cythera», *Transactions of the Royal Society of Literature, New Series*, τόμ. 4, 1853, σ. 258.

β) Ἄλλα εὑρήματα

1. **Χάλκινο κεφάλι κούρου**¹ (Πίν. 26β)

Σήμερα βρίσκεται στὸ Βερολίνο (Staatliche Museen zu Berlin. Antikenabteilung, Inv. Nr. Misc. 6324). Σωζ. ὕψος: 0,193 μ. Λείπει τμῆμα τῆς κόμμωσης ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτὶ ὡς τὸ μέτωπο, καθὼς καὶ οἱ κόρες τῶν ματιῶν ποὺ ἦταν ἐνθετες ἀπὸ ἄλλο ὕλικό. Ἐνθετες εἶναι ἐπίσης οἱ δύο σειρές τῶν ἐλικωτῶν βοστρύχων τῶν μαλλιῶν του, πάνω

1. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ χάλκινου κεφαλιοῦ ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο βλ. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 36. Τὴν τοποθεσία ἀνεύρεσῆς του ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ πληροφορία ποὺ διασώθηκε ἀπὸ τὸν I. Π. Κασσιμάτη: «Περὶ τὸ ἔτος 1900 ἕνας γεωργὸς ἀπὸ τὰ Μητᾶτα ὀνόματι Πρινέας ἢ Χαρανῆς, ζευγαρίζων εἰς τὸ Παλιόκαστρον ἐξέχωσε μὲ τὸ ἄροτρον του μίαν χάλκινην κεφαλὴν ἀγάλματος, τὴν ὁποίαν ἐπώλησε εἰς ἕναν συγχωριανόν του Χανιώτην, αὐτὸς δὲ πάλιν πλέον ἐπιτήδειος τὴν ἐπώλησε εἰς ἀρχαιοκαπήλους καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Βερολίνον» (ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, *Κυθηραϊκὴ Ζωή*, σ. 46).

ἀπὸ τὸ μέτωπο, τὰ ὁποῖα ἀπολήγουν πίσω στὸν τράχηλο, δεμένα σὲ κρωβύλο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου χτυπημένη σὲ πολλά σημεῖα. Ὁμως, παρόλες τὶς κακώσεις, παραμένει ἔντονη ἡ ἐντύπωση ἑνὸς νεανικοῦ προσώπου μὲ ψηλὸ μέτωπο, μακριὰ μύτη καὶ γελαστὸ στόμα. Ἄν ἀποδίδει μιὰ θεϊκὴ ἢ ἀνθρώπινη μορφή, εἶναι ἀβέβαιο. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπασχόλησε πολλοὺς μελετητὲς τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀπὸ τὸν περασμένο αἰώνα. Τὶς διαφορὰς ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεῖες τοὺς τὶς συνοψίζει, κάνοντας μιὰ κριτικὴ θεώρηση, ὁ Neugebauer, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πιθανότερη τὴ σύνδεση τοῦ κεφαλοῦ μὲ τὴ λακωνικὴ χαλκοπλαστικὴ παράδοση. Ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητὲς ὁ E. Buschor τὸ κατατάσσει στὰ σπαρτιατικὰ ἔργα. Χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

Βιβλιογραφία: H. BRUNN, «Archaischer Bronzekopf im Berliner Museum», *AZ* 34, 1876, σ. 20 κέξ. NEUGEBAUER, *Kat. Berlin, Bronzen I*, σ. 94-96, ἀρ. 195, πίν. 32-33 (μὲ ὅλη τὴν παλιότερη πλούσια βιβλιογραφία). LIPPOLD, *Plastik*, σ. 33, σημ. 11. E. BUSCHOR, *Frühgriechische Jünglinge* (München 1950), σ. 94, εἰκ. 107. H.G. NIEMEYER, *Pro-machos, Untersuchungen zur Darstellung der bewaffneten Athena in archaischer Zeit* (Waldsassen/Bayern 1960), σ. 59. A. GREIFENHAGEN, *Antike Kunstwerke*² (Berlin 1966), σ. 8, πίν. 12-13. U. GEHRIG - A. GREIFENHAGEN - N. KUNISCH, *Führer durch die Antikenabteilung, Staatl. Mus. Preuss. Kulturbesitz* (Berlin 1968), σ. 142, πίν. 18. F. CROISSANT, *Les protomes féminines archaïques*, BEFAR, 250 (Paris 1983), σ. 216.

2. Χάλκινο εἰδώλιο τράγου

Βρέθηκε κοντὰ στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ καὶ ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν H. Schliemann. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ τελευταίου, πρόκειται γιὰ ἔργο καλῆς ποιότητος, ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη, ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν «Blüthezeit der griechischen Kunst» Ἡ θέση του σήμερα εἶναι ἄγνωστη.

Βιβλιογραφία: SCHLIEMANN, *Tempel der Aphrodite*, σ. 22-23 (μὲ σχέδιο τοῦ ἔργου).

3. Μαρμάρινο λιοντάρι (Πίν. 26α)

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀριθ. 5255. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ «Λέοντα τῶν Κυθήρων», ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο¹. Ὑψος: 1,09 μ. Τὸ λιοντάρι ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὰ μπροστινὰ σκέ-

1. Τὸ λιοντάρι βρέθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα (κατὰ τὸν WEIL, *Kythera*, σ. 237, τὸ ἔτος 1809), ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀκριβῆ τοποθεσίᾳ ἀνεύρεσής του οἱ σωζόμενες πληροφορίες εἶναι κάπως ἀντιφατικές, ἴσως ἐπειδὴ οἱ διάφοροι σχολιαστὲς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἄλλοι ἀναφέρουν τὸ Παλιόκαστρο καὶ ἄλλοι τὴν Παλιόπολη, δὲν γνῶριζαν καλὰ τὴν τοπογραφία τοῦ νησιοῦ. Πάντως, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν παλιότερων (βλ.

λη σὲ ὄρθια στάση, ἐνῶ ἀναπαύεται μὲ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματός του. Λείπει ἡ πλαστικὴ δῆλωση τῆς χαίτης, ἡ ὁποία θὰ εἶχε δηλωθεῖ μὲ χρωμα - χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν σωζόμενων ἔργων αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὅπως τὰ ἀρχαῖα λιοντάρια στὴ Δῆλο. Μὲ τὰ τελευταῖα, τὸ λιοντάρι ἀπὸ τὰ Κῦθηρα ἔχει τυπολογικὲς ὁμοιότητες, ὅπως παρατηρεῖ ὁ F. Willemssen, ἀλλὰ ὀρισμένες λεπτομέρειες, τὲς ὁποῖες ἐπισημαίνει ἡ Γ. Κοκκοροῦ - Ἀλευρᾶ, τὸ ἀποχωρίζουν ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ναξιακῶν λιονταριῶν τῆς Δήλου, στὴν ὁποία τὸ κατατάσσει ὁ H. Gabelmann. Χρονολογεῖται μετὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Βιβλιογραφία: N. I. ΣΟΛΩΜΟΣ, «Ὁ ἐν Κυθήροις Λέων», *Παρνασσός*, 5, 1881, σ. 1100-1103. BENTON, *Ionian Islands*, σ. 245, πίν. 42b. C. BLÜMEL, *Antike Kunstwerke* (1953), σ. 13-15, εἰκ. 5-6. F. WILLEMSSEN, *Olympische Forschungen* 4 (Berlin 1959), σ. 41. J. DÖRIG, *AM* 76, 1961, σ. 68. H. GABELMANN, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild* (Berlin 1965), σ. 77-78 κέξ. G. KOKKOROU - ALEWRAS, *Archaische Naxische Plastik* (Diss. München 1975), σ. 83. *Mer Egée, Grèce des Iles*, 26 avr. — 3 set. 1979, Musée du Louvre (Paris 1979), σ. 207, εἰκ. 150. *The Metropolitan Museum of Art, Greek Art of the Aegean Islands* (New York 1979), σ. 211, εἰκ. 170.

4. Μαρμάρινο κεφάλι νέου

Μουσεῖο Κυθήρων, ἀρ. κατ. 8. Βρέθηκε ἀπὸ κάποιον ἀγρότη. Τὸ ὕψος του φτάνει τὰ 0,10 μ. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ ἀντίγραφο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ ἀποδίδει κάποιον ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἴσως τὴ μορφή τοῦ Μελέαγρου.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

5. Κεφάλι γυναικείου ἀγαλματιδίου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (Πίν. 28α)

Μουσεῖο Κυθήρων, ἀρ. κατ. 9. Τυχαῖο εὑρημα ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, ποὺ δωρήθηκε στὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸν Φ. Σικλάβο. Ὁ τύπος τοῦ κεφαλιοῦ μὲ ἀνάδημα (ἢ ἀναδέσμη) θυμίζει μορφὲς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ μάλλον πρόκειται γιὰ ρωμαϊκὸ ἔργο.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

6. Ἀπότμημα μαρμαρίνου ἀγαλματιδίου τῆς τρίμορφης Ἐκάτης.

Σήμερα ἡ θέση του εἶναι ἄγνωστη. Κατὰ τὸν Weil, στὸν ὁποῖο χρωστοῦμε τὴν πληροφορία, τὸ γλυπτὸ βρέθηκε στὸ Παλιόκαστρο. Ὁ ἴδιος δὲ δίνει ἄλλα στοιχεῖα, οὔτε ἀνὰ στοιχειώδη περιγραφή τοῦ

ΜΙΚΕΛΗΣ, *Ἱστορία*, σ. 181 καὶ N. ΣΟΛΩΜΟΣ, ὁ. π. [βλ. βιβλιογραφία] σ. 1102), τὸ λιοντάρι προέρχεται ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο.

έργου. Ἐπομένως, μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸ οὔτε ἀπλῆς ὑποθέσεις νὰ κάνουμε σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησή του, δεδομένου ὅτι τὰ Ἐκάτεια (ἢ Ἐκάτεια) γνώρισαν μεγάλη διάδοση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα καὶ κυρίως στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια¹.

Βιβλιογραφία: WEIL, *Kythera*, σ. 232.

7. Ἀνάγλυφο μὲ παράσταση Ἀσκληπιοῦ

Πρόκειται γιὰ τμῆμα ἀναγλύφου, πιθανότατα ἀναθηματικοῦ, ποῦ βρέθηκε στὸ Παλιόκαστρο τὸ 1872, σύμφωνα μὲ πληροφορία Κυθηρίου πρὸς τὸν Weil, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς τὸ ἀναφέρει, χωρὶς νὰ τὸ εἶδε. Δὲ μπόρεσα νὰ βρῶ ἄλλα στοιχεῖα γι' αὐτὸ τὸ ἔργο. Φαίνεται πῶς ἔχει χαθεῖ ὀριστικὰ. Ἡ σημασία του ἦμως γιὰ τὴ γνώση τῶν ἀρχαίων λατρείῶν τοῦ νησιοῦ εἶναι μεγάλη, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μοναδικὴ ἔνδειξη λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὰ Κύθηρα.

Βιβλιογραφία: WEIL, *Kythera*, σ. 232.

8. Ἀνάγλυφο ἐνεπίγραφο, ἀναθηματικὸ, μὲ παράσταση Διοσκούρων (Πίν. 27β)

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1437. Μαρμαρίνη ὀρθογώνια πλάκα, λαξευμένη σὲ δύο ἐπίπεδα, μὲ ὀριζόντια ἐπίστεψη (κυμάτιο). Ὑψος σωζόμ. 0,40 μ., πλάτ., 0,29 μ. καὶ πᾶχ. 0,065 μ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη, πλατιὰ ταινία σὲ πρῶτο ἐπίπεδο φέρει τὴν ἐπιγραφή:

MENANΔΡΟΣ / ΑΡΜΟΣΤΗΡ / ΤΙΝΔΑΡΙΔΑΙ[Σ].

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη, ὀριζόντια, ταινία παρασταίνονται σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο οἱ μορφές τῶν Διοσκούρων. Στέκονται κατενώπιον, ντυμένοι μὲ κοντὸ ζωσμένο χιτῶνα καὶ χλαμύδα, ριγμένη ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο. Στὸ κεφάλι φοροῦν κωνικοὺς πῖλους. Ἡ ἐναλλαγὴ στὴ στάση τους - ὁ ἓνας φαίνεται νὰ προβάλλει τὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ ὁ ἄλλος τὸ δεξιὸ - ὑποδηλώνει τὴν προσπάθεια τοῦ γλύπτη νὰ ἀποφύγει τὴν αὐστηρὴ παράταξη τῶν μορφῶν. Μὲ τὸ ἓνα χέρι, τὸ δεξιό, ἀνασηκωμένο στὸ ὕψος τοῦ κεφαλιοῦ, κρατοῦν τὸ δόρυ τους, ἔπου στηρίζονται· ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ πιάνουν τὴ μέση τους. Τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ ἀναγλύφου ἔχει ἀποσπαστεῖ, καὶ μαζὶ ἔχουν ἀποκρουστεῖ τὰ σκέλη τῶν μορφῶν, ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γονάτων περίπου. Τραχειὰ χειρωνακτικὴ ἐργασία κάποιου λαϊκοῦ λιθοξόου, πιθανότατα ντόπιου, γύρω στὸ 300 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Κ. Δ. ΜΥΛΩΝΑΣ, «Νέα προσκλήματα τοῦ ἐν τῷ Βαρβακίῳ Μουσείου», *BCH* 2, 1878, σ. 365. WEIL, *Kythera*, σ. 231. RIEMANN, *Cerigo*, σ.

1. Γιὰ τὴν τυπολογικὴ ἐξέλιξη τῶν τρίμορφων Ἐκαταίων βλ. Th. KRAUS, *Hekate, Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland (Heidelberg 1960)*.

43-44. I. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον, Α' (1903) σ. 438, ἀρ. κατ. 136 (ὅπου ὅλη ἡ παλιότερη βιβλιογραφία). IG VI, 937 (= SGDI 4552). F. SCHWYZER, *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphia Potiora* (Lipsiae 1923), σ. 13, ἀρ. 42. Πρβλ. SEG XI, 896.

Ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα τῆς συλλογῆς τοῦ Μουσείου Κυθήρων, πού ἡ προέλευσή τους, ἀναφορικά μὲ τὴ συγκεκριμένη τοποθεσία τοῦ νησιοῦ, στὴν ὁποία ἔχουν βρεθεῖ, δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη, συγκαταλέγεται καὶ ἓνα μαρμάρινο κεφάλι, ἀνδρική μορφῆς (Πίν. 28β). Τὸ κεφάλι αὐτὸ (Μουσ. Κυθήρων, ἀριθ. κατ. 1) δωρήθηκε ἀπὸ τὸ γυμνασιάρχῃ Σπ. Στάθη καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα κομμάτια πού ἀποτελέσαν τὸν πυρήνα τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ νησιοῦ. Παρόλη τὴ διάβρωση τῆς ἐπιφάνειάς του διακρίνονται : ὁ τρόπος πού ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ κοντὰ μαλλιά καθὼς καὶ τὰ φυσιολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ πορτραῖτο τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Τὸ ἔργο εἶναι ἀδημοσίευτο, ἀλλὰ τὸ ἀναφέρουμε ἀπλῶς, ἐπειδὴ θεωρεῖται πιθανὴ ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές καὶ τὰ γλυπτὰ πού προαναφέρθηκαν, στὸ Παλιόκαστρο ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα, ὅπως νομίσματα τῆς κλασικῆς περιόδου¹ καὶ λείψανα κεραμεικῆς. Οἱ μαρτυρίες τῶν παλιότερων ἀναφέρουν ὅτι στὴ θέση αὐτὴ συχνὰ ἀνευρίσκονταν ἀγγεῖα καὶ μάλιστα σὲ τάφους². Σήμερα ὁμως δὲ σώθηκε καμιά συγκεκριμένη πληροφορία γιὰ αὐτὰ τὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα στὸ σύνολό τους ἐκπροσωποῦνται μονάχα ἀπὸ δύο ἀκέραια μελαμβαφῆ ἀγγεῖα (Μουσ. Κυθήρων, ἀρ. κατ. 75 καὶ 76), καθὼς καὶ ἀπὸ ἓνα κρητικὸ ἀλάβαστρο τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα (Μουσ. Κυθήρων, ἀρ. κατ. 55)³. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ ἀρχαιότερο ἀνάμεσα στὰ γνωστὰ ἱσχυζόμενα τυχαῖα εὐρήματα αὐτῆς τῆς ἀρχαίας θέσης.

Θέση 18: Καλαμίτσι

Καλαμίτσι ὀνομάζεται μιὰ τοποθεσία πού ὀρίζεται δυτικὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀλῶνες καὶ βόρεια ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο. Ἀπὸ τὸ Καλαμίτσι προέρχεται ἓνα ἀπότμημα στήλης ἀπὸ λακωνικὸ πορφυρίτη (rosso antico), τὸ ὁποῖο ἔχει παραδοθεῖ στὸ Μουσεῖο Κυθήρων.

1. Ὁ Riemann, *Cerigo*, σ. 36, ἀναφέρει ὅτι στὸ ἀγρόκτημα «στὶς Κολῶνες» βρέθηκαν δύο χρυσὰ νομίσματα, τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου (4ος αἰ. π.Χ.). Πρβλ. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 156, σημ. 251.

2. Βλ. τὴν περιγραφὴ τοῦ Καλοῦτση, παραπ. σ. 67.

3. Γιὰ τὸ κρητικὸ ἀλάβαστρο ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο βλ. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 267, 5 πίν. 86.

Περιοδεύοντας στην περιοχή τὸ καλοκαίρι τοῦ 1982, συναντήσαμε σ' ἓνα σταῦλο, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νότια πλαγιά τοῦ Παλιόκαστρο, ἓνα μαρμάρينو ἀπότμημα κιονίσκου, μὲ ραβδώσεις. Τὸ κομμάτι αὐτὸ (Πίν. 13ε) ἀνήκει ἀναμφίβολα σὲ βάση περιρραντηρίου, καθὼς μάλιστα στὸ πάνω μέρος σώζεται τμήμα ἀπὸ τὴν ὑποδοχὴ τῆς λεκάνης (συνολ. σωζ. ὕψ. 0,30 μ.)¹. Στὴν ἴδια τοποθεσία, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, ὑπάρχει μικρὴ μονόχωρη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, στὴν ὁποία, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Riemann, ἔχουν ἐντοιχίσει κομμάτια μαρμάρου καὶ παρολίθου².

Θέση 19: Πασπάρια

Στὴ θέση Πασπάρια³, νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, βρέθηκε ἀπότμημα στήλης, πιθανότατα ἐπιτάφιας, ἀπὸ λακωνικὸ πορφυρίτη (Μουσ. Κυθήρων, ἀρ. κατ. 187). Ἡ στήλη αὐτὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνον τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψης, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγρόκτημα Μαρέντη.

Κατὰ τὴν περιοδεία μας ἐντοπίσαμε στὴν πετρώδη κορυφὴ τοῦ λοφίσκου *Κεφάλια* πολλὰ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα, διαβρωμένα καὶ ἀδιάγνωστα· ἐνῶ στὸ παραπάνω ἀγρόκτημα, πού βρίσκεται στοὺς πρόποδες τοῦ λοφίσκου, νοτιοανατολικὰ, συναντήσαμε κομμάτια ἀπὸ πῆλινες πλάκες, παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες τῶν κεραμοσκεπῶν τάφων.

Z. Περιοχὴ Παλιόπολης - Αὐλέμωνα

Θέση 20: Λίμνη

Τὸ τοπωνύμιον ἀνήκει στὴν παραθαλάσσια θέση, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Καστρί, ὅπου καταλήγουν ὁ χεῖμαρρος τῆς Παλιόπολης καὶ ὁ λεγόμενος *Πλατὸ Λαγκάδι*. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλαιόφυτα τῆς περιοχῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ., περίπου, βόρεια ἀπὸ τὴν παραλία καὶ 80 μ. νότια ἀπὸ τὸ Πλατὸ Λαγκάδι, παρατηρήσαμε τμήμα τοίχου (Πίν. 14α), διαφορετικοῦ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ξηρολιθιές, ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν. Στὸ μικρὸ ὄρατὸ τμήμα του διακρίναμε συνδετικὸ κονίαμα ἀνάμεσα στὶς πέτρες, ἀλλὰ ἡ ἄγρια πυκνὴ βλάστηση πού σκεπάζει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τοίχου δὲ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διαπιστώσουμε ἂν πρόκειται γιὰ ὁμοιο-

1. Μία ἀκέραιη βάση περιρραντηρίου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ὑπῆρχε μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (βλ. Πίν. 7β), στὴν κορυφὴ τοῦ Παλιόκαστρο (πρβλ. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 156, σημ. 249). Τὸ ἀρχαῖο μαρμάρينو ἀπότμημα τὸ εἶχαν τοποθετήσει ὡς στήριγμα τῆς Ἁγίας Τράπεζας. Σήμερα βμως, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψή τῆς ἐρημικῆς ἐκκλησίας, ἡ θέση του εἶναι ἄγνωστη.

2. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 28.

3. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον Πασπάρια βλ. παραπ. σ. 36, σημ. 3.

γενή κατασκευή και να επιβεβαιώσουμε το χαρακτήρα της. Παρατηρήσαμε επίσης ότι στο αγρόκτημα αυτό υπάρχουν πολλά κομμάτια από κεραμίδες, καθώς και όστρακα, ανάμεσα στα όποια διακρίναμε ένα μελαμβαφές. Έξάλλου, στην ίδια περιοχή και συγκεκριμένα στη θέση *Ψηλά Γκρεμνά* (Πίν. 14β) αποκαλύφθηκε πριν από λίγα χρόνια στο χείλος του γκρεμού, πάνω από τη θάλασσα, ένας λακκοειδής τάφος τής ρωμαϊκής περιόδου¹.

Θέση 21: *Καστρί* (Πίν. 15α-β)

Το *Καστρί* είναι η γνωστότερη στην αρχαιολογική βιβλιογραφία από τις αρχαίες θέσεις των Κυθήρων², επειδή ακριβώς είναι και η μοναδική ως σήμερα θέση που έχει ερευνηθεί ανασκαφικά. Πρόκειται για ένα λοφίσκο, 300 μ. ανατολικά από την προηγούμενη Θέση, εύκολα προσιτό από τη στεριά καθώς και από τη θάλασσα, η όποια βρέχει το νότιο και το ανατολικό τμήμα του.

Ο Riemann, ένας από τους παλιότερους ερευνητές που σχολίασαν το *Καστρί* ως αρχαία θέση, αναφέρει στη μελέτη του ότι στο ύψωμα αυτό σώζονται λείψανα από τείχη τής ρωμαϊκής εποχής³. Ο ίδιος αναφέρει επίσης ότι την εποχή εκείνη (μετά τα μέσα του περασμένου αιώνα) είχαν γίνει ανασκαφές στη Β ή την ΒΑ πλευρά του λόφου, όπου αποκαλύφθηκαν τάφοι με πήλινα και γυάλινα αγγεία.

Επιφανειακά όστρακα εντοπίστηκαν αργότερα από την Benton⁴ - η πρώτη που επισήμανε την παρουσία μινωϊκών οστράκων - καθώς και από τους Waterhouse και Simpson⁵.

Τις πρώτες αυτές επιφανειακές έρευνες ακολούθησε η ανασκαφική διερεύνηση από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, κατά τα έτη 1963-1965. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε με δοκιμαστικές τομές και συνεχίστηκε με συστηματική ανασκαφή στη δυτική πλαγιά του λόφου, όπου ανακαλύφθηκαν σημαντικά κατάλοιπα τής πρώιμης, τής μέσης και τής ύστερης εποχής του Χαλκού⁶.

Στη θέση αυτή (δυτική πλαγιά) αποκαλύφθηκαν: οικοδομικά λείψανα από σπίτια τής ΥΜ ΙΒ περιόδου, μυκηναϊκά οικοδομικά λείψανα τής ΥΕ ΙΙΙ

1. Τα ερήματα από τον τάφο, ο όποιος περιείχε μία μόνωτη πρόχου, άβαφη, δύο γυάλινα μυροδοχεία και ένα χάλκινο πλακίδιο, (Μουσ. Κυθήρων, άρ. κατ. 188, 189, 190, 191) δέν έχουν δημοσιευτεί.

2. SIMPSON - DICKINSON, *Gazetteer*, σ. 121. D. LEEKLEY - R. NOYES, *Archaeological Excavations in the Greek Islands* (New Jersey 1972), σ. 7. SIMPSON, *MG*, σ. 110, E 53.

3. RIEMANN, *Gerigo*, σ. 32.

4. BENTON, *Ionian Islands*, σ. 245-246.

5. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 152.

6. Για τις δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που έγιναν στο *Καστρί*, πριν από την έναρξη τής συστηματικής ανασκαφής, το 1963, (HUXLEY, *Kastri - Palaiopolis*, σ. 147), καθώς και για την ανασκαφική έρευνα που επακολούθησε (HUXLEY, *Kythera*, σ. 179 κέξ., του ίδιου, *Excavations* σ. 160 κέξ.) βλ. αναλυτικά SIMPSON - LAZENBY, *Excavations*, σ. 52-66 (με σχέδια και πίνακες).

περιόδου, καθώς και τοίχοι βυζαντινών σπιτιών των χρόνων του Ίουστινιανού, σύγχρονοι με τα σωζόμενα στην κορυφή του Καστρίου τείχη της βυζαντινής οχύρωσης, μεταξύ των οποίων υπάρχουν και υπολείμματα δύο πύργων, ενός τετράγωνου και ενός κυκλικού, στη βόρεια πλευρά του λοφίσκου.

Στην ανασκαφή, εκτός από τα οικοδομικά λείψανα που αναφέρθηκαν παραπάνω, βρέθηκαν ακόμη: μικροαντικείμενα¹, πολυάριθμα όστρακα από άγγεϊα πρωτομινωϊκά και μεσομινωϊκά (ΠΜ ΙΙ και ΜΜ ΙΑ, ΙΒ, ΙΙΑ, ΙΙΒ), καθώς και κεραμεικά κατάλοιπα της ύστερης μινωϊκής και της μυκηναϊκής εποχής (ΥΜ ΙΑ, ΙΒ και ΥΕ ΙΙΑ 2 - Β1)².

Από τους ίδιους ανασκαφείς έγιναν επίσης και δοκιμαστικές τομές στην περιοχή με σκοπό να προσδιοριστούν τα όρια της μινωϊκής εγκατάστασης, και να εντοπιστεί ο οικισμός της ιστορικής εποχής - ή μαρτυρημένη από τις γραπτές πηγές πόλη Σκάνδεια³.

Μια δοκιμαστική τομή στο Καστράκι - ύψωμα που βρίσκεται 150 μ. βόρεια από το Καστρί - αποκάλυψε όστρακα της ΠΕ Ι-ΙΙ περιόδου, κάτω από τα λείψανα οικοδομήματος της πρώιμης βυζαντινής εποχής. Τα πρωτοελλαδικά όστρακα από το Καστράκι είναι, όπως παρατηρεί ο J. N. Coldstream, «the earliest Material so far known from any site on the island»⁴.

Δοκιμαστικές τομές έγιναν, εξάλλου, και στο χώρο ανάμεσα Καστρί και Καστράκι⁵, όπου αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα της μινωϊκής εποχής, της ύστερης ρωμαϊκής και της πρώιμης βυζαντινής. Από τις ίδιες δοκιμαστικές τομές προήλθαν επίσης άττικά κλασικά όστρακα του ύστερου 5ου π.Χ. αιώνα, μελαμβαφή λακωνικά και κορινθιακά, και πολλά νεότερων εποχών (ύστερο-ρωμαϊκά και πρώιμα βυζαντινά)⁶.

Οίτιοι πολλές κατηγορίες κεραμεικής από τα προϊστορικά ως και τα ρωμαϊκά χρόνια αντιπροσωπεύονται σε μια μεγάλη ξεχωριστή ομάδα αστρωμα-

1. Στα μικροαντικείμενα από την ανασκαφή στο Καστρί (δυτική πλαγιά του λοφίσκου) περιλαμβάνονται: λεπίδες οψιδιανού, πήλινα βαρίδια («αγνύθες»), ένα άσημένο κυάθιο, πήλινα πλακίδια (άλιευτικά βαρίδια), μια χρυσή ψήφος, πήλινα σφοντύλια, λίθινα σκεύη, καθώς και χάλκινα νομίσματα (βυζαντινά). Βλ. τη δημοσίευση αυτού του υλικού από τον HUXLEY, *Small Finds*, σ. 205-219, πίν. 59-64.

2. Αναλυτική περιγραφή της κεραμεικής από το Καστρί, καθώς και από τις δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο Καστράκι και στη γύρω περιοχή, έκανε ο COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 77-204. Ο ίδιος, *Pottery and its Chronology* σ. 272-308, δίνει επίσης μία συνοπτική θεώρηση αυτού του υλικού.

3. Τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών για τη Σκάνδεια βλ. παραπ. σ. 50.

4. COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 272.

5. Για τις δοκιμαστικές τομές στο ύψωμα Καστράκι, το 1964, και στο χώρο, ανάμεσα Καστρί και Καστράκι, το 1965, (HUXLEY: *Kythira*, σ. 179 και *Excavations*, σ. 160), βλ. την αναλυτική έκθεση των εργασιών, HUXLEY - COLDSTREAM, *Trial Excavations*, σ. 67-76 (με σχέδια και πίνακες).

6. Για τα κεραμεικά εύρηματα από τις δοκιμαστικές τομές βλ. παραπ. σημ. 2.

τογράφητου υλικού από την περιοχή του Καστριού, στην οποία περιλαμβάνονται ἕστρακα από ἀγγεία: πρωτοελλαδικά (ΠΕ I), πρωτομινωικά (ΠΜ II), μεσοελλαδικά εἰσαγμένα, μεσομινωικά, ὑστερομινωικά, μυκηναϊκά, γεωμετρικά τοῦ ὑστερου 8ου π.Χ. αἰώνα, ἀρχαϊκά (μόνο τέσσερα κομμάτια), κλασικά, ρωμαϊκά (1ου -2ου μ.Χ. αἰώνα) καὶ ἐλάχιστα ὑστερορωμαϊκά¹.

Θέση 22: Μνήματα

Μνήματα ὀνομάζεται μιὰ τοποθεσία, ἀμέσως δυτικά ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα². Πρόκειται γιὰ ἕνα ὑψωμα, ὅπου, σὲ ἀπόσταση 200 μ. περίπου, βόρεια ἀπὸ τὴ διασταύρωση τοῦ παλιοῦ δρόμου Παλιόπολης - Μητάτων, ὑπάρχουν ὀρθογώνια λακκοειδῆ ἀνοίγματα, λαξευμένα στὸ φυσικὸ βράχο.

Στὴν ἴδια θέση ὑπάρχουν ἐπίσης θαλαμοειδεῖς, λαξευτοὶ τάφοι, συλημένοι σὲ παλιότερη ἐποχή.

Πληροφορίες, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνέυρεση ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων σ' αὐτὴ τὴ θέση, δὲν ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τοὺς παλιότερους ἐρευνητές. "Ὅμως, στὴ διασταύρωση τοῦ δρόμου, ποὺ προαναφέρθηκε, βρέθηκαν πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια (1967), ἕστρακα ἀμφορέα τοῦ ὑστερου 5ου π.Χ. αἰώνα, ὁ ὁποῖος προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ ἐργαστήρι τῆς Θάσου³.

Θέση 23: Βόθωνας

Μὲ τὸ ὄνομα *Βόθωνας*⁴ εἶναι γνωστὴ μιὰ χαμηλὴ ρεματιὰ μὲ καλλιεργημένα ἀγροκτήματα, κυρίως ἐλαιόφυτα, σὲ ἀπόσταση 400 μ. περίπου βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ Καστρί. Ἡ θέση παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰτι σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς περιοχῆς ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ θαλαμοειδεῖς τάφοι, λαξευμένοι στὸ μαλακὸ φυσικὸ πέτρωμα (Πίν. 16α).

Τὸ παλιότερο γνωστὸ εὑρημα εἶναι ἕνα λίθινο μόνωτο ἀγγεῖο⁵ (πρόχους) τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ποὺ βρίσκεται στὴν προϊστορικὴ συλλογὴ τοῦ Ἑθνικοῦ

1. COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 177-204, εἰκ. 54-57, πίν. 51-58.

2. Γιὰ τὴ μικρὴ ἐκκλησία βλ. A. H. MEGAW, «Ayios Panteleimon, Palaiopolis, Kythera», *KYTHERA*, σ. 315-316.

3. HUXLEY - COLDSTREAM, *Trial Excavations*, σ. 73. COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 203, ἀρ. 322.

4. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον βλ. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 21: «Βόθωνας (= βόθυνος, Giessbach)».

5. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 265, πίν. 86.1 (μὲ βιβλιογραφία). Ἡ H. WATERHOUSE (BSA 51, 1956, σ. 170, σημ. 11) τὸ ἐντάσσει στὴν πρῶτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὸ θεωρεῖ πρωτομινωικὸ ἢ πρωτοκυκλαδικὸ. Ὁ P. WARREN, «Minoan Stone Vases as evidence for Minoan Foreign Connexions», *ProcPrHistSoc* 33, 1967, σ. 41: L1, πίν. 4 καθὼς καὶ ὁ COLDSTREAM, ὁ. π. τὸ χρονολογοῦν στὸ τέλος τῆς μέσης Χαλκοκρατίας (MM III-YM I).

Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ἀρ. εὐρ. 3946). Σύμφωνα με ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἡ μικρὴ πρόχους βρέθηκε τὸν περασμένο αἰῶνα («ἐν θέσει Βόθωνα εἰς τὴν νοτίαν παραλίαν Σκάνδεια»), καὶ δωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰ. Καλούτση στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Κεραμεικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν Βόθωνα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ ἀκέραια ἀγγεῖα, πλούτισαν τὰ τελευταῖα χρόνια τὴν προϊστορικὴ συλλογὴ τοῦ Μουσείου Κυθήρων· ὅλα προέρχονται ἀπὸ ταφικὰ κτερίσματα.

Τέσσερις θαλαμοειδεῖς τάφοι τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴ διασταύρωση τοῦ δρόμου Παλιόπολης-Μάκρονα. Οἱ τάφοι αὐτοὶ ἀποκαλύφθηκαν βίαια τὸ 1957 καὶ τὸ 1958 κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τους καταστράφηκε ἀπὸ τὴ μπουλντόζα¹. Τὰ διαμερίσματα τῶν τάφων ποὺ ἔμειναν ἀπείραχτα ἐρευνήθηκαν ἀνασκαφικὰ ἀπὸ τοὺς Ἕγγλους ἀρχαιολόγους καὶ ἀπέδωσαν ἀξιόλογο κεραμεικὸ ὕλικὸ τῆς μεσομινωϊκῆς (MM IIB) καὶ τῆς ὕστερης μινωϊκῆς (ΥΜ ΙΑ καὶ ΙΒ) περιόδου².

Σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς παραπάνω θέσης βρέθηκε ἐπίσης καὶ μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ - κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς - τὸ μοναδικὸ ποσοτικὰ σύνολο οἰκιακῆς κεραμεικῆς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α2 - Β περιόδου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παλιόπολης³.

Τυπικοὶ θαλαμοειδεῖς μινωϊκοὶ τάφοι ὑπάρχουν καὶ στὶς ἀνατολικὲς παρυφῆς τῆς ρεματιᾶς τοῦ Βόθωνα. Οἱ τάφοι ἐξερευνήθηκαν ἀπὸ μέλη τῆς ομάδας ποὺ ἀνέσκαψε στὸ Καστρί κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους 1963 καὶ 1964, ἀλλὰ πολλοὶ βρέθηκαν συλημένοι⁴.

1. Γιὰ τὴν τυχαία ἀποκάλυψη τῶν μινωϊκῶν τάφων στὸν Βόθωνα τὸ 1957 καὶ 1958, βλ. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 152 κέξ., ὅπου δίνεται καὶ ἓνας κατάλογος ἀγγείων, τὰ ὁποῖα περισυλλέχτηκαν ἀπὸ ἓναν τάφο στὴ διάρκεια τῶν ὁδικῶν ἐργασιῶν. Ἡ διάσωση αὐτῶν τῶν εὐρημάτων ὀφείλεται στὸ μακαρίτη Θεμ. Πετρόχειλο, καθηγητὴ τοῦ Γυμνασίου Κυθήρων.

2. Πρόκειται γιὰ τοὺς τάφους: Α, C, D καὶ J, σύμφωνα με τὶς ὀνομασίαις τῶν Ἕγγλων ἀνασκαφῶν. Γιὰ τοὺς τάφους βλ. ἀναλυτικὰ G. L. HUXLEY - A.S. TRIK - J.N. COLDSTREAM, «Tombs near Kastri», *KYTHERA*, σ. 220 κέξ. εἰκ. 62-65, 68-72, 80-82, πίν. 65-66. Πρὸβλ. SCHACHERMEYER, *AgFr*, I, σ. 262. HUXLEY, *Kastri - Palaiopolis*, σ. 147. HUXLEY, *Kythera*, σ. 179 (σχετικὰ με τὸν καθαρισμὸ τοῦ τάφου J). Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν ταφικῶν εὐρημάτων βλ. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 229 κέξ., εἰκ. 83-86, 92-93, πίν. 68-74, 81-82.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν τάφο J (βλ. σημ. 2). Στὰ εὐρήματα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου (ΥΕ ΙΙΑ2-Β1) περιλαμβάνονται: στελέχη κυλίκων, ὄστρακα ἀνοιχτῶν ἀγγείων, ἐπίσασκων, με γραπτὴ διακόσμηση, θραύσματα ψευδόστομων ἀμφορέων καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, ἐγχώριας κατασκευῆς. Βλ. ἀναλυτικὰ COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 152-159 (deposit ρ), εἰκ. 46-47, πίν. 42-43.

4. Ἀπὸ τοὺς Ἕγγλους ἀνασκαφεῖς ἐρευνήθηκαν στὶς ἀνατολικὲς παρυφῆς τῆς ρεματιᾶς τοῦ Βόθωνα πέντε θαλαμοειδεῖς τάφοι, τοὺς ὁποίους οἱ ἀνασκαφεῖς χαρακτήρισαν με τὰ στοιχεῖα: Β, F, G, H, E. Βλ. HUXLEY, *Kastri-Palaiopolis*, σ. 147· τοῦ ἴδιου, *Kythera*, σ. 179 (κυρίως γιὰ τὸν τάφο E) καὶ G.L. HUXLEY-A.S. TRIK - J.N. COLDSTREAM, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 220 κέξ. εἰκ. 66, 67, 73-79, πίν. 67.

Δύο απ' αυτούς είναι πολυθάλαμοι, με βαθμιδωτή είσοδο (δρόμο) και τέσσερις ως έξι θαλάμους γύρω από έναν κεντρικό¹. Σύμφωνα με το περιεχόμενό τους (κεραμεική), οι δύο πολυθάλαμοι τάφοι ήταν σε χρήση από τη μεσομινωική ως και την ύστερομινωική περίοδο και χρησιμοποιήθηκαν πάλι στα ρωμαϊκά και τα βυζαντινά χρόνια².

Ένας ακόμη θαλαμοειδής μινωικός τάφος αποκαλύφθηκε τα τελευταία χρόνια στην ίδια περιοχή και καθαρίστηκε από την αρχαιολόγο Κλ. Ευστρατίου.

Θέση 24. "Ασπρογας (Πίν. 16β-18β)

Παραθαλάσσιο ύψωμα, 400 μ. ΒΑ από το Καστρί. 'Ο "Ασπρογας αποτελεί συνέχεια των ανατολικών ύψωμάτων της ρεματιάς του Βόθωνα και όφειλει την ονομασία του στο υπόλευκο χρώμα του εδάφους, που ή σύστασή του είναι από ψαμμίτες και μάργες³.

Όρατά λείψανα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος σώζονται μόνο στο ΝΔ τμήμα του "Ασπρογας, όπου το αρχαίο τοπίο έχει αλλοιωθεί έντονα. Η αδιάκοπη διάβρωση της νότιας πλευράς του ύψωματος από τα θαλάσσια κύματα (κυματωγή) και κάποιιο ισχυροί σεισμοί, που έπληξαν την περιοχή πριν από πολλά χρόνια, είναι οι κύριοι συντελεστές της αλλαγής του τοπίου και της καταστροφής μεγάλου μέρους από τα αρχαία κατάλοιπα.

Ό Γάλλος A. L. Castellan, περνώντας από τα Κύθηρα το 1797, έπισήμανε σ' αυτό το ύψωμα και περιέγραψε μια νεκρόπολη, μια σειρά δηλαδή από ταφικούς θαλάμους, λαξεμένους στο μαλακό φυσικό πέτρωμα, τους οποίους οι ντόπιοι ως τον περασμένο αιώνα τους ονόμαζαν χαρακτηριστικά «κατακόμβες»⁴. Οι πληροφορίες καθώς και τα σχέδια του Castellan αποτελούν

1. Πρόκειται για τους τάφους Ε και Η (βλ. την προηγούμενη σημείωση).

2. Ό τάφος Ε είναι κατά τους ανασκαφείς, «the most productive of painted pottery». Τα πολυάριθμα πήλινα εύρηματα από τον τάφο, όπου βρέθηκαν και ανέραια μινωικά άγγεϊα, δημοσιεύτηκαν από τον COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 243-252, εικ. 87-90, πίν. 75-79.

Στα εύρηματα από τον τάφο Η περιλαμβάνονται: ένα μοναδικό, μινωικό, κυάθιο, ελάχιστα λείψανα ύστερορωμαϊκής κεραμεικής και αρκετά αξιόλογα ύστρακα από άγγεϊα της μεσοβυζαντινής εποχής (πρώιμος 12ος αι.), προερχόμενα από μεταγενέστερες χρήσεις του μινωικού τάφου. Για τα εύρηματα αυτά βλ. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 252, εικ. 91, πίν. 80. COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 175-177 (deposit ψ), εικ. 53, πίν. 50.

3. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 21. WEIL, *Kythera*, σ. 227. Για την ιδιομορφία του ύψωματος από γεωλογική άποψη, βλ. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΣ, *Γεωλογία*, σ. 15, εικ. 2 (στη μελέτη του Μανωλέσσου το ύψωμα "Ασπρογας αναφέρεται - άγνωστο γιατί - ως Νεογενές του Ναιού της 'Αφροδίτης). B. ANDERSON, «The Geology of Kastri and its Neighbourhood», *KYTHERA*, σ. 31.

4. CASTELLAN, *Lettres*, σ. 23 κέξ. Την περιγραφή του Castellan αναδημοσιεύει ο RIEMANN, *Cerigo*, σ. 23 κέξ.

πολύτιμες μαρτυρίες, γιατί λίγο μετά από την επίσκεψή του ένας δυνατός σεισμός επέφερε σημαντικές αλλαγές στην εικόνα της φυσικής και της μνημειακής τοπογραφίας¹.

Σήμερα στη ΝΔ πλευρά του "Ασπρογα διακρίνονται μέσα σε σπηλαιώδη ανοίγματα τυφλά τόξα (arcus), παρόμοια με κείνα που υπάρχουν στα Έλληνητικά (Θέση 11)². Τα σωζόμενα τόξα ανήκουν, όπως φαίνεται, σε υπόγειους ταφικούς θαλάμους, τρεις συνολικά, από τους οποίους διατηρείται καλύτερα ο κεντρικός με το να σώζονται οι δύο πλευρές του. Στην ανατολική έσωτερική πλευρά του υπάρχει ένα τόξο μέγ. ύψους 1,40 μ. και μέγ. πλάτους 2 μ., πλαισιωμένο δεξιά και αριστερά από δύο μικρές κόγχες, ισομεγέθεις μέγ. ύψους 0,60 μ. μέγ. πλάτους 0,60 μ. (Σχέδ. 5). Τις ίδιες περίπου διαστάσεις έχει και το σωζόμενο τόξο της νότιας έσωτερικής πλευράς, στραμμένο προς Β. Ο Castellán γράφει σχετικά ότι ο θάλαμος ήταν τετράγωνος και στο τόξο απέναντι από την είσοδο υπήρχαν δύο σαρκοφάγοι· ενώ στα τόξα των πλευρών από μία, όπως άλλωστε δείχνει και το σχέδιό του. Δεν αμφιβάλλουμε ότι τα σωζόμενα τοξωτά λαξεύματα ανήκουν σε τάφους (arcosolia), αλλά ο βαθμός διατήρησής τους δεν επιτρέπει να πιστοποιήσουμε με επιφανειακή έρευνα τον αριθμό των λαρνάκων που αντιστοιχοῦσαν σε καθένα απ' αυτά, ούτε να βεβαιώσουμε αν υπήρχε ζωγραφική διακόσμηση, ίχνη της οποίας παρατήρησε ο Castellán³.

Στην κορυφή του ύψωματος, πάνω από τους ταφικούς θαλάμους, διακρίνεται στο έδαφος ένα μικρό άνοιγμα, στραμμένο προς Β. Το άνοιγμα αυτό μάς οδήγησε σε μια υπόγεια κατασκευή, με ημικυκλική όροφή, βάθους 1,60 μ. και πλάτους 2 μ. περίπου. Το ύψος αυτού του θαλάμου δεν είναι δυνατό να μετρηθεί, αν δεν απομακρυνθούν τα χώματα που έχουν καταχώσει το δάπεδό του. Ίσως πρόκειται για την είσοδο των άλλοτε υπόγειων (κατακομβών)⁴.

Απέναντι από το παραπάνω άνοιγμα του υπόγειου θαλάμου, λίγα μέτρα ΒΑ, ξεχωρίζει ανάμεσα στους θάμνους τμήμα φυσικού βράχου το οποίο παρουσιάζει έντονη κλίση προς Ν, προφανώς, μετά από κάποιο σεισμό (Πίν. 18β). Η επιφάνεια του βράχου είναι λαξευμένη (Σχέδ. 6). Ο προορισμός των λαξευμάτων είναι άσαφής, εκτός από δύο ορθογώνια ανοίγματα, βάθους 0,50 μ. και λοιπών διαστάσεων 1,72 X 0,55 μ., τα οποία μοιάζουν ταφικά⁵.

1. Πρόκειται πιθανότατα για τους σεισμούς του Ιουνίου 1798. Βλ. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 28. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 12. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 157, σημ. 255. Για τους σεισμούς που έπληξαν τα Κύθηρα, τον Ιούνιο του 1798, υπάρχουν μαρτυρίες από Κυθήριο χρονικογράφο της εποχής (βλ. Σ. ΣΤΑΘΗΣ, «Τα Κυθηραϊκά Χρονικά του ιερέως Γρηγορίου Λογοθέτη», *Κυθ. Έπιθεώρησις*, σ. 346).

2. Βλ. παραπ. σ. 61-62 και Πίν. 3β.

3. Για τη νεκρόπολη στον Ασπρογα, εκτός από την περιγραφή του Castellán, βλ. WEIL, *Kythera*, σ. 227-228. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 32-34.

4. Πρβλ. WEIL, *Kythera*, σ. 227 και RIEMANN, *Cerigo*, σ. 34.

5. Πρβλ. τα ταφικά λαξεύματα στην αρχαία Θήρα (βλ. H. DRAGENDORFF, *THE-*

Στό νοτιότερο πλάτωμα τῆς κορυφῆς τοῦ Ἴασπρογα ὑπάρχει ἐπίσης ἕνας συλημένος θαλαμοειδῆς τάφος¹.

Παλιότεροι καὶ νεότεροι ἐρευνητὲς ἐπισήμαναν στὴν περιοχὴ προϊστορικά ὄστρακα², καθὼς καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ μελανὸ γάνωμα³. Ἀναφέρεται ἀκόμη ὅτι, τὸν περασμένο αἰῶνα, βρέθηκαν ἀπὸ τοὺς ντόπιους: ἕνα πήλινο εἰδώλιο καθιστοῦ σατύρου⁴ καὶ δύο πολὺ μικρὰ λιοντάρια ἀπὸ χρυσό⁵.

Θέση 25. Καμπι

Ἐνατολικά ἀπὸ τὴ ρεματιὰ τοῦ Βόθωνα, καὶ σὲ ἀπόσταση 400 μ. περίπου Β-ΒΑ ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τοῦ Ἴασπρογα, ὑπάρχει μικρὸ ὑψίπεδο μὲ καλλιεργημένα χωράφια ποὺ ὀνομάζεται *Καμπι* (ἢ *Καμπία*). Μὲ βάση γνωστὰ εὐρήματα ἢ τοποθεσία πρέπει νὰ περιληφθεῖ ἀνάμεσα στὶς προϊστορικές καὶ τὶς κλασικὲς θέσεις τοῦ νησιοῦ. Μὲ ἐξαιρέση ἕνα μικρὸ ἀπότμημα μονολιθικοῦ κίονα μὲ ραβδώσεις, ἀπὸ ἐγγύριον γκριζωπὸ ψαμμιτικὸ πέτρωμα, τὸ ὁποῖο συναντήσαμε τυχαῖα κατὰ τὴν περιουσία μας, ἄλλα οἰκοδομικά ἐπιφανειακά λείψανα δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ. Τὸ 1970 ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀγρόκτημα, κοντὰ στὸ δρόμο Παλιόπολης - Αὐλέμωνα ἕνας προϊστορικὸς ταφικὸς πίθος ποὺ περιεῖχε ὑπολείμματα ὄστων, λεπίδες ὀψιδιανοῦ καὶ ἄβαφα κυάθια τῆς μεσομινωϊκῆς ΙΑ περιόδου⁶. Ἀπὸ τὴν ἴδια τοποθεσία προέρχεται ἐπίσης μιὰ λακωνικὴ οἰνοχοῦσκη τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο καὶ πεπλατυσμένη βάση. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ μὲ ἔνδειξη προέλευσης τὸ τοπωνύμιον «Καμπία», βρίσκεται στὴ συλλογὴ τοῦ Μουσείου Κυθήρων (ἀρ. κατ. 64)⁷.

RA II (Berlin 1903), σ. 257 κέξ. Ν. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀνασκαφαὶ Θήρας», ΠΑΕ 1969, σ. 193 κέξ., πίν. 244β).

1. Πρβλ. BENTON, *Ionian Islands*, σ. 246.

2. WATERHOUSE - SIMPON, *PL II*, σ. 152.

3. WEIL, *Kythera*, σ. 228.

4. Κατὰ τὸν WEIL, *Kythera*, σ. 228, τὸ πήλινο εἰδώλιο, ὕψους 0,10 μ., παρίστανε καθιστὴ μορφή σατύρου, ποὺ στήριζε τὸ κεφάλι μὲ τὰ χέρια του· πρβλ. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 34, σμ. 1.

5. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 35: «on m'a parlé aussi de deux paysans qui auraient découvert à Asproga deux lions en or, de très dimensions».

6. Πρβλ. COLDSTREAM, *LM I Period*, σ. 390, σμ. 1. Στὴν ἴδια περιοχὴ ἐξάλλου, καὶ συγκεκριμένα στὴν τοποθεσία Πρασᾶς, ἀνατολικά ἀπὸ τὴ θέση Καμπι, ὁ RIEMANN, *Cerigo*, σ. 35, παρατήρησε λαξεμένους θαλαμοειδεῖς τάφους, στραμμένους πρὸς ΝΔ.

7. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 269, ἀρ. 13, πίν. 87.

Ευρήματα από την Παλιόπολη

Οι αρχαίες θέσεις που έντοπίστηκαν, είτε με επιφανειακές, είτε με ανασκαφικές έρευνες, στις τοποθεσίες *Λίμνη, Καστρί, Μνήματα, Βόθωνα, Ασπρογας και Καμπί*, ανήκουν από γεωγραφική, γεωλογική και γεωφυσική άποψη σε μια ενιαία περιοχή, την περιοχή της Παλιόπολης. Εκτός από το ανασκαφικό υλικό που αποκαλύφθηκε στο Καστρί και στους θαλαμοειδείς τάφους του Βόθωνα, ή ευρύτερη περιοχή της Παλιόπολης είναι τόπος προέλευσης και άλλων αξιόλογων αρχαιολογικών ευρημάτων, διαφόρων εποχών και κατηγοριών, για τα όποια όμως δεν υπάρχουν στοιχεία που να μας πληροφορούν, σε ποιά ακριβώς τοποθεσία έχουν βρεθεί. Ένας συγκεντρωτικός κατάλογος τυχαίων ευρημάτων από την Παλιόπολη, στα όποια περιλαμβάνονται: ένας ψευδόστομος άμφορέας (Πίν. 21β) στο Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 49), άκέραια άγγεϊα, λίθινα άντικείμενα (λύχνοι κλ.), ένας σφραγιδόλιθος, κοσμήματα από χρυσό ή ήμιπολύτιμους λίθους της μινωϊκής και της μυκηναϊκής εποχής, καθώς και άγγεϊα των ιστορικών χρόνων (αρχαϊκά και κλασικά κυρίως), έχει κιάλας δημοσιευτεί από τον J. N. Coldstream¹.

Στά τυχαία ευρήματα απ' αυτή την περιοχή των Κυθήρων ανήκουν και τα έξης:

α) Έπιγραφές

1. SEG XI 895

Έπιμηκες πάρινο απότμημα, ένεπίγραφο στη μία πλευρά. Μουσ. Κυθήρων, άρ. κατ. 12. Βρέθηκε το 1906 «εις το περιβόλιον του Μιχ. Ι. Φυροού ή Πίχκολη» από τον Άντ. Κεραμόπουλλο. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκος 0,79 μ., μέγ. σωζ. ύψ. 0,17 μ. και πάχ. 0,30 μ. Ύψος γραμμάτων 0,05 μ.

-- δρο[---- / -- έ]κ τών της θεᾶς προ[σοδων]

Άπό τον τύπο των γραμμάτων ή έπιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί με πιθανότητα στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Βιβλιογραφία: βλ. παραπ. σ. 52, σημ. 2.

2. SEG XXII 300

Όρθογώνιος έπιμήκης παρόλιθος, χτυπημένος σ' όλες τις πλευρές. Μουσ. Κυθήρων, άρ. κατ. 13. Βρέθηκε σε άγρόκτημα κοντά στο Καστρί, το 1964. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκος 0,68 μ. μέγ. σωζ. πάχ. 0,45 μ. ύψ. 0,20 μ. Ύψος γραμμάτων 0,07 μ.

1. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 258-262, 265 κέξ., εικ. 94-95, πίν. 82-84, 86-87.

ΜΑΛΟΣ

Με βάση τον τύπο των γραμμάτων ο G. Huxley, που δημοσίευσε την επιγραφή, την χρονολογεί στην περίοδο 525-400 π.Χ. Το όνομα *Μάλος* ή *Μαλός* δεν αναφέρεται σε άλλη γνωστή επιγραφή από τα Κύθηρα, ούτε μαρτυρείται στην παραδομένη από τις φιλολογικές πηγές κυθηραϊκή προσωπογραφία. Η λέξη θα μπορούσε να συνδέεται με τον Πελοποννήσιο ήρωα Μάλω¹, τον πρώτο που ίδρυσε βωμό στον 'Απόλλωνα Μαλεάτα στην 'Επίδαυρο, αλλά ο συσχετισμός αυτός είναι άβέβαιος.

Βιβλιογραφία: HUXLEY, *Kythera*, σ. 179. *ARepLondon*, 1964 / 65, σ. 27. G. L. HUXLEY, «An Inscription in Kythera», *CRBS* 6, 1965, σ. 47-49, εικ. 1-2. Τοῦ ἴδιου, *History and Topography*, σ. 37. Βλ. καὶ G. DAUX, *BCH* 89, 1965, σ. 879.

3. 'Ορθογώνια πλάκα από γκρίζο μάρμαρο, έλλιπής. Σιώζει τμήμα έμμετρης επιγραφής. Βρέθηκε το 1963 και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 15). Η επιγραφή πλαισιώνεται από δύο κάθετες χαράξεις, δεξιά και άριστερά. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψ. 0,27 μ., πλάτος 0,34 μ., πάχ. 0,051 μ., ύψ. γραμμάτων 0,012 μ.

ἀγ' αλλό/[μ]ενος

ἤ[μὲν] ἐνὶ Σπάρτη(ι) δεδιδα γμένος ἠδ' ἐνὶ Βοιαῖς
π[άντ]ας ἀκεστορή(ι) πρόφρο | νι παρφθάμενος.
σπεύδων δ' ἐν πατρία(ι) γαίη(ι) | μέγα κῦδος ἄρεσθαι
οὐκ ἔλαβεν καρπὸς τῶν | [ί]δίων καμάτων.

hedera

Η παραπάνω μεταγραφή είναι του W.G. Forrest, ο οποίος χρονολογεί την επιγραφή στον 2ο μ.Χ. αιώνα.

Βιβλιογραφία: HUXLEY, *Kastri - Palaiopolis*, σ. 148. W. G. FORREST, «A Metrical Inscription», *KYTHERA*, σ. 314, πίν. 2g.

β) Ἄ λ λ α ε ὑ ρ ῆ μ α τ α

1. *Μαρμάρινο ιωνικό άκρωτήριο, έλικόσχημο, με ανάγλυφο ρόδακα στο κέντρο*

Προέρχεται από την περιοχή της Παλιόπολης και σήμερα βρίσκεται στο Μουσ. Κυθήρων. Πρόκειται για άξιόλογο έργο της ύστερης άρχαϊκής έποχής.

Βιβλιογραφία: HUXLEY, *Kastri - Palaiopolis*, σ. 148. Τοῦ ἴδιου, *History and Topography*, σ. 37, πίν. 3c.

1. Για τον ήρωα Μάλο και τη σχέση του με τον 'Απόλλωνα Μαλεάτα βλ. Kleine Pauly (s.v. Malos), ROSCHER, *ML* II², σ. 2306.

2. Σπόνδυλος δωρικού κίονα από παρόλitho (Σχέδ. 7, Πίν. 13στ)

Τὸ κομμάτι αὐτὸ βρίσκεται μετακινημένο στὴν ἄκρη ἑνὸς χωραφιοῦ στὴν παραθαλάσσια περιοχὴ τοῦ Βόθωνα, λίγα μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἀκτὴ. Τὸ σημεῖο ἀπ' ἔπου προέρχεται εἶναι ἄγνωστο. Ἔχει 20 ραβδώσεις καὶ τὸ ὕψος τοῦ φτάνει τὰ 0,62 μ. Ἀδημοσίευτο.

3. Μαρμάρινο κεφάλι σκύλου μὲ τμήμα τοῦ λαιμοῦ (Πίν. 29α)

Μουσ. Κυθήρων, ἀρ. κατ. 5. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἔργου εἶναι χτυπημένη σὲ πολλὰ σημεῖα. Λεῖπει τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸ ρύγχος τοῦ ζώου. Ἡ χρονολόγησή του στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο φαίνεται πιθανότερη. Ὑψος 0,14 μ., μέγ. σωζ. μῆκ. 0,20 μ. Ἀδημοσίευτο.

4. Κεφάλι γεροντικῆς μορφῆς σειληνοῦ ἀπὸ λακωνικὸ πορφυρίτη (Πίν. 29β)

Μουσ. Κυθήρων, ἀρ. κατ. 10. Τὸ μικρὸ εὔρημα εἶναι τμήμα ἀπὸ τὴ διακόσμηση λίθινης λεκάνης, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ἓνα κομμάτι τοῦ χεῖλους. Τὸ ἀνάγλυφο κεφάλι ἔχει ἀποκρουστεῖ ἔτσι, ὥστε δὲ διακρίνεται ἡ διαμόρφωση τοῦ στόματος τῆς μορφῆς. Ὑψος κομματιοῦ 0,08 μ. Ἀδημοσίευτο.

Θέση 26: Σκαφίδι (Πίν. 19α)

Σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἕρμο τοῦ Αὐλέμωνα, στὴ θέση Σκαφίδι, ὑπάρχει ἀρχαῖο λατομεῖο ψαμμίτη, ἔπου σφύζονται καὶ διακρίνονται σαφέστατα τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τὴν κλιμακωτὴ ἐξόρυξη τοῦ πετρώματος¹. Ὁ ψαμμίτης ἀφθονεῖ στὰ Κύθηρα καὶ φαίνεται ὅτι στὴν ἀρχαιότητα, ἕπως καὶ στὰ νεότερα χρόνια, χρησιμοποιοῦνταν εὐρύτατα ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Πρόκειται γιὰ σκληρὸ πέτρωμα μὲ ἀντοχὴ στὴ φθορά, καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἀρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὸν ψαμμίτη στὴν κατασκευὴ κτηρίων, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἄλλων μικρότερων ἔργων, ποτὲ ὅμως στὴ γλυπτικὴ.

Πληροφορίες γιὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸ Σκαφίδι δὲν ὑπάρχουν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Riemann, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι πάνω ἀπὸ τὴ ρεματιὰ ἔχουν βρεθεῖ ἰάφοι μὲ ἀγγεῖα καὶ νομίσματα².

1. CASTELLAN *Lettres*, σ. 22. MIKELHΣ, *Ἱστορία*, σ. 168. WEIL, *Kythera*, σ. 226. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 21. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΣ, *Γεωλογία*, σ. 15.

2. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 35.

Η. Περιοχή νότιων Κυθήρων

Θέση 27: Κάτω Λιβάδι

Ἡ περιοχή τοῦ χωριοῦ *Λιβάδι* εἶναι ἀπὸ τὶς εὐφορότερες στὸ νότιο τμήμα τῶν Κυθήρων, πρόσφορη γιὰ ἀγροτικὲς καλλιέργειες. Ἀπὸ τοὺς παλιότερους ἐρευνητὲς τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας τοῦ νησιοῦ, τὸν Weil καὶ τὸν Riemann, τὸ Λιβάδι καὶ ἡ περιοχή του μνημονεύονται ἀνάμεσα στὶς θέσεις μὲ ἀρχαῖα κατάλοιπα, χωρὶς ὅμως νὰ δίνονται στοιχεῖα γιὰ συγκεκριμένα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα¹. Ὁ Riemann ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι σὲ διάφορες τοποθεσίες τῆς περιοχῆς ἔχουν βρεθεῖ ἀρχαῖα ἀντικείμενα, παραθέτοντας καὶ τὴν πληροφορία πὺ τοῦ ἔδωσε ἕνας ντόπιος, ὁ Γ. Μόρμωρης, ὅτι δηλαδὴ στὸ ἀγρόκτημα τοῦ τελευταίου, κοντὰ στὸ πέτρινο γεφύρι τοῦ Κατουνοῦ, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἕνας τάφος μὲ ἀγγεῖα. Βέβαια, ἡ πληροφορία τοῦ Μόρμωρη παραμένει ἀνεπιβεβαίωτη, ἀλλὰ ἡ ἀρχαιολογικὴ σημασία τῆς περιοχῆς ἐνισχύεται ἀπὸ δύο τυχαῖα εὐρήματα πὺ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο Κυθήρων μὲ ἔνδειξη προέλευσης τὸ Λιβάδι. Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδική, γνωστὴ ἀπὸ τὰ Κύθηρα, ἀκέραιη γεωμετρικὴ οἰνοχόη (Μουσ. Κυθ. ἀρ. κατ. 51), (Πίν. 23α)², καὶ γιὰ ἕνα μικρὸ θήλαστρο³ (Μουσ. Κυθ. ἀρ. κατ. 65), τὸ ὁποῖο διασώζει γραπτὴ σπειροειδῆ διακόσμηση ἀπὸ μελανὸ ἐπίθετο χρῶμα, καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν πρῶμο 4ο π.Χ. αἰῶνα (Πίν. 25β).

Τὰ εὐρήματα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς εὐνοϊκοὺς γιὰ τὴν κατοίκηση χωροφυσικοὺς παράγοντες, ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν περιοχή τοῦ Λιβαδιοῦ ὑπῆρχε κάποια ἀρχαία ἐγκατάσταση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔχει μέχρι σήμερα ἐντοπιστεῖ.

Θέση 28: Ποῦρκο

Ἡ θέση εἶναι γνωστὴ στὴν ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία, γιὰ τὴν περιοχή αὐτὴ ὑπάρχει ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Δημητρίου⁴. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ χριστιανικὸς

1. Ὁ WEIL, *Kythera*, σ. 236 σημειώνει: «weitere Reste einer antiken Ansiedlung sind bei Ἁγ. Θεοδώρα eine halbe Stunde östlich von Livadia, sowie bei Ἁγ. Εἰρήνη, etwa ebensoweit westwärts von Livadia». Βλ. καὶ RIEMANN, *Cerigo*, σ. 39. Πρβλ. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 160.

2. Γιὰ τὴ γεωμετρικὴ οἰνοχόη ἀπὸ τὸ Κάτω Λιβάδι βλ. παραπ. σ. 45, σημ. 4.

3. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 160, C16 (Infant Feeder). Παρόμοιο θήλαστρο στὴ Συλλογὴ Ν.Π. Γουλανδρῆ: Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἁρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη-Συλλογὴ Ν.Π. Γουλανδρῆ, (Μουσεῖο Μπενάκη, 1978), σ. 311, ἀριθμ. 182 (μὲ βιβλιογραφία γιὰ τὸ σχῆμα, τὴ διακόσμηση καὶ τὴ χρῆση τοῦ ἀγγείου).

4. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ Ποῦρκο ἀποτελεῖ σύμπλεγμα δύο τρουλλαίων, δίκογχων ναῖσκων καὶ δύο παρεκκλησίων. Τὸ μνημεῖο σχολιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ με-

ναός δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν παλιότερη φάση τῆς οἰκιστικῆς ἱστορίας τοῦ Πούρκου, καθὼς τὰ τελευταῖα χρόνια ἐπισημάνθηκε στὴν παραπάνω περιοχὴ ἡ παρουσία προϊστορικῶν ἐπιφανειακῶν ὀστράκων. Τὸ 1962, κοντὰ στὸν Ἅγιο Δημήτριο Ἄγγλοι ἀρχαιολόγοι βρῆκαν στελέχη κυλίκων τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου (ΥΕ ΠΒ)¹. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ εἶναι ὀπωσδήποτε ἐνδεικτικά, ἀλλὰ ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ προσδιορίσουμε μὲ βεβαιότητα τὸ χαρακτήρα τῆς ἐγκατάστασης ποῦ ὑπῆρχε σ' αὐτὴ τὴν τοποθεσία.

Θέση 29: Λιονῆς (Μανιτοχώρι)

Τὸ 1914 ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἀγρόκτημα, ποῦ βρίσκεται στὰ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου Χώρας - Λιβαδιοῦ καὶ ἀπέχει 1 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ σημερινὴ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, δύο ὑπόγειοι σπηλαιώδεις τάφοι. Ὁ ἓνας ἀπ' αὐτοὺς ἐξερευνήθηκε ἀπὸ τὸν Κυθῆριο ἀρχαιολόγο Βαλέριο Στάη καὶ ἀπέδωσε ἀξιόλογα εὐρήματα τῆς ὕστερης Χαλκοκρατίας, τὰ ὁποῖα ἐκτίθενται στὴν αἴθουσα τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, μαζὶ μὲ ἄλλα ἀρχαῖα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παλιόπολης².

Ὁ τάφος στὴ θέση «Λιονῆς» ἀποτελεῖ μιὰ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση συνέυρεσης μινωικῶν (ΥΜ ΙΒ) καὶ μυκηναϊκῶν (ΥΕ Π-ΠΙ) ἀγγείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πιὸ πολλὰ εἶναι εἰσαγμένα. Στὸ περιεχόμενο τοῦ προϊστορικοῦ τάφου περιλαμβάνονται: μιὰ πυξίδα ἀπὸ χλωρίτη μὲ σπειροειδῆ ἐγγράρακτη διακόσμηση (Πίν. 20α), ἓνας ἀσκὸς μὲ γραπτὴ διακόσμηση τοῦ λεγόμενου «ἐναλλασσόμενου» ρυθμοῦ (Πίν. 20β), δύο πιθαμοφόρισκοι (Πίν. 22β), ἓνας κάλαθος, ἐγγώριας κατασκευῆς³ (Πίν. 22α), δύο ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα (Πίν. 21α), ἓνας λύχνος, τέσσερα μικρότερα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα (κυάθια), καθῆς καὶ ἄλλα, ἐξίσου σημαντικά, κτερίσματα ἀπὸ διαφορετικὸ ὕλικό (χαλκός,

λέτη τοῦ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῶν Κυθῆρων», *Κυθ. Ἐπιθεώρησις*, σ. 323 κέξ., εἰκ. 6-7. Τελευταῖα σχολιάστηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, *ΑΔ* 20, 1965, Β1, σ. 186-187, πίν. 173-176. Γιὰ τὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Β1, σ. 22-23, πίν. 18-20, καὶ Μ. ΜΕΛΑΔΙΝΗ - ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. (σ. 57, σημ. 3), σ. 451 κέξ., εἰκ. 1-2. Σχέδια τοῦ ναοῦ βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Οἱ Δίκογχοι Χριστιανικοὶ Ναοὶ* (Ἀθήναι 1976), σ. 192 κέξ., εἰκ. 275-282 (ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία).

1. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 34. SIMPSON - DICKINSON, *Gazetteer*, σ. 122, C53. SIMPSON, *MG*, σ. 111, E 55.

2. ΣΤΑΗΣ, *Ἀνασκαφαί*, σ. 191-194. Ὁ τάφος στὴ θέση Λιονῆς σχολιάστηκε ἐπανειλημμένα: βλ. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL* II, σ. 149-154, εἰκ. 17Α. P. ÄLIN *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland*, *SIMA* 1 (Lund 1962), σ. 96. I. PINI, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde* (Wiesbaden 1968), σ. 41. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 34. SIMPSON - DICKINSON, *Gazetteer*, σ. 122, C51. SIMPSON, *MG*, σ. 111, E 54.

3. Βλ. καὶ παραπ. σ. 45, σημ. 3.

υαλόμαζα)¹. Οι δύο σπηλαιώδεις λαξευτοί τάφοι με τὰ πλούσια κτερίσματα, τὰ ὁποῖα παρέχουν τὴ δυνατότητα ἀσφαλούς χρονολόγησης, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὰ θραύσματα μινωικοῦ πίθου ποῦ βρῆκε ἡ S. Benton² σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς περιοχῆς, δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ προϊστορικῆς ἐγκατάστασης στὸν Κάμπο τοῦ Μανιτοχωριοῦ, ὅπως ἰσχυρίζεται ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἡ παραπάνω περιοχὴ. Ἐξἄλλου, πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς οἱ χωροφυσικοὶ παράγοντες εἶναι ἀρκετὰ εὐνοϊκοὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξή ἑνὸς ἀγροτικοῦ οἰκισμοῦ στὸ Μανιτοχώρι.

Θέση 30. Ἁγία Σοφία (Σπηλιές) (Πίν. 19β)

Πρόκειται γιὰ τὴ σπηλιὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ποῦ βρίσκεται σὲ ἐξαιρετικὰ δυσπρόσιτη τοποθεσία τῆς περιοχῆς Σπηλιές, δυτικὰ ἀπὸ τὸν Κάλαμο³. Ἡ παλιότερη μαρτυρία γι' αὐτὸ τὸ σπήλαιο προέρχεται ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν Πύρρο, ὁ ὁποῖος τὸ ἀναφέρει ἐπειδὴ κατὰ τὴ γνώμη του ἀνήκει στὰ «ἀρχαῖα πράγματα» τῶν Κυθήρων. Βέβαια ὁ Διονύσιος δὲν αἰτιολογεῖ τὴν ἀρχαιότητά του, γράφοντας ἀπλῶς ὅτι «τὸ σπήλαιον τοῦτο παρασταίνεται ὡς ὁ ναὸς τῆς νυκτός»⁴. Ὅμως, ὕστερα ἀπὸ τὴ διαπίστωση τῆς S. Benton, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Θεσσαλοῦ λατροφιλοσόφου ἀποκτᾷ ξεχωριστὴ σημασία. Ἡ Benton, κατὰ τὴν περιοδεία ποῦ πραγματοποίησε στὰ Κύθηρα τὸ 1931, ἐπισήμανε ἔξω ἀπὸ τὴ σπηλιὰ ἓνα ἔστρακο προϊστορικοῦ ἀγγείου με ἔχνη γραπτῆς διακόσμησης, τὸ ὁποῖο χαρακτήρισε ὡς μινωικὸ (ΓΜ I)⁵. Μετὰ τὴ μοναδικὴ αὐτῆ ἔνδειξη εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε με βεβαιότητα ὅτι στὴν τοποθεσία αὐτὴ ὑπῆρχε κάποια ἀρχαία ἐγκατάσταση. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ λατρευτικὸ σπήλαιο, ὅπως ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητές⁶.

1. Βλ. ἀναλυτικὴ παρουσίαση ἀπὸ τὸν COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 263-265, εἰκ. 95, πίν. 84-85.

2. BENTON, *Ionian Islands*, σ. 245. Πρβλ. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 150.

3. Γιὰ τὸ σπήλαιο βλ. LEONHARD, *Die Insel Kythera*, σ. 18 καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσ. Γεωγρ.* σ. 56.

4. Ἡ περιγραφή τοῦ Διονυσίου τοῦ Πύρρου περιέχεται σὲ χειρόγραφο σύγγραμμά του μετὰ τὸν τίτλο, «Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος καὶ πόλεμοι αὐτῆς ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι», ὅπου ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει λίγες γραμμὲς γιὰ τὴν «Κυθηρόνησον». Βλ. τὴ δημοσίευση τοῦ χειρογράφου ΕΜΜ. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ *Ἱστορικά Ἐγγραφα περὶ Ἀρχαιοτήτων* κλπ. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 59 (Ἐν Ἀθήναις 1967), σ. 11-12.

5. BENTON, *Ionian Islands*, σ. 245. Πρβλ. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 152.

6. WATERHOUSE - SIMPSON, *PL II*, σ. 152. R. HÄGG, «Mykenische Kultstätten im archäologischen Material», *OpAth* 8, 1980, σ. 50 κέξ. Πρβλ. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ μυκηναϊκὸ ἱερό στὸ Ἀμυκλαῖο καὶ ἡ YE IIIΓ περίοδος στὴ Λακωνία* (Ἀθήνα 1982), σ. 127.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΘΕΣΕΩΝ*

ἀρ. ὄνομα	ΠΧ	ΜΧ	ΥΧ	Γ	Α	Κ	Ε	Ρ
1. Πυρατίδες	X							
2. Λουτρό								;
3. Βύθουλας	X		X			X		
4. Τριφυλλιάνικα							;	;
* 5. Φοινικίες					;			
* 6. Κυπριωτιάνικα						-	-	-
* 7. Κόλυμπος						-	-	-
8. Δόκανα							;	
9. Βεργιδούνια			;					-
10. Γωνία					;	X	X	X
11. Ἑλληνικά								X
*12. Ἄλοή								;

* ΠΧ = Πρώτης Χαλκοκρατίας, ΜΧ = Μέσης Χαλκοκρατίας, ΥΧ = Ὑστερης Χαλκοκρατίας, Γ = Γεωμετρικῆς, Α = Ἀρχαϊκῆς, Κ = Κλασικῆς, Ε = Ἑλληνιστικῆς καὶ Ρ = Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἡ παύλα (-) σημαίνει ὅτι τὰ ἐπιφανειακὰ κατάλοιπα δὲν εἶναι χρονολογήσιμα καὶ ἐπομένως ἡ ἀρχαιότητα τῆς θέσης εἶναι ἀβέβαιη. Τὸ ἐρωτηματικὸ (;) σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν πληροφορίες ἀνεπιβεβαίωτες, ἢ ἐλάχιστα εὐρήματα, καὶ ἡ θέση θεωρεῖται πιθανή. Οἱ θέσεις ποὺ σημειώνονται μὲ ἀστερίσκο (*) ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία.

ἀρ.	Όνομα	ΠΧ	ΜΧ	ΥΧ	Γ	Α	Κ	Ε	Ρ
*13.	Ρίζα: Καταφυγάδι			X					
*14.	Λαζαριάνικα		X						
*15.	Άλῶνες								X
16.	Γαλάτης						X		
17.	Παλιόκαστρο					X	X	X	X
*18.	Καλαμίτσι								
*19.	Πασπάρια								X
*20.	Λίμνη								X
21.	Καστρι	X	X	X	X	X	X		X
*22.	Μνήματα								
23.	Βόθωνας		X	X					X
24.	Άσπρογας			X					X
25.	Καμπι		X						
26.	Σκαφίδι								
27.	Κάτω Λιβάδι				X		X		
28.	Ποῦρκο			X					
29.	Λιονής: Μανιτοχώρι			X					
30.	Άγια Σοφία (Σπηλιές)			X					

III. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἐκ τῶν σημαντικότερων προβλημάτων τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς εἶναι ἐκεῖνα πού συνδέονται μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν θέσεων τῶν δύο πόλεων τοῦ νησιοῦ: τῆς πόλης *Κύθηρα* καὶ τῆς παραθαλάσσιας πόλης *Σκάνδεια*.

Ὁ W. Leake, ὁ παλιότερος ἴσως μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι καταπιάστηκαν μὲ τὴν ταύτιση τῶν δύο πόλεων, στηρίχτηκε μονάχα στὶς μαρτυρίες τῆς φιλολογικῆς παράδοσης καί, κυρίως, στὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα, πού ἔμμεσα συνάγονται ἀπὸ τὴ θουκυδίδεια περιγραφή τῆς ἐκστρατείας τοῦ Νικία κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο. Μιὰ παρερμηνεία τῶν πληροφοριῶν τοῦ Θουκυδίδη ὀδήγησε τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικός ἀναφέρει τρεῖς διαφορετικὲς πόλεις: τὴν «ἐπὶ θαλάσση πόλιν Σκάνδειαν», τὴν «ἐπὶ θαλάσση πόλιν τῶν Κυθηρίων» καὶ τὴν «ἄνω πόλιν». Ἐτσι ὁ Leake χωρὶς ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ὑποστήριξε ὅτι ἡ πόλη Κύθηρα καὶ ἡ Σκάνδεια βρισκόνταν: ἡ πρώτη στὴ θέση τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας, τῆς Χώρας, καὶ ἡ δεύτερη στὸν ὄρμο τοῦ Καψαλιοῦ. Τὴν «ἄνω πόλιν» τὴν τοποθετεῖ στὴν περιοχή τῆς Παλιόπολης, ἀλλὰ μᾶλλον ἐννοεῖ τὸ Παλιόκαστρο¹.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ σχετικὸ μὲ τὰ Κύθηρα χωρίο τοῦ Θουκυδίδη καὶ συγκεκριμένα ἡ φράση «τὴν [ἐπὶ θαλάσση] πόλιν τῶν Κυθηρίων» (Θουκ. IV, 54,1)² δημιουργεῖ πρόβλημα, ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀρχαίων πόλεων τοῦ νησιοῦ, γεγονὸς πού παρέσυρε τὸν Leake σὲ ἀπίθανες ταυτίσεις. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ λάθος τῶν ἀντιγραφῶν τοῦ κειμένου, οἱ ὁποῖοι βέβαια δὲν γνώριζαν τὴν τοπογραφία τῶν Κυθηρίων. Ἀπὸ τὴ νεότερη φιλολογικὴ ἐρευνα ἔχει προταθεῖ καὶ ἔχει γίνεαι ἀποδεκτὴ ἡ διόρθωση «τὴν ἀπὸ θαλάσσης πόλιν τῶν Κυθηρίων», πού βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὰ πράγματα, ἀφοῦ ἡ «ἀπὸ θαλάσσης» πόλη μπορεῖ ἔτσι νὰ ταυτιστεῖ ἀπόλυτα μὲ τὴν «ἄνω πόλιν»³. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ σχολιάζουν στὶς μελέτες τους ὁ Weil καὶ ὁ Riemann, οἱ ὁποῖοι ἀναγνωρίζουν τὴ θέση τῆς ὁμώνυμης πόλης στὸ βουνὸ Παλιόκαστρο, ἐνῶ τὴ Σκάνδεια τὴν τοποθετοῦν στὴν περιοχή τοῦ λόφου Καστρὶ στὴν Παλιόπολη⁴. Ἐκεῖνο πού συνετέλεσε περισσότερο σ' αὐτὴ τὴν ἀναγνώριση, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γεωγραφικὴ θέση καὶ ἡ ἀπόσταση μεταξὺ Παλιόπολης καὶ Παλιόκαστρο ἔπαληθεύουν κατὰ κάποιον τρόπο τοὺς τοπικοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ Πausanias, πού ἤδη ἔχουμε σχολιάσει⁵.

1. LEAKE, *Travels*, σ. 75. Πρβλ. Ν. Σ. ΚΑΛΟΥΤΣΗΣ, *Νέα Πανδώρα*, τόμ. Γ', 1852/53, σ. 501.

2. Βλ. τὴν ἔκδοση τῶν JONES - POWELL, *Thucydides Historiae*, τόμ. 1-2 (Oxford, 1963 repr.).

3. Βλ. σχετικὰ GOMME, *Commentary*, σ. 509.

4. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 29-31. WEIL, *Kythera*, σ. 240-241.

5. Βλ. παραπ. σ. 49.

Τὸ Παλιόκαστρο ἀπὸ τοπογραφικὴ ἀποψη παρουσιάζει ὀρισμένες ἰδιομορφίες, τίς ὁποῖες συναντοῦμε, κυρίως, στοὺς τόπους, ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ λείψανα ἀρχαίων πόλεων¹. Μιὰ σημαντικὴ ἰδιομορφία εἶναι ὅτι, τὸ βραχῶδες ὑψίπεδο τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ ποὺ προστατεύει ἀπὸ τὰ βορεινὰ τὸ κεντρικὸ καὶ τὸ νότιο τμήμα του καὶ ἐπιτρέπει τὴν ἐποπτεία τοῦ εὐρύτερου γεωγραφικοῦ χώρου, ἀποτελεῖ ἰδανικὴ περίπτωση γιὰ μιὰν «ἀκρόπολη»² κατὰ τὴν ὁρολογία τῆς ἀρχαίας οἰκιστικῆς. Ἡ οἰκιστὴ τοῦ χώρου στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ δὲν ἐπιβεβαιώνεται μόνο ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ἔργα τῆς πλαστικῆς καὶ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα. Ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο προέρχονται οἱ πιὸ πολλές κυθηραϊκὲς ἐπιγραφές³ καὶ μερικὲς φανερόνουν τὴν ὑπαρξὴ δημόσιων χώρων (χώροι λατρείας, γυμνάσιο), ὑποδηλώνοντας ἔμμεσα τὸ χαρακτήρα τῆς ἐγκατάστασης ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ. Ἀλλὰ τὴ σημαντικότερη πληροφορία γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα τὴν ὀφείλουμε σὲ μιὰ ψηφισματικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία βρέθηκε σ' αὐτὴ τὴ θέση καὶ περιέχει ψήφισμα πόλης⁴. Παρόλο ποὺ στὸ ἀπότμημα τῆς ἐνεπιγραφῆς στήλης δὲ σώθηκε δυστυχῶς τὸ ὄνομα τῆς πόλης ποὺ ἀπονέμει τὴν προξενία σὲ κάποιον εὐεργέτη της, μποροῦμε ὥστόσο, ἔχοντας ὑπόψη τίς μαρτυρίες τοῦ Θουκυδίδη καὶ τοῦ Παιουσανία καθὼς καὶ τὰ ποικίλα προανασκαφικὰ testimonia, νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸ Παλιόκαστρο τὴ θέση τῆς ὀμώνυμης πόλης τῶν Κυθήρων.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν ἐξαντλεῖται βέβαια μὲ τὴν ἀπλὴ ἀναγνώριση τῆς θέσης, ἡ ὁποία ἄλλωστε στηρίζεται σὲ προανασκαφικὰ δεδομένα. Ἡ μελέτη τῆς μνημειακῆς - ἱστορικῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας πόλης ποὺ ὑπῆρχε στὸ Παλιόκαστρο ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει πολλὰ καὶ δυσεπίλυτα προβλήματα, τὰ ὁποῖα στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἔρευνας μποροῦν μονάχα νὰ προσδιοριστοῦν. Τὰ προβλήματα αὐτὰ συνδέονται μὲ τὸ χρονικὸ προσδιορισμὸ τῆς πρώτης κατοικησῆς τοῦ χώρου, μὲ τὴν ἀκριβῆ θέση καὶ τὴν ἔκταση τῆς πόλης, τὸν πληθυσμὸ της σὲ κάθε ἱστορικὴ περίοδο, τὴν ἐσωτερικὴ της ὀργάνωση, τὴ διάκριση ζωῆς, καθὼς καὶ μὲ τὰ αἷτια ποὺ προκάλεσαν τὴν παρακμὴ, τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη ἢ τὴν ἐρήμωσή της.

Τὰ ἐρεῖπια τοῦ ἀρχαίου τείχους (Πίν. 9α) ποὺ διακρίνονται καλύτερα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ βουνοῦ δείχνουν ὅτι τὸ τεῖχος δὲν κατασκευάστηκε γιὰ νὰ περιβάλλει ἀπλῶς ἓναν κατοικημένο χῶρο⁴. Ἡ διαδρομὴ του, καθὼς παρακολουθεῖ τὴν κορυφογραμμὴ, ἡ ὁποία προσφέρει φυσικὴ ὀχύρωση, καθοριστῆ-

1. Πρὸβλ. τὴν τοπογραφία δωρικῶν πόλεων τῆς ΒΔ Κρήτης: Α. ΖΩΗΣ, Ἐνασκαφὴ Βρυῶν Κυθωνίας 1, 1974 (Ἀθήνα 1976), σ. 3. Πρὸβλ. ἐπίσης Α. καὶ Τ. ΜΟΣΧΟΣ, «Τὸ ἀρχαῖο φρούριο τῆς Τευθρώνης», Αἴφημ 1981, σ. 10.

2. Γιὰ τὸν ὄρο καὶ τὴ σημασία του βλ. ἀναλυτικὰ στοῦ Α. W. LAWRENCE, Greek Aims in Fortification (Oxford 1979), σ. 126-136.

3. Βλ. παραπ. σ. 70-71 (Πίν. 30).

4. Γιὰ τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος τοῦ Παλιόκαστρον βλ. παραπ. σ. 68. Πρὸβλ. WEIL, *Kythira*, σ. 229. RIEMANN, *Cerigo*, σ. 35. SCHLIEMANN, *Tempel der Aphrodite*, σ. 21.

κε ασφαλῶς ἀπὸ ἐπιλογῆς ἀμυντικῆς σκοπιμότητας. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ὄχρωματικό τεῖχος ποῦ θυμίζει (κυκλώπεια) κατασκευή, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀνήκει στὴν προϊστορική ἐποχή. Τείχη παρόμοιας κατασκευῆς θεωροῦνταν παλιότερα προϊστορικά, ἀλλὰ ἡ νεότερη ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι τέτοιες τειχοδομίες, ὄχι ἐπιμελημένες, ἐφαρμόζονταν σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἀρχαιότητος¹. Ἐπομένως ὅποιαδήποτε ἐρευνητικὴ δραστηριότητα ποῦ δὲν ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς παρατήρησης, εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ στηρίξει ἓνα ἀπόλυτο χρονολογικὸ ὄριο, *terminus ante* ἢ *post quem*.

Ὅμως, παρὰ τὴν ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων, ὑπάρχει μιὰ μαρτυρία τοῦ Ξενοφῶντα, ἡ ὁποία μπορεῖ ἴσως νὰ βοηθήσει στὴν ἀποκρυπτογράφηση κάποιας πληροφορίας γι' αὐτὸ τὸ τεῖχος. Σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ ἀρχαίου ἱστορικοῦ, ὅταν ὁ Φαρνάβαζος ἔφτασε μὲ τὸ στόλο του στὰ Κύθηρα, οἱ κάτοικοι τῆς πόλης φοβήθηκαν καὶ ἐγκατέλειψαν τὰ τεῖχη. Ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ περσικοῦ στόλου τοὺς μετέφερε στὴ Λακωνική, ἀλλὰ προτοῦ ἀναχωρήσει ἀπὸ τὸ νησί, ἐπισκέυασε «τὸ τῶν Κυθηρίων τεῖχος»². Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἐξιστόρηση τοῦ Ξενοφῶντα περιέχεται ἡ μοναδικὴ μαρτυρία τῶν γραπτῶν πηγῶν γιὰ τὰ ὄχρωματικά ἔργα τοῦ νησιοῦ στὴν ἀρχαιότητα. Ὅτι αὐτὴ ἡ πληροφορία ἀφορᾷ τὸ τεῖχος τοῦ Παλιόκαστρου πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιο, ἐφόσον στὴ θέση αὐτὴ τοποθετοῦμε τὴν ὁμώνυμη πόλη τοῦ νησιοῦ, δηλαδὴ τὴν πόλη τῶν Κυθηρίων. Ὑστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω διαπίστωση καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ἀποτελεῖ ἓνα *terminus ante quem*.

Στὸ ἐρώτημα, πόσα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ 393 π.Χ. χτίστηκε ὁ ἀρχικός πυρήνας τοῦ τεῖχους, τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ δοθεῖ μιὰ ὀριστικὴ ἀπάντηση, καὶ μόνο ἀπλὲς ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν.

Οἱ Waterhouse καὶ Simpson, στηριγμένοι ἀποκλειστικὰ στὴ μορφή τῆς τειχοδομίας, διατύπωσαν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ τεῖχος ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀρχαϊκό³. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἀδυναμία αὐτοῦ τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι ἐμφανής, ὄχι μόνο ἐπειδὴ ἡ τειχοδομία ἀπὸ μόνη τῆς δὲν ἀποτελεῖ κριτήριον χρονολόγησης, ὅπως τονίστηκε παραπάνω, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὁ συλλογισμὸς τους ἐλάχιστα ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα (*data*), ποῦ διαθέτει μέχρι σήμερα ἡ ἔρευνα.

1. Σχετικὰ μὲ τὴν τειχοδομία βλ. R. SCRANTON, *Greek Walls* (1941), σ. 145 κέξ. F. WINTER, «The Indented Trace in Later Greek Fortifications», *AJA* 75, 1971, σ. 413 κέξ. Πρβλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ I. X. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν δήμων τῆς ἀρχαίας ροδιακῆς πολιτείας, I, Ἰαλυσία (Ἀθῆναι 1983), σ. 124, γιὰ τὸ τεῖχος τοῦ Ἐρμηόκαστρου στὴ Ρόδο.

2. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Ἑλληνικά* IV, 8,7-8: «Ἐπεὶ δὲ οἱ ἔχοντες τὴν πόλιν τῶν Κυθηρίων φοβηθέντες μὴ κατὰ κράτος ἀλοῖεν ἐξέλιπον τὰ τεῖχη, ἐκείνους μὲν ὑποσπόνδους ἀφῆκεν εἰς τὴν Λακωνικὴν, αὐτὸς δ' ἐπισκευάσας τὸ τῶν Κυθηρίων τεῖχος φρουροὺς τε καὶ Νικόφημον Ἀθηναῖον ἀρμωστὴν ἐν τοῖς Κυθήροις κατέλιπε».

3. WATERHOUSE — SIMPSON, *PL* II, σ. 156.

Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ τείχους εἶναι ὁπωσδήποτε στενὰ δεμένη μετὰ τὴν οἰκοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ Παλιόκαστρου καί, εἰδικότερα, μετὰ τὴν ὁμώνυμην πόλιν τοῦ νησιοῦ, τὴν ὁποία τοποθετοῦμε σ' αὐτὴν τὴν θέσιν. Μόνον ἡ ὑπαρξὴ ἐνδὸς ἐκτεταμένου οἰκισμοῦ, μιᾶς περιτειχισμένης πόλεως («city circuit»), θὰ μπορούσε, κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ δικαιολογήσῃ μιὰ τέτοια κατασκευή. Ἐπομένως, ὅταν ἐπιχειροῦμε τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τοῦ τείχους, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψιν ὅλα τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα - ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ - σχετικὰ μετὰ τὴν ἰδρυσὴν τῆς «ἀνω πόλεως». Ὅμως γιὰ τὴν τελευταία τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν πρὸς τὸ παρὸν μιὰ χρονολόγησιν πρωιμότερην ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆῃ ὅτι ἡ χρονολόγησις αὐτὴ στηρίζεται μόνον στὶς ἔμμεσες μαρτυρίες τῶν γραπτῶν πηγῶν (βλ. παραπ. σ. 49) καὶ ὄχι τόσο σὲ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα. Γιατί, παρόλο ποὺ ὀρισμένα τυχαῖα εὐρήματα ὑποδηλώνουν τὴν χρῆσιν τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν περίοδον¹, ὅμως ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν ἀρχαίων καταλοίπων ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο δὲν ἐπαρκεῖ, ὥστε νὰ προσδιορίσουμε με βεβαιότητα καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐγκατάστασις ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ κατὰ τὴν ἀρχαίαν περίοδον.

Λογικότερον εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ Παλιόκαστρο ἐπιλέχθη ἀρχικὰ ὡς λατρευτικὸς χώρος, ὅπου ἰδρύθη κάποιον ἱερόν, καὶ σὲ μεταγενέστερον χρονικὴν περίοδον χρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς τόπος κατοικίης.

Οἱ παραπάνω συσχετισμοὶ ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία ὅτι τὸ τεῖχος ποὺ ἐπισκευάσθη στὰ 393 π.Χ. οἰκοδομήθη ἀρχικὰ κατὰ τὴν περίοδον τῆς σπαρτιατικῆς κυριαρχίας καὶ περιλαμβάνεται στὰ μέτρα τῶν νέων οἰκιστῶν γιὰ τὴν φύλαξιν τῶν περιοικίδων πόλεων².

Ὅσο γιὰ τὸν τρόπον κατασκευῆς, φαίνεται πῶς δὲν τὸν ἐπέβαλαν μόνον λόγοι οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ λόγοι καθαρὰ πρακτικοί. Ἐξάλλου, ὀρισμένες ἰδιομορφίαι, ὅπως τὸ χαμηλὸ ὕψος καὶ τὸ σχετικά μικρὸ πάχος, ἀποτελοῦν στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ γιὰ τὰ τεῖχη πόλεων ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες («unhewn masonry»), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 6ο καὶ στὸν πρῶτον 5ο π.Χ. αἰῶνα³.

Προβληματικὴ, ἐξάλλου, εἶναι καὶ ἡ ταύτισις τῶν οἰκοδομημάτων, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν: ὁ «κλασικὸς» τοῖχος ποὺ ἐντοπίσαμε λίγα μέτρα νότια ἀπὸ τὸν Ἅγιον Κοσμᾶ, καθὼς καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ἐντοιχισμένα σ' αὐτὴν τὴν μικρὴν ἐκκλησίαν (Σχέδ. 1 καὶ 4, Πίν. 11α).

Ἡ χρονολόγησις τοῦ «κλασικοῦ» τοίχου, ἀκόμη καὶ κατὰ προσέγγισιν, εἶναι παρακινδυνευμένη, ἂν περιοριστοῦμε μόνον στὴν τοιχοδομίαν. Τὸ ἀκανό-

1. Βλ. τὸν κατάλογον μετὰ τὰ τυχαῖα εὐρήματα ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, ὁ.π. σ. 70 κέξ.

2. Βλ. παρακ. σ. 116. Ἀναφορικὰ μετὰ τὴν φύλαξιν τῶν περιοικίδων πόλεων πρβλ. Λ. καὶ Τ. ΜΟΣΧΟΣ, ὁ.π. (σ. 94, σημ. 1), σ. 18 κέξ.

3. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ F. E. WINTER, *Greek Fortifications, Phoenix Toronto, Suppl. τόμ. IX (1971)*, σ. 85-86.

νιστο ὀρθογώνιο σύστημα, ὅπου τὸν κατατάσσουμε¹, δὲν ἀντιπροσωπεύει μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, γιατί ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα τοῦ εἴδους, τὰ ὁποῖα χρονικὰ καλύπτουν μιὰ περίοδο τριῶν τουλάχιστο αἰώνων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι παρόμοιες τοιχοδομίες συναντοῦμε σὲ κλειστὰ οἰκοδομήματα, σὲ περιβόλους καὶ σὲ ἀναλήμματα². Ἐπομένως, ἡ δυνατότητα νὰ προσδιοριστεῖ τὸ εἶδος τῆς οἰκοδομῆς, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ τοῖχος, θὰ ὑπάρξει ἂν ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικά.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ, πολλοὶ ἐρευνητές, χωρὶς σοβαρὰ ἐρείσματα, ὀδηγήθηκαν στὴ διατύπωση κάποιων συσχετισμῶν, πὸ οὐσιαστικὰ παραμένουν ἀστήρικτοι. Ὁ Weil ὑποστήριξε ὅτι τὰ λείψανα αὐτὰ ἀνήκουν σὲ ἀρχαῖο ναό³ ἐνῶ ὁ Schliemann καὶ στὴ συνέχεια οἱ Waterhouse καὶ Simpson, χωρὶς καμμιά συλλογιστικὴ, θεώρησαν δεδομένη τὴν ταύτισή τους μὲ τὰ μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης⁴. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα διαφώνησαν μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Schliemann ὅτι οἱ κίονες τῆς ἐκκλησίας σώζονται *in situ* καί, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Γερμανὸ ἀρχαιολόγο, θεώρησαν πιθανότερη μιὰν ἄλλη θέση, ἐπηρεασμένοι καὶ ἀπὸ τὶς διαδόσεις τῶν ντόπιων. Κατὰ τὴν ἀποψή τους, καταλληλότερο σημεῖο γιὰ τὸ ναὸ εἶναι τὸ ἀγρόκτημα πὸ βρίσκεται στὴν τοποθεσία *Βίγλες*, κάπου 400 μ. νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ, τὸ ὁποῖο, ὅπως προαναφέραμε, οἱ κάτοικοι τὸ ξεχώριζαν μὲ τὴν τοπωνυμία «στὶς Κολῶνες».

Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὅλη διαπραγματεύση τοῦ θέματος ἀναφορικὰ μὲ τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ, τόσο ἀπὸ τὸν Schliemann ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους ἀρχαιολόγους, ὄχι μόνον δὲν προβληματίσε τὴν ἔρευνα, ἀλλὰ οἱ ἀπόψεις τους - καὶ κυρίως ἡ πρόταση τῶν Waterhouse καὶ Simpson γιὰ τὴν πιθανὴν θέση τοῦ ναοῦ - θεωρήθηκαν ὡς ὀριστικὴ λύση στὸ τόσο σημαντικό πρόβλημα τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας. Ἐτσι τουλάχιστο δείχνουν οἱ παρατηρήσεις ὀρισμένων ἐρευνητῶν ὅταν ἀναφέρονται σ' αὐτὰ τὰ λείψανα, ἢ ὅταν ἐπιχειροῦν νὰ προσδιορίσουν τὴν θέση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, χωρὶς νὰ θίγουν τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισής τους. Ὁ G. Huxley - γιὰ παράδειγμα - φαίνεται ὅτι θεωρεῖ δεδομένη τὴν προέλευση τῶν κίωνων καὶ τῶν ἄλλων μελῶν ἀπὸ ἀρχαῖο ναὸ καὶ προτείνει ὡς πιθανὴν θέση γι' αὐτὸ τὸ ναὸ ἓνα πλάτωμα

1. Βλ. παραπ. σ. 68-69. Γιὰ τὶς δυσκολίες σχετικὰ μὲ τὴν κατάταξη ἐνὸς τοῖχου ἢ τείχους, σὲ ἓνα συγκεκριμένο σύστημα τοιχοδομίας, μὲ βάση τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῶν λίθων, πρβλ. A. W. LAWRENCE, *Greek Aims in Fortification* (Oxford 1979), σ. 232 κέξ.

2. Γιὰ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας βλ. Α. ΟΡΑΝΑΝΔΟΣ, *Τὰ Ἰλιὰ Δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, τ. 2 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀρ. 37, Ἀθήναι 1958), σ. 222 κέξ., ὅπου καὶ σχετικὰ παραδείγματα.

3. WEIL, *Kythera*, σ. 229.

4. SCHLIEMANN, *Tempel der Aphrodite*, σ. 20 κέξ. Πρβλ. RA 11, 1888, σ. 76. WATERHOUSE - SIMPSON, PL II, σ. 156.

τοῦ Παλιόκαστρου, ἀνάμεσα στὸν Ἅγιο Κοσμᾶ καὶ στὴν ἐκκλησία τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ, ἐπειδὴ στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὑπάρχουν λείψανα ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀπὸ ἀδούλευτες, πολυγωνικές, πέτρες, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴ γνώμη του, μπορεῖ νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ¹. Καμμιά ἀπὸ τὶς προτάσεις τῶν ἐρευνητῶν ποὺ προαναφέρθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Schliemann, δὲ μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀπορριφθεῖ, ὡς πρὸς τὴν πιθανὴ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης. Ἀλλὰ οἱ ἀπόψεις αὐτές, καὶ ὡς ἀπλές ὑποθέσεις, δὲ βασίζονται σὲ ἀξιολόγηση καὶ συνεξέταση ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων· καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀστήρικτες. Καὶ οἱ ἀντιρρήσεις μας δὲν ἀφοροῦν τόσο τὶς ὅποιες ὑποθέσεις τῶν παλιότερων, ὅσο τὴ συλλογιστικὴ τους. Στὴν πραγματικότητά δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀνήκουν σὲ ἀρχαῖο ναό· καὶ γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης δὲ διαθέτουμε ἐπαρκῆ στοιχεῖα, ὥστε νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ κάνομε συνδυασμούς.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς μονολιθικοὺς δωρικοὺς κίονες καὶ τὰ ἄλλα ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ, ὁ H. Plommer, κρίνοντας ἀπὸ τὶς ἀναλογίες τους, δέχεται ὡς πιθανὴ τὴν προέλευσή τους ἀπὸ ἓνα μικρὸ δωρικὸ οἰκοδόμημα μὲ λακωνικὲς ἐπιδράσεις, χρονολογούμενο στὸν ὕστερο ἕκτο αἰῶνα (6ος αἰ. π.Χ.). Ὅμως ὁ ἴδιος παρατηρεῖ ὅτι τὰ μέλη αὐτά, ἐνῶ θὰ μποροῦσαν αἰσθητικὰ νὰ ἀνήκουν σὲ ἓνα μικρὸ δωρικὸ ναό, πρόστυλο μὲ τέσσερις κίονες, παρουσιάζουν ὡστόσο κάποιες ἰδιομορφίες ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες τους, ἔτσι ὥστε μιὰ ἀναστήλωση τῶν σωζόμενων καταλοίπων θὰ ἀποκαθιστοῦσε ἓνα πυκνόστυλο οἰκοδόμημα, πολὺ μικρὸ γιὰ ὅποιαδήποτε χρῆση². Νομίζω ὅτι τὸ ἐνδεχόμενο τῆς προέλευσης τῶν κίωνων ἀπὸ ἓνα πρόστυλο, τετράστυλο οἰκοδόμημα μπορεῖ καὶ νὰ ἀποκλειστεῖ ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι:

- α) Στὸ Παλιόκαστρο ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ἄλλα ἀποτμήματα κίωνων καθὼς καὶ ἓνα μεγαλύτερο ἀπότμημα μονολιθικοῦ κίονα³ ποὺ ἔχει τὶς ἴδιες περίπου διαστάσεις μὲ τοὺς μονολιθικοὺς κίονες τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ.
- β) Ἡ διάταξη τῶν κίωνων στὸ κτήριο ποὺ σχεδίασε ὁ Castellan παρουσιάζεται σὲ δύο σειρὰς (βλ. Πίν. Α).

1. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 35. Πρβλ. KYTHERA, σ. 309-310. YAKAR, *Cythera and the Ancient East*, σ. 136: «In Palaiokastro, in the church of Ayios Kosmas, the archaic Doric columns of the famous temple of Aphrodite of Cythera are preserved».

2. H. PLOMMER, «Kythera: The Doric Fragments preserved in Ayios Kosmas», KYTHERA, σ. 311-313.

3. Βλ. παραπ. σ. 69 (Πίν. 12β).

Βέβαια, ἡ ἀξιοπιστία τοῦ σχεδίου τοῦ Γάλλου περιηγητῆ δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη, ἀλλὰ οἱ ὑπάρχουσες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ κτηριακὰ λείψανα ποὺ εἰκονίζονται στὸ σχέδιό του μὲ τὸν τίτλο, «Ruines du Temple de Venus, dites le palais de Menelas, à Cerigo», ταυτίζονται πιθανὸν μὲ τὰ εῖρηπια τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἀποσπαστεῖ οἱ κίονες τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ.

Καὶ ἂν ἀκόμη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐπιφυλάξεις ποὺ προαναφέρθηκαν, δεχθοῦμε ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀπὸ ἓνα μικρὸ δωρικὸ ναὸ μὲ ὀρισμένες ἰδιομορφίες, δὲ μπορούμε ὥστόσο νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς πρόκειται γιὰ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης, τῆ στιγμῆ ποὺ δὲ διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ τὴ θέση του.

Στὰ Κύθηρα, ἐξἄλλου, ὑπῆρχαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἄλλες λατρεῖες, ὅπως ἔμμεσα μαρτυροῦν οἱ σωζόμενες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τυχαῖα εὐρήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Οὐράνια Ἀφροδίτη*, οἱ Κυθηριοὶ τιμοῦσαν, καθὼς φαίνεται, καὶ τοὺς *Διοσκόρους*, τὸν *Ἑρμῆ*, τὸν *Ἀσκληπιὸ* καὶ τὸν *Πάνα*¹. Ἐνῶ ὀρισμένα εὐρήματα ποὺ ἀναφέρουν στὶς μελέτες τους οἱ παλιότεροι ἐρευνητές, ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία πὼς στὸ νησί ἦταν διαδομένες οἱ λατρεῖες τῆς *Ἰσίδας* καὶ τῆς *Ἐκάτης*². Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὶς πρὸ πολλὰ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες λατρεῖες προέρχονται ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ, ὅπου ἀναγνωρίζουμε τὴ θέση τῆς ὁμώνυμης πόλης τοῦ νησιοῦ καὶ ὅπου ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς τοῦ τόπου ἐπιχειροῦν νὰ τοποθετήσουν τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης.

Εἰδικότερα γιὰ τοὺς *Διοσκόρους* ὑποθέσαμε παραπάνω³ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου ἱεροῦ, ἢ ἔστω βωμοῦ, ἰδρυμένου στὰ Κύθηρα ἀπὸ τοὺς οἰκιστὲς τῶν ἀρχαϊκῶν ἢ τῶν κλασικῶν χρόνων, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τὶς γραπτὲς πηγές, δὲν ἦταν παρὰ περίοικοι Λακεδαιμόνιοι. Σημαντικὴ βοήθεια στὴν προσπάθεια νὰ προσδιορίσουμε τὸ χῶρο ὅπου ἀσκοῦνταν οἱ λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις πρὸς τοὺς *Διοσκόρους* παρέχει ἡ γνωστὴ προέλευση τοῦ μοναδικοῦ γνωστοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου⁴ (Πίν. 27β). Ἡ ἀνέυρεση τοῦ τελευταίου στὸ Παλιόκαστρο ἐνισχύει σημαντικὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ λατρευτικοῦ χώρου σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Νομίζω, ὅμως, ὅτι καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν νεότερων μνημείων θὰ μπορούσε ἴσως νὰ προκύψει ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο γι' αὐτὴ τὴ λατρεία. Ὅπως ἔχει τονιστεῖ ἐπανειλημμένα, στὸ Παλιόκαστρο ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ, οἰκοδομημένη κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ ἀρχαῖο ὕλικό. Ἡ χρῆση τέ-

1. Πρβλ. RE XII 1 (1924), σ. 210.

2. Ὁ RIEMANN, *Cerigo*, σ. 32, σημ. 1 ἀναφέρει ὅτι εἶδε στὰ Κύθηρα ἓνα χάλκινο ἀγαλματίδιο τῆς Ἰσίδας, ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴν Παλιόπολη. Σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἐκάτης βλ. παραπ. σ. 74 (ἀρ. 6).

3. Βλ. παραπ. σ. 53-54.

4. Γιὰ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο βλ. παραπ. σ. 75 (ἀρ. 8).

τοιου ύλικού δέν έχει άσφαλώς καμιά άποδεικτική αξία για την ταύτιση του χώρου λατρείας των Διοσκούρων, αλλά ή άφιέρωση του χριστιανικού ναού στους μάρτυρες τής Όρθοδοξίας, τους Άγίους Άναργύρους, Κοσμά και Δαμιανό, πιθανόν νά μήν όφείλεται σέ τυχαία σύμπτωση. Δέν άποκλείεται δηλαδή ή καθιέρωση τής χριστιανικής έκκλησίας νά άποτελεϊ έπιβίωση μιās άρχαίας θρησκευτικής παράδοσης που προϋπήρχε στην περιοχή. Η άποψη αυτή ένισχύεται από την παλιά μελέτη του L. Deubner¹, ό όποιος, παραλληλίζοντας την «όμότροπον ξυνωρίδα» των Άγίων με τους δίδυμους άδελφούς, Κάστορα και Πολυδεύκη, ύποστηρίζει ότι οι Άναργυροι, που τιμούνται από τους χριστιανούς ως «ιατῆρες των άθρωπίνων σωμάτων» και ως «καλοί κυβερνήται», άποτελούν μιá συνέχεια τής λατρείας των Διοσκούρων². Δέν άποκλείεται, λοιπόν, μιá μελλοντική έρευνα νά έπιβεβαιώσει αυτή τή «διαδοχή» και στο Παλιόκαστρο.

Ένα ακόμη σημαντικό πρόβλημα παραμένει ή άναγνώριση τής Σικάνδειας, «του έπί τῷ λιμένι πολίσματος» των άρχαίων Κυθήρων. Η ταύτισή της με την παραθαλάσσια τοποθεσία του λόφου Καστρί, που ύποστηρίζεται από τους περισσότερους έρευνητές τής μνημειακής τοπογραφίας³, είναι βέβαια πολύ πιθανή, γιατί ύπάρχουν προανασκαφικά testimonia· ώστόσο ή θέση της δέν έχει προσδιοριστεί άπόλυτα.

Σχετικά με την περιοχή τής Παλιόπολης, στην όποία άνήκει και τó Καστρί, επικρατούσε παλιότερα ή άποψη ότι, τó τμήμα τής σημερινής κοιλάδας που έκτείνεται Δ-ΒΔ από τó Καστρί, ήταν στην άρχαιότητα λιμάνι, που έφτανε μέχρι τά τείχη τής άπόλεως των Κυθήρων⁴. Οι ύποστηρικτές αυτής τής θεωρίας βασίζονται, φαίνεται, στο γεγονός ότι στην κοιλάδα τής Παλιόπολης ύπάρχουν χονδροειδεϊς προσχώσεις, τίς όποιες έχουν άποθέσει με την πάροδο του χρόνου οι χείμαρροι (τής Παλιόπολης και Πλατú Λαγκαάδι), που διαρρέουν την περιοχή και έμβάλλουν λίγα μέτρα δυτικά από τó Καστρί. Τó «στε-

1. L. DEUBNER, De Incubatione (Leipzig 1900), σ. 77-79. Τοῦ ίδιου, Kosmas und Damian (Leipzig 1907), σ. 52 κέξ.

2. Για τόν παραλληλισμό των Διοσκούρων, βλ. ακόμη: A. WITTMANN, Kosmas und Damian, Kulturausbretung und Volksdevotion (1976). F. MUTHMANN, Mutter und Quellen, Studien zur Quellenverehrung im Altertum und im Mittelalter (Mainz 1975), σ. 248. E. BETHÉ, RE, V1, 1097 (s.v. Dioskuren). Πρβλ. άνάλογη παρατήρηση του N. G.L. HAMMOND, Travels in Epirus and South Albania before World War II, *Ancient World* 8, 1983, σ. 16, σχετικά με τή συνέχεια τής λατρείας του Άδη και του Άιδωνέα στο Νεκουμαντείο του Άχέροντα, ύπό τó όνομα του Άγίου Δονάτου τής χριστιανικής έκκλησίας.

3. Βλ. παραπ. σ. 93, σημ. 4. Βλ. ακόμη WATERHOUSE - SIMSON, PL II, σ. 149, HUXLEY, *History and Topography*, σ. 34.

4. Βλ. N. STAI, Raccolta di antiche autorita, e di monumenti storici riguardanti l' isola di Citera oggidi Cerigo in senso fisico, morale, e politico (Pisa 1847), σ. 19 κέξ.

ρεδ») τῆς περιοχῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ σκληρὰ κροκαλοπαγή, ἀνάμικτα μὲ κοκκιοπηλούς, μάργες καὶ ἄμμους, καὶ εἶναι ἓνας σχηματισμὸς πλειστοκαινικῆς ἡλικίας, γνωστὸς στὴ γεωλογικὴ βιβλιογραφία ὡς Νεογενές¹.

“Ὅπως προαναφέραμε, ἡ περιοχὴ παρουσιάζει κάποιες ἰδιομορφίες ἀπὸ γεωμορφολογικὴ ἀποψη· καὶ σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῶν εἰδικῶν, ἡ ἀνύψωση τοῦ σημερινοῦ ὄριου τῆς θάλασσας, καθὼς καὶ ἡ συνακόλουθη κάλυψη τμήματος τῆς ξηρᾶς στὴν κοιλάδα τῆς Παλιόπολης καὶ στὴν τοποθεσία Βόθωνας, εἶναι φαινόμενα ποὺ σημάδεψαν στὸ μακρινὸ παρελθὸν αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Αὐτὸ βέβαια δὲ σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζει ἡ παρούσα μελέτη ἡ τοπογραφία τῆς Παλιόπολης ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινή.

Συνδυασμένη ἀρχαιολογικὴ καὶ γεωλογικὴ ἔρευνα, ποὺ πραγματοποιήθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια², ἀπέδειξε ὅτι τὸ φαινόμενο τῆς ἀνύψωσης τοῦ ὄριου τῆς θάλασσας χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Πλειστοκαίνου. Ὅσο γιὰ τὴ μορφή τῆς ἀκτῆς στὰ προϊστορικὰ χρόνια παρατηρήθηκαν τὰ ἀκόλουθα:

- α) Ἡ τοπογραφία τοῦ λόφου *Καστρί*, ὅπου ὑπῆρχε ἀξιόλογος οἰκισμὸς, δὲν ἦταν πολὺ διαφορετικὴ κατὰ τὴ μινωικὴ ἐποχὴ· ἐνῶ ἡ ἀκτογραμμὴ σ' αὐτὴ τὴν τοποθεσίαν τῆς Παλιόπολης, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Καστρί, κυμαίνονταν περίπου στὰ σημερινὰ τῆς ὄρια³.
- β) Τὸ ὕψωμα *Ἀσπρογας* ἐκτεινόταν νοτιότερα ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὄριο τῆς παραλιακῆς λωρίδας. Ἐξάλλου, εἶναι γνωστὸ ὅτι ἓνα τμήμα του, τὸ νοτιότερο, ἔχει ἀποκοπεῖ ὕστερα ἀπὸ κάποια σεισμικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἐπληξάν καὶ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα⁴.

1. Γιὰ τὸ νεογενές τῶν Κυθῆρων βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 35, σημ. 3.^ε Πρὸ βλ. τὸν γεωλογικὸ χάρτη τῶν Κυθῆρων (ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσ. Γεωγρ.*).

2. HUXLEY, *Excavations*, σ. 160.

3. B. ANDERSON, «The Geology of Kastri and its Neighbourhood», *KYTHERA*, σ. 29-32. Πρὸ βλ. N. FLEMMING - N.M. CZAPTOWSKA - P. M. HUNTER, «Archaeological Evidence for eustatic and tectonic components of relative sea level change in the South Aegean», *Marine Archaeology* (ἐκδότης D.J. Blackman, London 1973), σ. 10.

4. Βλ. παραπ. σ. 82-83.

Ἐκ τῶν B. Anderson διατυπώθηκε ἐπίσης ἡ ἀπόψη πὼς ἓνα τμήμα τῆς μικρῆς κοιλάδας τοῦ Βόθωνα - τοποθεσία ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Καστρί - ἦταν στὴ μινωικὴ ἐποχὴ ἓνα μικρὸ φυσικὸ λιμάνι καὶ σήμερα δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἐπιχωσμένο κανάλι¹. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ τὸ ἀνάγλυφο τῆς περιοχῆς, κυρίως στὸν Βόθωνα, ὑπέστη κάποιες ἀλλαγές, πού εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ προσδιοριστοῦν μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα².

1. B. ANDERSON, ὁ.π. (σ. 101, σημ. 3), σ. 32.

2. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια τονίστηκε ἀπὸ τὸν N. CREUTZBURG, ὁ.π. (σ. 35, σημ. 4) ὅτι ἡ θέση τῶν ἀκτῶν τῆς Κρήτης δέχτηκε μεταβολές, κυρίως, στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ. Ἀνάλογες μεταβολές πιθανὸν νὰ σημειώθηκαν καὶ στὰ Κύθηρα, ἀφοῦ τὸ νησι ἀνήκει στὴν ἴδια ζώνη μὲ τὴν Κρήτη. Πρὸς βλ. τὶς μεταβολές πού ἔχουν σημειωθεῖ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πausanias (2ος αἰ. μ.Χ.), στὸ Παυλοπέτρι τῆς Λακωνίας (N. FLEMMING κἀ., ὁ.π. (σ. 101, σημ. 3), σ. 9) ἢ σημειωθεῖ πὼς τὸ Παυλοπέτρι εἶναι σήμερα σχεδὸν ὑποθαλάσσια ἀρχαία θέση (βλ. A.F. HARDING, «Pavlopetri: A Mycenaean Town Underwater», *Archaeology* 23, 1970, σ. 242-250), ἡ ὁποία ἀνῆκε στὴν ἀρχαία Ὀνού Γνάθον, τὴν «ταπεινὴν χειρρόνησον» τῆς ἐποχῆς τοῦ Στράβωνα (βλ. παραπ. σ. 33).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Ι. ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Α. Π ρ ώ ι μ η Χ α λ κ ο κ ρ α τ ί α

Σε τρεις αρχαίες θέσεις των Κυθήρων από τις μέχρι σήμερα γνωστές έχουν επισημανθεί λείψανα της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Τα κατάλοιπα αυτά - όστρακα στο σύνολό τους - αποτελούν ένδειξεις κατοίκησης του νησιού κατά την τρίτη χιλιετία π.Χ. και βεβαιώνουν ότι οι πρώιμοι οικιστές χρησιμοποιούσαν πήλινα σκεύη, τα όποια ανήκουν σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες προϊστορικής κεραμικής και αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικούς πολιτισμούς: τον έλλαδικό και το μινωικό.

Πρωτοελλαδικά όστρακα έχουν βρεθεί στην περιοχή του Καραβά (Θέση 1), στον Βύθουλα (Θέση 3) και στο Καστρί (Θέση 21). Πρόκειται για κατάλοιπα χειροποίητης κεραμικής, που δεν ήταν παρά τοπικές απομιμήσεις εισαγμένων πρωτοελλαδικών άγγείων. Ο χαρακτήρας αυτής της κεραμικής υποδηλώνει, όχι μονάχα τις πολιτισμικές έπαφές των πρώιμων οικιστών αλλά και τους τόπους προέλευσης των φορέων του πρωτοελλαδικού πολιτισμού στα Κύθηρα, πράγμα που ενισχύεται και από το γεγονός ότι δύο από τις πρωτοελλαδικές θέσεις βρίσκονται στο βόρειο τμήμα του νησιού, που είναι και το πλησιέστερο προς την αντικρινή Πελοπόννησο.

Στην ίδια εποχή ανάγονται, εξάλλου, και οι πρώτες έπαφές του νησιού με τους Μινωίτες της κοντινής Κρήτης. Τα παλιότερα γνωστά ίχνη του μινωικού πολιτισμού εκπροσωπούνται από μία μικρή ομάδα πρωτομινωϊκών όστράκων, τα όποια βρέθηκαν στο Καστρί, αλλά όχι στη θέση όπου έντοπίστηκαν τα πρωτοελλαδικά. Στην περίπτωση του Καστριού οι θέσεις, πρωτοελλαδική και πρωτομινωϊκή, είναι γειτονικές, αλλά καθεμιά από τις αντίστοιχες ομάδες κεραμικού ύλικού καλύπτει μια μακριά περίοδο, και είναι όλότελα ξεχωριστή από την άλλη ως προς τη χρονολόγηση και τα χαρακτηριστικά.

Οι οικιστές του Καστριού που χρησιμοποιούσαν κεραμική του λεγόμενου πρωτομινωϊκού τύπου, έγκαταστάθηκαν σε παρθένο έδαφος στη δυτική πλαγιά του λοφίσκου, κάπου 150 μ. νοτιοδυτικά από το σημείο όπου βρέθηκαν πρωτοελλαδικά όστρακα, κατάλοιπα μιας άλλης ανθρώπινης ομάδας, που έζησε στην ίδια περιοχή πριν από την παρουσία των Μινωιτών.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι προϊστορικές θέσεις στα βόρεια Κύθηρα, σε αντίθεση με τη θέση Καστρί, ανήκουν στην περιοχή της ενδοχώρας, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι περιοχές τους - κυρίως του Βόθουλα - είναι εύκολα προσιτές από τη θάλασσα. Όμως τα ελάχιστα στοιχεία που διαθέτουμε για την κατοίκηση του νησιού στην τρίτη π.Χ. χιλιετία δεν επαρκούν, ώστε να προσδιορίσουμε τους παράγοντες εκείνους, οι οποίοι συνετέλεσαν στην επιλογή αυτών των θέσεων¹.

Β. Μέση Χαλκοκρατία

Κατάλοιπα της μέσης Χαλκοκρατίας έχουν διαπιστωθεί σε θέσεις της περιοχής της Παλιόπολης (Καστρί, Βόθωνα, Καμπί), ενώ ή τυχαία αποκαλύψη ταφικού πίθου κοντά στα Λαζαριάνικα (Θέση 14), υποδηλώνει την ύπαρξη εγκατάστασης και στο νοτιοδυτικό τμήμα των Κυθήρων. Τα αρχαιολογικά εύρηματα πιστοποιούν την κυριαρχία του μινωικού στοιχείου, ή παρουσία του οποίου είχε κιόλας επισημανθεί από την προηγούμενη περίοδο. "Αν εξαιρέσουμε τον άγωγό², που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στη δυτική πλαγιά του λοφίσκου Καστρί, καθώς και μια σειρά θαλαμοειδών τάφων στον Βόθωνα, άλλου είδους κατασκευές από την κατοίκηση του νησιού στη μέση εποχή του Χαλκού δεν έχουν γίνει ως σήμερα γνωστές³.

Ανεκτίμητες πληροφορίες παρέχει ωστόσο το κεραμεικό υλικό από το Καστρί και τους τάφους της γύρω περιοχής. Πρόκειται για άγγεια εισαγμένα από την Κρήτη, ή κατασκευασμένα στα Κύθηρα από ντόπιους άγγειοπλάστες, οι οποίοι εμπνέονταν σχεδόν αποκλειστικά από κρητικά πρότυπα⁴.

Οι τάφοι της εποχής, λαξεμένοι στο μαλακό πέτρωμα, τον «άσπρογα», αποτελούνταν από έναν ή περισσότερους θαλάμους και ή πρόσβαση σ' αυτούς γίνονταν από έναν κοντό δρόμο⁵. Δεν αποκλείεται ή ύπαρξη κάποιας σχέσης ανάμεσα στην οργάνωση του πληθυσμού και στους τάφους, καθώς οι τελευταίοι αποκαλύπτονται συνήθως συγκεντρωμένοι σε μία θέση και σπάνια μεμονωμένοι. "Αν δηλαδή το φαινόμενο αυτό δεν είναι παρά μια άπλη σύμπτωση, τότε καθεμιά από τις συστάδες των θαλαμοειδών τάφων μπορεί πιθανότατα να αντιστοιχούσε σε συγκεκριμένες «οικογένειες» των οικιστών. Πάντως οι ομοιότητες τους με τάφους της μεσομινωικής Κρήτης φανερώνουν ότι οι Μινωίτες ή-

1. Για τα Κύθηρα της πρώιμης εποχής του Χαλκού βλ. RENFREW, *Civilisation*, σ. 96. COLDESTREAM, *The Change*, σ. 33 κέξ. SCHACHERMEYER, *ÄgFr*, I, σ. 209. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia*, σ. 37 κέξ.

2. SIMPSON - LAZENBY, *Excavations*, σ. 56, εικ. 17, 22.

3. Για τους τάφους στον Βόθωνα βλ. παραπ. σ. 80-82.

4. Βλ. παραπ. σ. 44-45. Πρβλ. ARepLondon, 1964/65, σ. 27.

5. Βλ. και SCHACHERMEYER, *ÄgFr*, I, σ. 262, εικ. 69. O.T.P.K. DICKINSON, «Cist graves and Chamber Tombs», *BSA* 78, 1983, σ. 64 κέξ.

ποικοι τῶν Κυθήρων δὲν παρέλειψαν νὰ μεταφέρουν στὸν τόπο τῆς νέας ἐγκατάστασής τους καὶ τὶς ταφικὲς τους συνήθειες¹. Ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων καὶ ἡ ἀρχικὴ χρησιμοποίησή τους στὴν τελευταία φάση τῆς ἐποχῆς (MM III) - αὐτὸ βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κεραμεικῆ-, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἀποτελοῦν ἐνδείξεις, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ Μινωῖτες εἶχαν μόνιμη ἐγκατάσταση στὰ Κύθηρα, τουλάχιστο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς μέσης Χαλκοκρατίας².

Γ. Ὑστερὴ Χαλκοκρατία

Ἡ ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἀντιπροσωπεύεται στὰ Κύθηρα ἀπὸ εὐάριθμο ἀρχαιολογικὸ ὕλικό, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ παραμένει ὡς σήμερα ἡ καλύτερα γνωστὴ στὴν ἔρευνα περίοδος τῆς προϊστορίας τους. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα (ἀνασκαφικὸ ὕλικό, ἐπιφανειακὲς ἔρευνες καὶ τυχαῖα εὐρήματα) συνθέτουν μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα τῆς κατοίκησης τοῦ νησιοῦ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν θέσεων. Ἰχνη αὐτῆς τῆς περιόδου ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὀκτῶ ἀπὸ τὶς ἔνδεκα βεβαιωμένους ὡς τὴν πρῶτη προϊστορικὴ θέσεις. Ὁ ἀριθμὸς τῶν θέσεων τῆς ὕστερης Χαλκοκρατίας παρουσιάζει πυκνότερη τὴν κατοίκηση συγκριτικὰ μὲ τὶς προηγούμενες ἐποχές, ἐνῶ ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τους σ' ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ νησιοῦ δηλώνει μοιρασμένο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴ στεριά καὶ τὴ θάλασσα.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ τοποθεσίαι Βόθωνας (Θέση 23), Ἀσπρογας (Θέση 24) καὶ Καμπὶ (Θέση 25) ἀνήκουν σὲ μιὰν ἐνιαία οἰκιστικὴ περιοχὴ καὶ ἀποτελοῦν τμήματα τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Καστριῦ (Θέση 21), ὁ ὁποῖος ἦταν, καθὼς φαίνεται, τὸ ἐπίκεντρο τῆς κατοίκησης κατὰ τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε. Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις αὐτῆς τῆς περιοχῆς δὲν προέρχονται μόνον ἀπὸ κινητὰ εὐρήματα (κεραμεικῆ, ταφικὰ κτερίσματα, μικροαντικείμενα), ἐπιφανειακὰ ἢ στρωματογραφημένα. Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀποκάλυψε στὸ Καστρί καὶ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα - πρόκειται γιὰ λείψανα τριῶν σπιτιῶν τῆς ΥΜ IB περιόδου κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς-, τὰ ὁποῖα εἶναι μοναδικὰ μέχρι σήμερα στὰ Κύθηρα καὶ ἀποτελοῦν τὰ ἀρχαιότερα κτηριακὰ ὑπολείμματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ νησί³.

Ὡς τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ λίγο ἀργότερα, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπικράτηση τοῦ μινωικοῦ στοιχείου, πολλαπλὰ βεβαιωμένη. Τὸ σχετικὰ ὑψηλὸ ποσοστὸ εἰσαγμένης κεραμεικῆς τῆς ΥΕ ΙΙΑ, πού βρέθηκε στὸ Καστρί, μαρ-

1. Πρβλ. I. PINI, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde* (Wiesbaden 1968), σ. 41.

2. Πρβλ. K. BRANIGAN, *The Tombs of Mesara, A Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.* (London 1970), σ. 157, DICKINSON, *Mycenaean Civilisation*, σ. 90.

3. SIMPSON - LAZENBY, *Excavations*, σ. 57 κέξ. Πρβλ. SCHACHERMEYER, *ÄgFr*, II, σ. 47 κέξ.

τυρεϊ, ἐξάλλου, ὅτι ὁ οἰκισμὸς διατηροῦσε κάποιες σχέσεις μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα - κυρίως τὴν Πελοπόννησο - παίζοντας πιθανότατα τὸ ρόλο τοῦ ἐμπορικοῦ σταθμοῦ γιὰ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο¹.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα σημειώνεται στὸ Καστρί ἐγκατάλειψη σπιτιῶν, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἐξακριβωθεῖ τὰ αἴτια ποὺ τὴν προκάλεσαν². Γιὰ τὴν πιθανότερη δυνατὴ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ, μπορεῖ ἴσως νὰ βοηθήσει ἡ παρουσία ἀγγείων του λεγόμενου ἐναλλασσόμενου ρυθμοῦ (*Alternating Style*)³ - μιᾶς ομάδας προϊστορικῶν ἀγγείων, ἡ ὁποία ἐντάσσεται στὴν τελευταία βαθμίδα τῆς ΥΜ IB κεραμεικῆς, καὶ ἐνμέρει στὴν ΥΜ Π⁴ -, καθὼς καὶ δύο ὄστράκων ἀπὸ μυκηναϊκὲς κύλικες⁵, μὲ διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ («ναυτίλος», «πολύπους»)⁶. Παρόλο ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ ὀρισμένες ἐ-

1. Γιὰ τὴν ΥΜ ΠΑ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Καστρί βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 79, σημ. 2. Πρβλ. DICKINSON, *Mycenaean Civilisation*, σ. 102.

2. Κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς τοῦ Καστρίου, τὰ σπίτια τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ ἐρημώθηκαν στὴ διάρκεια τοῦ 15ου π.Χ. αἰ. (γύρω στὸ 1450 π.Χ.) καὶ συγκεκριμένα στὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ΥΜ IB κεραμεικὴ (HUXLEY, *Excavations*, σ. 160, COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 303). Σχετικὰ μὲ τὰ αἴτια τῆς ἐρημώσεως τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ διατυπώθηκαν διάφορες ἀπόψεις. Ὅρισμένοι πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἐγκατάλειψη καὶ ὄχι γιὰ αἰφνίδια καταστροφή (AREP London, 1964/65, σ. 25. R. BARBER, *BSA* 69, 1974, σ. 52, σημ. 175). Πρβλ. ἀκόμη τὴν ἔποψη τοῦ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ «Τὸ ἠφαιστειὸν τῆς Θήρας καὶ οἱ πολιτισμοὶ τοῦ Αἰγαίου», *Περγ. Β' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρ.* τόμ. Α' (1968) σ. 212, καθὼς καὶ τοῦ COLDSTREAM, *LM I Period*, σ. 396. Ὁ W-D. NIEMEIER, *Die Palaststilkeramik von Knossos, Stil, Chronologie und historischer Kontext*, *Archäologische Forschungen* 13 (ὅπρ ἐκτύπωση), παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο κρανίον ποὺ βρέθηκε σ' ἓνα ΥΜ IB δάπεδο, θὰ μπορούσε νὰ συνδέεται μὲ κάποια πολεμικὴ σύγκρουση, ἡ ὁποία ἐπέφερε πιθανὸν τὴν καταστροφή τοῦ ΥΜ IB οἰκισμοῦ στὸ Καστρί. Γιὰ τὸ ἀνθρώπινο κρανίον καὶ τίς λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὴν ἀνεύρεσίν του βλ. SIMPSON, - LAZENBY, *Excavations*, σ. 62, εἰκ. 19.

3. Γιὰ τὸν κεραμεικὸν ρυθμὸν *Alternating Style*, βλ. COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 302-303, εἰκ. 96, τοῦ ἴδιου, *LM I Period*, σ. 396 κέξ. (ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία).

4. Ὁ COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 296, θεωρεῖ τὸ *Alternating Style* χαρακτηριστικὸ τῆς ὅσστης ΥΜ IB περιόδου. Ὁ ἴδιος σὲ μεταγενέστερη μελέτη του (COLDSTREAM, *LM I Period*, σ. 398) τὸ κατατάσσει κάπου ἀνάμεσα στὸ θαλάσσιο ρυθμὸ τῆς ΥΜ IB καὶ τὴν ΥΜ Π. Ἐνῶ ὁ A. FURUMARK (*TAW* II, σ. 387) παρατηρεῖ ὅτι ἡ χρονικὴ βαθμίδα αὐτοῦ τοῦ κεραμεικοῦ ρυθμοῦ ἀντιστοιχεῖ στὴν ΥΜ ΠΑ τῆς Κνωσοῦ, ἐπισημαίνοντας ἀκόμη ὅτι τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα του εἶναι μινωικά, ἀλλὰ ἡ διάταξή τους ἑλλαδική.

5. Βλ. COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 200-201, πίν. 58 (deposit ω, ἀρ. 301, 302). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα αὐτά, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 303-304, προέρχονται ἀπὸ «ἐφουραϊκὲς» κύλικες τῆς ΥΕ ΠΒ περιόδου, ἡ BENTON, *Ionian Islands*, σ. 245, εἶχε ἐπισημάνει παλιότερα στὴν περιοχὴ τοῦ Μανιτοχωριοῦ, κοντὰ στοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τοῦ Λιονῆ (Θέση 29), κομμάτια ἀπὸ πῖθο τῆς ΥΜ Π περιόδου.

6. Τὸ θέμα τοῦ «ναυτίλου» καὶ τοῦ «πολύποδος» συναντοῦμε ἤδη σὲ μιὰ μικρὴ ομάδα ὄστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ λεγόμενου θαλάσσιου ρυθμοῦ (*Marine Style*) τῆς ΥΜ IB/ΥΕ

πιφυλάξεις, σχετικά με την ταύτιση και τη χρονολόγηση τών δύο τελευταίων όστράκων¹, ώστόσο τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ προέρχεται ἀναμφίβολα ἀπὸ «ἐφυραϊκή» κύλικα, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖ ἕναν καθαρὰ μυκηναϊκὸ τύπο ἀγγείου τῆς ΥΕ ΠΒ (= ΥΜ Π) περιόδου².

Ἡ ἐγκατάλειψη ποῦ παρατηρήθηκε στὸ Καστρί πρέπει, νομίζω, νὰ ἐρμηνευτεῖ σὲ συσχετισμὸ μὲ ἀνάλογες σύγχρονες καταστροφές μινωικῶν οἰκισμῶν τοῦ Αἰγαίου, ὅπου βρέθηκε ἐπίσης κεραμεικὴ αὐτῆς τῆς κατηγορίας («ἐναλλασσόμενος» ρυθμὸς)³. Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ κατοίκηση στὸ Καστρί διακόπηκε, αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς τὸ νησὶ ἐρημώθηκε ὀλοκληρωτικά. Γιατί, παρόλο ποῦ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα παραμένουν ἐλάχιστα, ὑπάρχουν ὥστόσο ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ μίαν συνέχεια τῆς κατοίκησης ὡς τὴν ΥΕ ΠΙΑ2 περίοδο, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύεται, τόσο ἀπὸ ὄστρακα εἰσαγμένων μυκηναϊκῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Ἕνα σημαντικὸ στοιχεῖο ποῦ ὑποδηλώνει αὐτὴ τὴ συνέχεια, ἀποτελεῖ ὁ θαλαμοειδῆς τάφος τοῦ Λιονῆ (Θέση 29) καί, εἰδικότερα, ἡ ἀνέυρεση σ' αὐτὸν μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς τῆς ΥΕ ΠΙΑ1 περιόδου, μαζὶ μὲ ἀγγεῖα «ἐναλλασσόμενου ρυθμοῦ»⁴.

Οἱ περίοδοι ποῦ ἀκολουθοῦν σηματοδοτοῦντὰ στὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ μυκηναϊκοῦ στοιχείου. Πρόκειται σὲ γενικὲς γραμμὲς γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν δύο αἰῶνων, 13ου καὶ 14ου, οἱ ὁποῖοι συμπίπτουν μὲ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Κεραμεικὰ λείψανα τῆς ΥΕ ΠΙ ἔχουν βρεθεῖ στὸν Βύθουλα (Θέση 3), στὸ Καταφυγάδι (Θέση 13), στὸν τάφο τοῦ Λιονῆ (Θέση 29) καί, προπάντων, στὴν περιοχὴ τῆς Παλιόπολης: στὸν Βόθωνα (Θέση 23) καὶ στὸ Καστρί (Θέση 21).

ΠΑ περιόδου ἀπὸ τὸ Καστρί. Βλ. COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 296 κέξ. καὶ P-A. MOUNTJOY, R. E. JONES, J.E.CHERRY, «Provenance Studies of the LM IB/LH IIA Marine style», *BSA* 73, 1978, σ. 143 κέξ.

1. Βλ. Μ. POPHAM, «Notes from Knossos, part II», *BSA* 73, 1978, σ. 181, σημ. 13 καὶ P. A. MOUNTJOY, «The Ephraean Goblet Reviewed», *BSA* 78, 1983, σ. 270-271.

2. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση καὶ τὶς ἀντιστοιχίες τῶν φάσεων τῆς ὕστερης Χαλκοκρατίας βλ. DICKINSON, *Mycenaean Civilisation*, σ. 24 κέξ. V. HANKEY - P. WARREN, «The Absolute Chronology of the Aegean Late Bronze Age», *BICS* 21, 1974, σ. 142-152.

3. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν καταστροφὴ τοῦ οἰκισμοῦ στὸ Καστέλλι τῶν Χανιῶν, τῆς δυτικῆς Κρήτης (βλ. Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ, *AA* 29, 1973/74, Β3, σ. 917. Υ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ - Ε. HALLAGER, «The Greek-Sweedish Excavations at Kastelli Chania», *AAA* 11, 1978, σ. 42) καὶ τοῦ οἰκισμοῦ στὴ θέση Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας (βλ. J. CASKEY, «Investigations in Keos», *Hesperia* 41, 1972, σ. 357 κέξ.). Πρβλ. COLDSTREAM, *LM I Period*, σ. 396 κέξ.

4. Βλ. καὶ J. N. COLDSTREAM, «The Thera Eruption: some thoughts on the survivors», *BICS* 16, 1969, σ. 152, τοῦ ἴδιου, *Pottery and its Chronology*, σ. 304.

Στην τελευταία θέση, εκτός από τα κεραμεικά εύρηματα¹, αποκαλύφθηκαν και λείψανα σπιτιών - ΥΕ IIIA2 - IIIB1 κατά τους ανασκαφείς² - τα όποια οικοδομήθηκαν, ως φαίνεται, από τους Μυκηναίους πάνω στα οικήματα που είχαν εγκαταλείψει οι Μινωίτες άποικοι.

Τόν ρόλο τών Κυθήρων και τούς πολιτιστικούς δεσμούς τους με την ήπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη τής μυκηναϊκής εποχής φαίνεται να άπηχοϋν μεταγενέστερες γραπτές πηγές, όπως τó παλιότερο όμηρικó έπος. Στό σημείο όπου ó Όμηρος (Ίλιάς K, 261-270) «έξιστορεϋ» τή μεταβίβαση του κράνουσ του Μηριόνη, από τή Βοιωτία στην Κρήτη, δίνει τó όνομα του Κυθήριου Άμφιδάμαντα, μνημονεύοντας μάλιστα και τήν ιδιαίτερη πατρίδα του, τή Σκάνδεια³. Στην περίπτωση αύτη δέν είναι μονάχα πού ó ποιητής αναφέρει επώνυμα κάποιo Κυθήριο ήρωα· μεγαλύτερη σημασία έχει τó ότι ó Άμφιδάμαντας συνδέθηκε με τó ρόλο του μεσολαβητή, γιατί, σύμφωνα με τήν όμηρική παράδοση, στον Κυθήριο δόθηκε πρώτα τó κλοπιμαίο και εκείνος, με τή σειρά του, τó πρόσφερε στον Κρητικό Μόλο, τόν πατέρα του Μηριόνη.

Τó δδοντόφρακτο κράνος είναι γνωστό στην Κρήτη από τó β΄ μισό του 15ου π.Χ. αιώνα⁴, αλλά τó γεγονός ότι οι πληροφορίες για τόν ήρωα προέρχονται μόνο από τó όμηρικó έπος, δέν επιτρέπει να προσδιορίσουμε με άκριβεια τήν εποχή του Άμφιδάμαντα, άφοϋ δέν ύπάρχουν άλλα στοιχεία⁵.

1. Για τήν κεραμεική τής ΥΕ IIIA2-B1 περιόδου από τó Καστρι και τόν Βόθωνα βλ. COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 149-159, εικ. 45-47, πίν. 41-43, του ίδιου, *Pottery and its Chronology*, σ. 304-305.

2. Από τά τρία μινωικά σπίτια του Καστριοϋ, που έρημώθηκαν στο τέλος τής ΥΜ ΙΒ περιόδου, τά δύο ξαναχτίστηκαν στην ΥΕ IIIA2 περίοδο, δηλ. κάπου πενήντα χρόνια άργότερα, καθώς μαρτυροϋν ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα (βλ. SIMPSON - LAZENBY, *Excavations*, σ. 63, εικ. 9, πίν. 12α) τά όποια άντιπροσωπεϋουν τήν περίοδο τής μυκηναϊκής ανακατάληψης του οικισμού. Πρβλ. SCHACHERMEYER, *AgFr*, II, σ. 142 κέξ.

3. Βλ. H. L. LORIMER, *Homer and the Monuments* (London 1950), σ. 214, S. ALEXIOY, «The Boars'-tusk Helmet», *Antiquity* 28, 1954, σ. 211-213, J. BORCHHARDT, *Homerische Helme, Helmformen der Agäis in ihren Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronze- und frühen Eisenzeit* (Mainz am Rhein 1972), σ. 77-81, Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ανασκαφαι Θήρας VI (1972)*, Βιβλιοθήκη τής εν Άθήναις Άρχαιολογικής Έταιρείας, άρ. 64 (1974) σ. 47, σημ. 21, Α. ΒΑΡΒΑΡΗΓΟΣ, *Τó δδοντόφρακτον μυκηναϊκόν κράνος* (Άθήναι 1981), σ. 36.

4. Οι παραστάσεις μυκηναϊκών κρανών σε άμφορείς τής ΥΜ ΙΙ περιόδου θά μπορούσαν να θεωρηθοϋν ως ένδειξη τής παρουσίας τών Άχαιών στην Κρήτη, όπως παρατηρεί ó Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Ύστερομινωικοί τάφοι Λιμένος Κνωσοϋ (Κατσαμπά)*, Βιβλιοθήκη τής εν Άθήναις Άρχαιολογικής Έταιρείας, άρ. 56 (Έν Άθήναις, 1967), σ. 71. Για τή χρονολόγηση αύτων τών άγγείων στην ΥΜ ΙΙ περίοδο βλ. άκόμη, S. ALEXIOU, ό.π. (σημ. 3), σ. 213. M. POPHAM, «Mycenaean-Minoan relations between 1450 and 1400 B.C.», *BICS* 23, 1976, σ. 119. Πρβλ. H. HENKEN, *The Earliest European Helmets*, American School of Prehist. Research 28 (1971), σ. 17 κέξ.

5. Μία άκριβή χρονολόγηση τής εποχής του Άμφιδάμαντα θά μπορούσε ίσως, σε συνδυασμό με τά άρχαιολογικά δεδομένα, να στηρίξει τó επεισόδιο τής μεταβίβασης του

Ἐκ τῶν Ἀπολλόδωρο (2ος αἰ. π.Χ.), ἐξάλλου, ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θυέστης, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀτρέα, εἶχε ἐξοριστεῖ στὰ Κύθηρα, καταδιωγμένος ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ:

«οἱ τὸν Θυέστην μὲν αὐτὸν Ἦρας βομῶ φυγόντα
ὀρκώσαντες διώκουσιν οἰκεῖν τὴν Κυθηρίαν»¹.

Ἡ παραπάνω μαρτυρία ποὺ συνδέει τὰ Κύθηρα μὲ τὴ δυναστεία τῶν Ἀτρειδῶν, ἂν καὶ μὲ περιορισμένη ἱστορικὴ ἀξία, ἀπηχεῖ ὅμως τὴν κυριαρχία τῶν Μυκηναίων στὸ νησί, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ξαναγυρίζοντας στὸν Ὅμηρο, ἂς θυμηθοῦμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν ποιητὴ, ὁ Ἀγαμέμνων δὲν βασίλευε μόνο στὴν πεδιάδα τοῦ Ἄργους, ἀλλὰ ἐξουσίαζε καὶ πολλὰ νησιά².

Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὶς ἐπαφές τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν Πελοπόννησο καὶ συγκεκριμένα μὲ τὸ βασίλειο τοῦ Νέστορα στὴν Πύλο προσφέρουν πιθανότατα οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Β, ἂν δεχθοῦμε ὅτι οἱ γλωσσικοὶ τύποι ku-te-ra, ku-te-ra-o καὶ ku-te-ri-ja ἀφοροῦν τὸ νησί τῶν Κυθῆρων, ὅπως πιστεύουν οἱ ἀποκρυπτογράφοι καὶ οἱ μελετητὲς αὐτῶν τῶν γραπτῶν μνημείων³. Ἡ μνεία τῶν Κυθῆρων στὶς πυλιακές πινακίδες, συνδυασμένη μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εἰρήματα ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Καστριοῦ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴ σπουδαιότερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν κατοίκηση τοῦ νησιοῦ στὴν ΥἼ ΠΙΑ2-Β1 ἐνισχύει τὴ χρονολόγηση τῆς Πύλου μέσα στὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς παραπάνω φάσης, ὅπως ἔχει ἤδη προταθεῖ⁴, καὶ ἐπιπλέον φανερώνει πὼς τὰ Κύθηρα κατεῖχαν τὴ σημερινή τους ὀνομασία, τουλάχιστο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὕστερης Χαλκοκρατίας⁵.

κράνους τοῦ Μηριῶν στὴν Κρήτη «ὡς Ὅμηρος τοῦτο δεδήλωκεν εἰ τῶ ἱκανὸς τεκμηριῶσαι» (Θουκυδ. Ι, 9,3). Ἡ Θουκυδίδεια ἀμφισβήτηση πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιεῖ ἱστορικὰ στοιχεῖα ὡς ποιητὴς καὶ ὄχι ὡς ἱστορικὸς. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀξία αὐτῶν τῶν στοιχείων βλ. G. S. KIRK, *The Homeric Poems as History*, CAH, Rev. ed. vol. I-II (Cambridge 1964). L. STELLA, *Tradizione Micenea e poesia dell'Iliade* (Roma 1978).

1. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ, Ἐπιτομή, II, 15. Πρβλ. I. TZETZHS, *Historiarum Variarum, Chiliades I*, 460-461 (ἔκδ. TH. KIESSLING, Olms Hildesheim, 1963 repr.) Οἱ H. THOMAS, F. STUBBINGS, «Lands and Peoples in Homer», in: A. Wace, F. Stubbings (edit.), *A Companion to Homer* (London 1962), σ. 292, ἐκφράζουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ νησί τῶν Κυθῆρων δὲν ἀνήκε στὸ βασίλειο τοῦ Μενελάου, ἀλλὰ ἦταν πιθανὸν «a dower house» τῶν Μυκηναίων.

2. ΟΜΗΡΟΣ, Ἰλιάς, Β 107-108: αὐτὰρ ὁ αὐτε Θυέστ' Ἀγαμέμνονι λείπε φορῆναι, | πολλῆσιν νήσοισι καὶ Ἄργει παντὶ ἀνάσσειν.

3. M. VENTRIS - J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge 1973) σ. 145. Πρβλ. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 33.

4. Βλ. Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Εἰς νέος τάφος παρὰ τὸν Λιμένα Κνωσοῦ, *ΑΕφημ.* 1970, σ. 12, σημ. 7.

5. Τὴ σημερινὴ ὀνομασία τοῦ νησιοῦ συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορά στὰ ὁμηρικὰ ἔπη (Ἰλιάς, Ο 431, 437 καὶ Ὀδύσσεια ι 81). Στὸν Ἡρόδοτο (I, 82) ἀναφέρεται ὡς *Κυθηρίη*

II. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Οι γραπτές πηγές, που χαρακτηρίζουν την ιστορική εποχή, αρχίζουν και για τὰ Κύθηρα με τὰ ὁμηρικά ἔπη (*Ἰλιάς* K 268, O 430, 431, 438, *Ὀδύσσεια* ι·81), ὅπου οἱ εἰδήσεις εἶναι ἀρκετὰ σύντομες και με περιορισμένη ιστορική ἀξία¹.

Ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ἡ θέση τῶν Κυθήρων και οἱ πολιτισμικές σχέσεις τους με τὴν Πελοπόννησο ὡς και τὴν ὙΕ ΠΙΒ1 περίοδο δὲ δικαιολογοῦν τὴν ἀπουσία αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ τις περιοχές με μυκηναϊκὸ παρελθόν, οἱ ὁποῖες δέχθηκαν τοὺς Δωριεῖς κιόλας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα². Ἀλλὰ για τὸν ἐκδωρισμὸ τους δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δοθεῖ πρὸς τὸ παρὸν μιὰ ὀριστική ἀπάντηση. Ὅμως, οἱ ἐπαφές τοῦ νησιοῦ με τὸ Ἄργος στὸν 8ο π.Χ. αἰώνα³ ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι και τὰ Κύθηρα ἀποικίστηκαν ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς τῆς Ἀργολίδας.

Παρόλο που ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα μεγάλο ἀρχαιολογικὸ κενὸ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκή περίοδο ὡς τὸν 8ο π.Χ. αἰ., μπορούμε ὡστόσο, με βάση τὴ γραπτὴ παράδοση και τις ὑπάρχουσες ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις σὲ ἄλλες περιοχές τοῦ Αἰγαίου, νὰ δεχθοῦμε ὡς πιθανὴ στὴν παραπάνω χρονικὴ περίοδο τὴν ἐγκατάσταση τῶν Φοινίκων.

νήσος· ἐνῶ στὸν Ξενοφῶντα (*Ἑλληνικά* IV 8,7) *Κυθηρία*. Πρβλ. και τὴν παραλλαγή τοῦ τύπου *Κυθηραία*, μαρτυρημένη ἀπὸ τὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο (λ. Κύθηρα). Ὁ τελευταῖος μνημονεύει, ἐξἄλλου, και τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας τοῦ νησιοῦ ἀπὸ *Κυθήρου τοῦ Φοίνικος*. Ἡ μαρτυρία τοῦ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, και ἂν δὲν φαίνεται ἀξιόπιστη, δείχνει ὡστόσο τὸ χῶρο ὅπου πρέπει, πιθανότατα, νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ καταγωγή τοῦ τοπωνυμίου. Ὁ V. BERRARD, *Les Phéniciens et l'Odyssee*, I (Paris 1927), σ. 207 κέξ., μελετώντας τὴ διεΐσδυση φοινικικῶν γλωσσικῶν στοιχείων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν κιόλας στὰ ὁμηρικά ἔπη, ἀναφέρει και τὸ τοπωνύμιο Κύθηρα. Πρβλ. G. HUXLEY, «A poem of Ainianes», *GRBS* 8, 1967, σ. 90. Ἡ πολλαπλὰ μαρτυρημένη σχέση τοῦ νησιοῦ με τὴν Ἀνατολὴ ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ δεχθοῦμε ὡς πιθανὴ τὴ διαπίστωση τοῦ M. C. ASTOUR, «Aegean Place-Names in an Egyptian Inscription», *AJA* 70, 1966, σ. 313 κέξ., ὅτι, ἀνάμεσα στὰ 9 τοπωνύμια μιᾶς αἰγυπτιακῆς ἐπιγραφῆς, που σώζεται στὴ βάση ἀγάλματος τοῦ Ἀμένοφι III ἀπὸ τὸ Kom el Hetan και χρονολογεῖται γύρω στὸ 1400 π.Χ., ἡ λέξη *Ktr* (*Ku-ti-ra*) ταυτίζεται με τὸ ἑλληνικὸ τοπωνύμιο. Πρβλ. MUHLY, *Homer and the Phoenicians*, σ. 61, B. SERGENT, «La liste de KOM EL-HETAN et le Péloponnèse», *Minos* XVI, 1977, σ. 138 κέξ. Τὸ τοπωνύμιο μπορεί νὰ ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση, ἀλλὰ ὄχι φοινικική. Ὁ YAKAR, *Cythera and the Ancient East*, σ. 135-137, δέχεται ὡς πιθανὴ τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας τῶν Κυθήρων ἀπὸ τοὺς Χανανίτες, τοὺς προγόνους τῶν Φοινίκων, προσθέτοντας ὅτι ὁ Φοίνικας Κύθηρος «is probably a form of Kot-har». Πρβλ. G. MORGAN, ὁ.π. (σ. 51, σημ. 2).

1. Βλ. παραπ. σ. 110, σημ. 5.

2. Πρβλ. V. R. DESBOROUGH, *The last Mycenaeans and their successors* (Oxford 1964), σ. 194, 247 κέξ. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ μυκηναϊκὸ ἱερὸ στὸ Ἀμκλαῖο και ἡ ὙΕ III Γ περίοδος στὴ Λακωνία* (Ἀθήναι 1982) σ. 131, σημ. 504.

3. Πρβλ. HUXLEY, *Early Sparta*, σ. 107, σημ. 121.

Ἡ παρουσία τοῦ φοινικικοῦ στοιχείου στὰ Κύθηρα παραμένει ανεπιβεβαίωτη ἀρχαιολογικὰ καὶ μόνο ἀπλὲς ὑποθέσεις μπορούμε νὰ κάνουμε, στηριγμένοι στὶς μαρτυρίες τοῦ Ἡρόδοτου (I, 105), καὶ τοῦ μεταγενέστερου Στέφανου τοῦ Βυζάντιου. Ὁ πρῶτος ἀναφέρει τοὺς Φοίνικες πού ἤλθαν ἀπὸ τὴ Συρία, ὡς ἰδρυτὲς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ ὁ δεύτερος πιστεύει πὼς ἡ ὀνομασία τοῦ νησιοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν Φοίνικα *Κύθηρο*¹.

Ἄν λοιπὸν δεχθοῦμε ὅτι οἱ Κυθήριοι ἔμαθαν νὰ λατρεύουν τὴν Ἀφροδίτη ἀπὸ τοὺς Φοίνικες, ὅπως ἄλλωστε ἀναφέρει ρητὰ ὁ Πausanίας², δὲν ἀπομένει τότε παρὰ νὰ ὀρίσουμε τὰ χρονικὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα διαδόθηκε ἡ φοινικικὴ λατρεία στὸ νησί τους. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἔρευνα ἀντιμετωπίζει σοβαρὸ πρόβλημα, καθὼς λείπουν ἀκόμη ἐπαρκῆ στοιχεῖα³.

Ἡ πρῶτη διάδοση τῆς ἀρχαίας λατρείας στὰ Κύθηρα ἀπηχεῖται κιόλας στὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου⁴, ἐνῶ στὴ Θεογονία τοῦ Ἡσιόδου ἀναφέρεται ἡ παράδοση πού θεωρεῖ τὰ Κύθηρα, ὡς τὸν παλιότερο τόπο λατρείας τῆς Ἀφροδίτης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο⁵. Στὴν ἴδια πηγὴ μνημονεύεται, ἐξἄλλου, καὶ τὸ νησί τῆς Κύπρου, ὅπου, ὅμως, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο (I, 105) καὶ τὸν Πausanία (I 14, 7), ἡ φοινικικὴ λατρεία διαδόθηκε πρῶτα ἐκεῖ καὶ κατόπιν στὰ Κύθηρα.

Ἐχοντας ὡς δεδομένη τὴν πρωιμότερη διάδοσή της στὴν Κύπρο, γεγονὸς πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ θέση τῶν δύο νησιῶν σὲ σχέση μὲ τὴ χώρα τῶν Φοινίκων, μπορούμε, νομίζω, νὰ προσδιορίσουμε, ἔστω κατὰ προσέγγιση τὴν παρουσία τῶν Φοινίκων στὰ Κύθηρα, καθὼς μάλιστα στὸ νησί τῆς Κύπρου ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη - ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει στὰ Κύθηρα - ἀποκάλυψε, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἔχι μόνο τὰ ἔχνη τῶν Φοινίκων, ἀλλὰ καὶ τὸ φοινικικὸ νὰ τῆς Ἀστάρτης, πού χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 9ου π.Χ. αἰῶνα⁶.

1. M. ASTOUR, *Hellenosemitica. An ethnic and cultural study in West Semitic impact on Mycenaean Greece* (Leiden 1965), σ. 142. MUHLY, *Homer and the Phoenicians*, σ.60. YAKAR, *Cythera and the Ancient East*, σ.136-137. EDWARDS, *Kadmos the Phoenician*, σ. 101, σημ. 99. J. N. COLDSTREAM, «Greeks and Phoenicians in the Aegean», *PhönWest*, σ. 261 κέξ. W. RÖLLIG, «Die Phönizier des Mutterlandes zur Zeit der Kolonisierung», *PhönWest*, σ. 22.

2. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, I 14, 7: «πρῶτοις δὲ ἀνθρώπων Ἀσσυρίοις κατέστη σέβασθαι τὴν Οὐρανίαν, μετὰ δὲ Ἀσσυρίοις Κυπρίων Παφίους καὶ Φοινίκων τοῖς Ἀσκάλωνα ἔχουσι ἐν τῇ Παλαιστίνῃ, παρὰ δὲ Φοινίκων Κυθήριοι μαθόντες σέβουσι».

3. Πρβλ. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia*, σ. 123.

4. Βλ. παραπ. σ. 51.

5. ΗΣΙΟΔΟΣ, *Θεογονία*, 192-193: «πρῶτον δὲ Κυθήροισιν Ζαθέοισιν / ἔπλητ', ἐνθὲν ἔπειτα περιέρχοντον ἴκετο Κύπρον...» Πρβλ. U. v. WILAMOWITZ - MOELLENDORFF, *Der Glaube der Hellenen*, τόμ. 1 (Darmstadt 1976 repr.), σ. 93, E. SIMON, *Die Geburt der Aphrodite* (Berlin 1959), σ. 24.

6. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν Φοινίκων στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν 9ο π.Χ. αἰ., βλ. V. KARAGIORGHIS, *Kition: Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus* (London 1976),

Τις πρώιμες έπαφές τών Φοινίκων με τόν έλληνικό χώρο μαρτυροῦν, έξάλλου, καί τά άρχαιολογικά εύρήματα-κατάλοιπα τής φοινικικῆς παρουσίας - πού έχουν άποκαλυφθεῖ σέ διάφορες αίγαιακές θέσεις¹.

Με βάση τά παραπάνω δεδομένα καί παρά τίς αντίθετες άπόψεις, πού υπάρχουν σχετικά με τούς Φοίνικες², θεωρῶ επικρατέστερη τήν άποψη ότι τό πέραςμα τών Φοινίκων από τά Κύθηρα πρέπει νά χρονολογεῖται κάπου ανάμεσα στόν 9ο καί στά τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αιώνα³.

Ἡ Ιστορία τοῦ νησιοῦ κατά τή γεωμετρική καί τήν πρώιμη άρχαϊκή περίοδο βρίσκεται ούσιαστικά στό στάδιο τών ὑποθέσεων, έπειδή άκριβῶς οί πληροφορίες, φιλολογικές καί άρχαιολογικές, εἶναι έλάχιστες. Σποραδικά κεραμικά κατάλοιπα ὑποδηλώνουν τήν κατοίκηση μόνο σέ δύο τοποθεσίες: στό Καστρι (Θέση 21) καί στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ Κάτω Λιβάδι (Θέση 27).

Στό Καστρι τῆς Παλιόπολης βρέθηκαν έλάχιστα γεωμετρικά ὄστρακα, άστρωματογράφητα, από τά όποῖα τό ένα προέρχεται, πιθανότατα, από εἰσαγμένο άγγείο, άργίτικης προέλευσης⁴. Ἀργίτικη επίδραση παρατηρεῖται έπίσης καί στή διακόσμηση τῆς οἰνοχόης από τό Κάτω Λιβάδι (Πίν. 23α)⁵. Τά κατάλοιπα αὐτά εἶναι δηλωτικά τών πρώιμων σχέσεων τοῦ νησιοῦ με τό Ἄργος καί δείχνουν ότι ἡ κυριαρχία τών Ἀργείων στά Κύθηρα άρχισε τουλάχιστο από τόν πρώιμο 8ο π.Χ. αἰώνα⁶. Φαίνεται ότι οί Ἀργεῖοι χρησιμοποιοῦσαν τό νησί ως ὄρμητήριο κατά τίς πολεμικές επιχειρήσεις τους έναντίον τών Λακωνών, καί γι' αὐτό ό Σπαρτιάτης έφορος Χίλων εἶπε κάποτε, πῶς θάταν κέρδος γιά τούς Σπαρτιάτες, τά Κύθηρα «κατά θαλάσσης καταδεδυκέναι μᾶλλον ἢ ὑπερέχειν» (Ἡρόδοτος VII, 235)⁷.

Ἀνάμεσα στά λιγοστά άρχαιολογικά εύρήματα, πού αντιπροσωπεύουν ὡς

σ. 95 κέξ., E.GJERSTAD, «The Phoenician colonization and expansion in Cyprus», *RDAC* 1979, σ. 230-254, V. KARAGIORGHIS, *Cyprus* (London 1982), σ. 124 κέξ.

1. Σχετικά με τίς θέσεις τοῦ Αἰγαίου, όπου βρέθηκαν φοινικικά κατάλοιπα τῆς πρώιμης έποχῆς τοῦ Σιδήρου βλ. J. N. COLDSTREAM ὅ.π. (σ. 113, σημ. 1) σ. 263 κέξ.

2. Τίς άπόψεις ὀρισμένων παλιότερων μελετητῶν γιά τούς Φοίνικες παραθέτει ό W. RÖLLIG, ὅ.π. (σ. 113, σημ. 1) σ. 15 κέξ., ό όποῖος ὑποστηρίζει ότι ἡ άποικιακή έξάπλωση τών Φοινίκων «auf dem Wege über Zypern erfolgte».

3. Γιά τήν έξάπλωση τών Φοινίκων πριν από τόν 8ο π.Χ. αἰ., πρβλ. G. THOMSON, *Frühgeschichte Griechenlands und der Ägäis* (Berlin 1959), σ. 443. J. BOARDMAN, *Kolonien und Handel der Griechen* (München 1981), σ.40. D. HARDEN, *The Phoenicians* (London 1962).

4. Βλ. παραπ. σ. 45, σημ. 4.

5. Βλ. σχετική βιβλιογραφία στή σ. 45, σημ. 4.

6. Πρβλ. HUXLEY, *Early Sparta*, σ. 138, σημ. 507. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia*, σ. 123.

7. Πρβλ. H. MICHELL, *Sparta. Τό κρυπτόν τῆς πολιτείας τών Λακεδαιμονίων* (Cambridge 1952), σ. 335. HUXLEY, *Early Sparta*, σ.70. L. H. JEFFERY, *Archaic Greece, The City-States c. 700-500 B. C.* (London 1976), σ. 139.

σήμερα στα Κύθηρα τήν πρώιμη και μέση αρχαϊκή περίοδο, συγκαταλέγονται: ένα χάλκινο, δαιδαλικό, ειδώλιο γυναικείας μορφής (Πίν. 24β), πιθανότατα κρητικό¹, ένα πλαστικό άγγειο σε σχῆμα σειρήνας (Πίν. 25α)², χρονολογημένο γύρω στο 600 π.Χ., δύο άγγεϊα κρητικού έργαστηρίου³ και τρία άγγεϊα κορινθιακά⁴. Τά άγγεϊα αυτά εκτός του ότι επιβεβαιώνουν τή συνέχιση τῆς ζωῆς του οικισμού στην περιοχή τῆς Παλιόπολης, όπου αναγνωρίζουμε τή θέση τῆς όμηρικῆς Σκάνδειας, και υποδηλώνουν τή χρήση του χώρου στο Παλιόκαστρο κατά τον 7ο π.Χ. αϊώνα, μαρτυροῦν ακόμη τις πολιτιστικές έπαφές του νησιού με τή δαιδαλική Κρήτη και τήν Πελοπόννησο.

Τήν άνευρεση καταλοίπων (χάλκινο ειδώλιο, άγγεϊα), τά όποϊα άπηχοῦν τήν καλλιτεχνική παράδοση τῆς Κρήτης, δε δικαιολογεῖ μόνο ή κοντινή άπόσταση της άπό τά Κύθηρα, που υπῆρξαν άνεκαθεν «πέρασμα» για τους Κρητικούς. Νομίζω ότι ή εϊσαγωγή κρητικῶν έργων στα Κύθηρα μπορεί νά όφείλεται και στην ιδιαιτερότητα του νησιού, ως ιεροῦ τόπου, έξαιτίας τῆς λατρείας τῆς Ἄφροδίτης, ή όποϊα προσείλκυε πιθανόν και τους κατοίκους κοντινῶν περιοχῶν, όπως ή Κρήτη.

Ἡ παρουσία, έξάλλου, κορινθιακῶν άγγεϊων έξηγεῖται εύκολα, άν λάβουμε υπόψη τήν έξάπλωση του κορινθιακοῦ έμπορίου⁵, καθώς και τις σχέσεις τῶν Κορινθίων με τους Ἄργεϊους, οί όποϊοι μπορούν νά θεωρηθοῦν φορεῖς αὐτῶν τῶν άντικειμένων στίς κτήσεις τους.

Οί Ἄργεϊοι κατεῖχαν τὸ νησί ως τά μέσα του 6ου π.Χ. αϊ. Ἡ σύγκρουσή τους με τους Σπαρτιάτες στη Θυρεάτιδα, γύρω στα 546 π.Χ., που εἶχε ως άποτέλεσμα τήν υπέρισχυση τῶν τελευταίων, σήμανε τὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τῶν Ἄργεϊων στα Κύθηρα. Ὅπως αναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, στὸν όποϊο χρωστοῦμε τήν πρώτη σαφή ιστορική πληροφορία για τά Κύθηρα, άνάμεσα στα έ-

1. Πρόκειται για τὸ χάλκινο ειδώλιο, ύψους 0,09 μ., του Βρετανικοῦ Μουσείου (άρ. 66. 10-5.1). Βλ. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 271, άρ. 4, πίν. 88, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

2. Τὸ άγγεϊο αὐτὸ βρίσκεται στο Βρετανικὸ Μουσεῖο άπό τὸν περασμένο αἰώνα (άρ. 68.1-10, 767). Βλ. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 270, άρ. 2, πίν. 88.

3. Κρητικά έργα θεωροῦνται: τὸ άλάβαστρο άπό τὸ Παλιόκαστρο (βλ. παραπ. σ. 76, σημ. 3), και ένας άρύβαλλος (Μουσ. Κυθήρων, άρ. κατ. 61), για τὸν όποϊο δε γνωρίζουμε που ακριβῶς βρέθηκε: COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 268, άρ. 9, πίν. 87.

4. Πρόκειται για έναν άμφορισκο, μία κοτύλη και έναν άρύβαλλο στο Μουσεῖο Κυθήρων με άρ. κατ. 57, 58, 59 αντίστοιχα. Βλ. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 268, άρ. 7, 8, 10, πίν. 87.

5. Για τὸ έμπόριο τῶν κορινθιακῶν άγγεϊων βλ. R. M. COOK, «Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B.C.», *JHS* 66, 1946, σ. 80 κέξ., C. ROEBUCK, «Some Aspects of Urbanization Corinth», *Hesperia* 41, 1972, σ. 116 κέξ., J. BOARDMAN, *Kolonien und Handel der Griechen* (München 1981), σ. 16-19, και τελευταία, J. B. SALMON, *Wealthy Corinth: A history of the city to 338 B.C.* (Oxford 1984), σ. 103 κέξ.

δάφη πού απέσπασαν από τους αντιπάλους τους οι Σπαρτιάτες «ἦν δὲ καὶ ἡ μέχρι Μαλεῶν ἢ πρὸς ἑσπέρην Ἄργείων, ἡ τε ἐν τῇ ἠπειρῶ χώρῃ καὶ ἡ Κυθηρή νῆσος καὶ αἱ λοιπαὶ τῶν νήσων» (Ἡρόδοτος I, 82).¹

Οἱ Σπαρτιάτες γνώριζαν καλὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ νησιοῦ γιὰ τὴν προστασία τῆς χώρας τους ἀπὸ τὶς ἐχθρικές θαλάσσιες ἐπιθέσεις καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπιδιώκουν τὴν κατάληψή του. Τὴ σημασία πού ἀπέδιδαν φανερώνει, ἐξἄλλου, καὶ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἔκπτωτου βασιλιᾶ τῆς Σπάρτης Δημάρατου, ὅταν, μετὰ ἀπὸ τὴ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, συμβούλεψε τὸν Εὐρέξη νὰ καταλάβει μετὰ τὰ πλοῖα του τὰ Κύθηρα (Ἡρόδοτος VII, 235)².

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου π.Χ. αἰῶνα τὰ Κύθηρα, γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἀνῆκαν στὸ Κοινὸ τῆς Σπάρτης, ἡ ὁποία ἔδωσε στοὺς κατοίκους καθεστῶς περιοίκων. Οἱ Κυθήριοι, ὡς περιοίκοι Λακεδαιμόνιοι, ὅπως τοὺς ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (IV, 53,2), λογίζονταν πολῖτες τοῦ κράτους τῶν Λακεδαιμονίων³, κάτι μεταξὺ ὑποτελῶν καὶ συμμάχων⁴.

Μεμονωμένα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς περιόδου (ὕστεροαρχαϊκὴ) ἀντικατοπτρίζουν ἀκριβῶς τὴν ὑπαγωγή τοῦ νησιοῦ στὴ σφαίρα ἐπιρροῆς τῶν Λακωνίων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸ ἐνεπίγραφο ἀγγεῖο (Πίν.24α) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Γωνίας⁵, καὶ τὸ χάλκινο κεφάλι (Πίν. 26β) ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο⁶. Λακωνικὸ θεωρεῖται ἐπίσης καὶ τὸ ἐνεπίγραφο χάλκινο εἰδῶλιο (Πίν.24γ), ἀφιέρωμα τῆς «Κλεαρσίας» σὲ κάποια γυναικεῖα θεότητα⁷.

Στὰ διοικητικὰ μέτρα πού πῆραν οἱ Σπαρτιάτες περιλαμβάνονται: ἡ ἐγκατάσταση μόνιμης φρουρᾶς ὀπλιτῶν στὸ νησί, καὶ ἡ καθιέρωση τοῦ θεσμοῦ

1. Πρβλ. HUXLEY, *Early Sparta*, σ. 70, CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia*, σ. 140, R. A. TOMLINSON, *Argos and the Argolid* (London 1972), σ. 76.

2. Πρβλ. A. TOYNBEE, *Some Problems of Greek History* (London 1969), σ. 187.

3. Ἡ φράση τοῦ Θουκυδίδη (VII, 57,6) «Ῥόδιοι δὲ καὶ Κυθήριοι Δωριεῖς ἀμφοτέρω» ἐπιβεβαιώνει τὴ δωρικὴ ταυτότητα τῶν περιοίκων, ὅπως παρατηρεῖ ὁ N. G. L. HAMMOND, *Studies in Greek History* (Oxford, 1973), σ. 88, σημ. 3.

4. Γενικὰ γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὸ καθεστῶς τῶν περιοίκων βλ. P. OLIVA, *Sparta and her Social Problems* (Prague 1971), σ. 55-62. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia*, σ. 160-195. Εἰδικότερα γιὰ τὸ ρόλο τῶν περιοίκων στὴν οἰκονομία βλ. R. T. RIDLEY, «The economic activities of the Perioikoi», *Mnemosyne* 27, 1974, σ. 281-292, A. J. HOLLADAY, «Spartan Austerity», *CiQu* 27, 1977, σ. 121 κέξ.

5. Βλ. παραπ. σ. 60.

6. Βλ. παραπ. σ. 72-73.

7. Τὸ εἰδῶλιο βρέθηκε στὰ Κύθηρα - ἄγνωστο πότε καὶ πού ἀκριβῶς - καὶ σήμερα βρίσκεται στὸ Liebieghaus τῆς Φραγκφούρτης (ἀρ. εἰσ. 437). Ἔχει ὕψος μόλις 0,078 μ. καὶ παριστάνει πιθανότατα τὴν Ἀφροδίτη. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. E. LANGLOTZ, *Frühgriechische Bildhauerschulen* (Roma 1967 repr.), σ. 87, 92, F. ECKSTEIN-A. LEGNER, *Antike Kleinkunst im Liebieghaus* (Frankfurt am Main 1969), ἀρ. 9 (ἔπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία).

τοῦ *Κυθηροδίκης*¹. Τὸ πρόσωπο ποὺ κατεῖχε αὐτὸ τὸν τίτλο ἦταν προφανῶς ἐπιφορτισμένο μὲ ἀρμοδιότητες, σχετικὲς μὲ τὴ διοίκηση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ κράτους τῶν Λακεδαιμονίων, καὶ στέλλονταν κάθε χρόνο ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Πόσο νῶρις ἀρχισε ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ μέτρου δὲ μᾶς εἶναι γνωστὸ. Πάντως, ὁ θεσμὸς τοῦ *Κυθηροδίκης* εἶχε κιόλας καθιερωθεῖ στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα.

Ὁ 5ος π.Χ. αἰώνας καὶ ἰδιαίτερα ἡ περίοδος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶναι μιὰ δύσκολη ἐποχὴ καὶ γιὰ τὰ Κύθηρα. Στὰ χρόνια τοῦ μικροῦ ἢ πρώτου Πελοποννησιακοῦ πολέμου, καὶ συγκεκριμένα τὸ ἔτος 456 π.Χ., ὁ Ἀθηναῖος *Τολμίδης*, ποὺ ἦταν «τεταγμένος ἐπὶ τῆς ναυτικῆς δυνάμεως» πυρπόλησε τὸ ναύσταθμο τῶν Λακεδαιμονίων στὸ Γύθειο καὶ κυρίευσε τὶς Βοιῆς καὶ τὰ Κύθηρα².

Κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο ποὺ ἀκολούθησε, τὰ Κύθηρα ἔγιναν ἀντικείμενο ἐρίδων, ἀνάμεσα στοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Σπαρτιάτες, ἐξαιτίας τῆς στρατηγικῆς θέσης τους. Τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 424 π.Χ. μέχρι τὸ ἔτος 393 π.Χ. εἶναι ἡ πιὸ γνωστὴ περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ, γιατί ὑπάρχουν μαρτυρίες, κυρίως γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ *Νικία*³.

Τὸ θέρος τοῦ 424 π.Χ., ἑπτὰ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, οἱ Ἀθηναῖοι μὲ 60 πλοῖα καὶ 2000 ὀπλίτες ἀεστράτευσαν ἐπὶ Κύθηρα», κάνοντας ἀντιπερισπασμὸ γιὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Σπαρτιατῶν στὴν Ἀττικὴ. Στὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα, ποὺ εἶχε ἀρχηγούς, τὸν *Νικία*, τὸν *Νικόστρατο* καὶ τὸν *Αὐτοκλῆ*, εἶχαν πάρει μέρος καὶ λίγοι ἵππεῖς καθὼς καὶ μερικὸι *Μιλήσιοι*, σύμμαχοι τῶν Ἀθηναίων. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ στράτευμα ἔφτασε μὲ 10 πλοῖα καὶ ἀποβιβάστηκε στὴ *Σκάνδεια*, τὴν ὁποία κυρίευσε χωρὶς νὰ ἀντιμετωπίσει δυσκολία. Οἱ ὑπόλοιποι ἀποβιβάστηκαν στὴ ΒΑ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ποὺ βλέπει κατὰ τὸν *Κάβο-Μαλιᾶ*, καὶ προχώρησαν ὡς τὴ *Σκάνδεια*, ὅπου βρῆκαν τοὺς ἄλλους συμμάχους νὰ ἔχουν στρατοπεδεύσει ἐκεῖ. Στὴ θέση αὐτὴ οἱ Ἀθηναῖοι συγκρούστηκαν μὲ τοὺς *Κυθηρίους*

1. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV, 53: «καὶ κυθηροδίκης ἀρχὴ ἐκ τῆς Σπάρτης διέβαιων αὐτόσε κατὰ ἔτος, ὀπλιτῶν τε φρουρὰν διέπεμπον αἰεὶ καὶ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἐποιούντο». Πρβλ. ΗΣΥΧΙΟΣ, *Λεξικόν* (λ. *Κυθηροδίκης*): «ἀρχὴ τις τὰ ξενικὰ διοικοῦσα *Κυθήρων*». F. HAMPL, «Die lakedämonischen Periöken», *Hermes* 72, 1937, σ. 44.

2. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I, 27,5: «...*Τολμίδης*, ὃς Ἀθηναίων ναυσὶν ἡγούμενος ἄλλους τε ἐκάωσε καὶ Πελοποννησίων τὴν χώραν ὅσοι νέμονται τὴν παραλίαν, καὶ Λακεδαιμονίων ἐπὶ *Γυθείῳ* τὰ νεώρια ἐνέπηρε καὶ τῶν περιόικων Βοιᾶς εἶλε καὶ τὴν *Κυθηρίων* νῆσον. Σχόλια στὸν *Αἰσχίνην*, II 78: [*Τολμίδου*] οὗτος περιπλεύσας Πελοπόννησον μετ' Ἀθηναίων ἠνδοκίμησε λαμπρῶς καὶ Βοιᾶς καὶ Κύθηρα εἶλεν ἄρχοντας Ἀθήνησι *Καλλίων* (ἐκδ. G. DINDORF, Oxford 1952 = Hildesheim 1970). Πρβλ. B. D. MERITT, H. T. WADEGERY, M. F. MCGREGOR, *The Athenian Tribute Lists*, τόμ. III (Princeton, New Jersey 1950), σ. 166.

3. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV, 53-54. ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ XII 65.8, 80.5. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Νικίας* 6,4.

και οι τελευταίοι, μη μπορώντας να αντισταθούν, άρχισαν να υποχωρούν, ανά-ζητώντας καταφύγιο στην «άνω πόλη», δηλαδή στην τοποθεσία που σήμερα λέμε Παλιόκαστρο¹. Το άθηναικό στράτευμα φαίνεται ότι συνέχισε την πολεμική τακτική του - οι πηγές δεν το διευκρινίζουν - και άρχισε να πολιορκεί την πόλη, όπου είχαν καταφύγει οι Κυθήριοι. Οι τελευταίοι, στη δύσκολη αυτή θέση, ζήτησαν να διαπραγματευθούν με τον Νικία και, επειδή όρισμένοι απ' αυτούς είχαν καλές σχέσεις μαζί του, πέτυχαν να συνθηκολογήσουν υπό όρους, κάπως εύνοϊκούς.

Μετά την κατάληψη του νησιού οι Άθηναίοι έγκατέστησαν φρουρά και στη συνέχεια έκαμαν αποβάσεις στη Λακωνική. Τελικά όμως, αφού επί έπτά ημέρες λεηλατούσαν τα παράλια της Λακωνίας, ξαναγύρισαν στα Κύθηρα και, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης (IV, 57,4), πήραν μαζί τους μερικούς άνδρες, τους όποιους αποφάσισαν να απέλάνουν για λόγους ασφάλειας. Οι υπόλοιποι Κυθήριοι που έμειναν στο νησί θα πλήρωναν φόρο στους Άθηναίους, τέσσερα τάλαντα το χρόνο.

Η κατάληψη των Κυθήρων από τους Άθηναίους έφερε σε δύσκολη θέση το κράτος των Σπαρτιατών, γιατί το νησί φιλοξενοούσε στους έρμους του τα έμπορικά τους πλοία, που έρχονταν από την Αίγυπτο και τη Λιβύη, και, όπως τονίστηκε παραπάνω, προστάτευε τη Λακωνική από τις πειρατικές επιδρομές².

Το 423 π.Χ. έγινε άνακοχή ανάμεσα στους Άθηναίους και τους Λακεδαιμονίους και αποφασίστηκε ή διακοπή της επικοινωνίας των Κυθήριων με την άπέναντι στεριά, δηλαδή με τις πόλεις της Λακωνικής, που ήταν σύμμαχοι των Λακεδαιμονίων³.

Όταν το 421 π.Χ. ψηφίστηκε ή ειρήνη του Νικία, τα Κύθηρα, όπως είχε συμφωνηθεί, έπρεπε να άποδοθούν στους Σπαρτιάτες. Αν τελικά εφαρμόστηκε αυτός ο όρος δεν είμαστε άπόλυτα βέβαιοι. Το πιθανότερο είναι πως, στο διάστημα 421 έως 416 π.Χ. (το 416 διαλύθηκε όριστικά ή Νικίειος ειρήνη), οι Κυθήριοι υπάκουαν στους Άθηναίους «ώσπερ οι άλλοι νησιώται» (Θουκυδίδης V, 84,2).

Κατά τη Σικελική έστρατεία οι Κυθήριοι έδειξαν άντιλακωνική δράση και, παρόλο που ήταν περίοικοι Λακεδαιμόνιοι, πολέμησαν έναντίον των Σπαρτιατών⁴. Αυτό δείχνει ότι ανάμεσα στους Κυθηρίους υπήρχαν πολλοί, οι όποι-

1. Πρβλ. GOMME, *Commentary*, σ. 509.

2. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV, 53,3: «ήν γάρ αυτοίς των τε απ' Αιγύπτου και Λιβύης δλαάδων προσβολή, και λησται άμα την Λακωνικήν ήσσαν έλύπουν εκ θαλάσσης, ήπερ μόνον οίον τε ήν κακουργείσθαι». Πρβλ. R. HOPPER, *Trade and Industry in Classical Greece* (London 1979), σ. 54.

3. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV, 118,4. Πρβλ. G. BOCKISCH, «Άρμοσταί», *Klio* 46, 1965, σ. 135.

4. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ VII, 57,6 : «Οί μόν Λακεδαιμονίων άποικοι Κυθήριοι επί Λακεδαιμονίους τους άμα Γυλίππω μετά Άθηναίων όπλα έφερον». Πρβλ. A. J. HOLLADAY, *ό.π.* (σ.116, σημ. 4) σ. 123, σημ. 52.

οι δὲ συμπαθοῦσαν τοὺς Σπαρτιάτες καὶ δὲ δίσταζαν νὰ ἐκδηλώσουν ἔμπρακτα τὰ αἰσθήματά τους, σὲ μιὰ περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία τὸ σπαρτιατικὸ γόητρο εἶχε τρωθεῖ.

Ὅταν, δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία, οἱ Ἀθηναῖοι, Δημοσθένης καὶ Χαρικλῆς, ἐπλευσαν μὲ τὸ στόλο στὰ παράλια τῆς Λακωνίας, μὲ σκοπὸ νὰ προσβάλουν σπαρτιατικὰ ἐδάφη, ἢ καταστροφικὴ τους δραστηριότητα περιορίστηκε «ἐς τὰ καταντικρὺ Κυθήρων τῆς Λακωνικῆς» (Θουκυδίδης VII, 26,2). Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια φανερώνει, νομίζω, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 413 π.Χ. τὰ Κύθηρα παρέμεναν στὶς ἀθηναϊκὰς κτήσεις. Ἀλλοιῶτα, θὰ ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὸ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους νὰ πλῆξουν τὸ κράτος τῶν Λακεδαιμονίων, πολιορκώντας τὰ Κύθηρα, τὸ πιὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς σπαρτιατικῆς ἐπικράτειας¹.

Πότε ἀκριβῶς ἔληξε ἡ ἀθηναϊκὴ κατοχὴ τῶν Κυθήρων δὲ μνημονεύεται στὶς πηγές. Πιθανότατα, τὸ ἔτος 410 π.Χ., ὅταν οἱ Σπαρτιάτες κατέλαβαν τὴν Πύλο, ξανακέρδισαν καὶ τὰ Κύθηρα².

Τὰ λίγα ἀττικά ὕστρακα τοῦ ὕστερου 5ου π.Χ. αἰώνα³, ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ Καστριοῦ (Θέση 21), συνδέονται ἀναμφίβολα μὲ τὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τῶν Ἀθηναίων⁴. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε καὶ γιὰ τὸ γνωστὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 3278 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Πίν. 27α), ποὺ βρέθηκε στὰ Κύθηρα⁵. Ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀττικῆς διαπιστώνεται καὶ σ' ἄλλα τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως τὸ θήλαστρο ἀπὸ τὸ Κάτω Λιβιάδι⁶, καὶ μιὰ ἀττικίζουσα ἐρυθρόμορφη πυξίδα στὸ Μουσεῖο Κυθήρων (ἀρ. κατ. 66), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ἢ λίγο ἀργότερα.

Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μέχρι τὸ 393 π.Χ. τὰ Κύθηρα τελοῦσαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Σπάρτης, ἢ ὁποῖα, ἄλλωστε, μετὰ ἀπὸ τὴ ναυμαχία στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς καὶ τὴ συνομολόγηση εἰρήνης (404 π.Χ.) ἦταν ἡ ἡγεμονεύουσα δύναμη. Ἡ ἐγκατάσταση φρουρῶν

1. Πρβλ. BENGTON, *Gr. Gesch.*, σ. 237, A.W. GOMME, A. ANDREWS, K.J. DOVER, *A Historical Commentary on Thucydides*, IV (Oxford 1970), σ. 339 κέξ., καθὼς καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ H. BENGTON, *Griechische Staatsmänner des 5 und 4 Jhrh. v. Chr.* (München 1983), σ. 137.

2. Πρβλ. E. MEYER, *Theopomps Hellenika* (Halle 1909=Hildesheim 1966), σ. 269, σημ. 3.

3. Βλ. COLDSTREAM, *Deposits*, σ. 159-161, πίν. 44.

4. COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 306-307. B. R. MACDONALD, *The Distribution of Attic Pottery from 450 to 375 B.C.*, Michigan 1983 (Univ. Microf.), σ. 86. Πρβλ. A. J. HOLLADAY, *δ.π.* (σ. 116, σημ. 4) σ. 123.

5. Βλ. τὸ ἄρθρο μου, «Παρατηρήσεις σ' ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὰ Κύθηρα», *Δωδώνη*, τόμ. ΙΑ', 1982, σ. 45-59 (ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

6. Γιὰ τὸ θήλαστρο ἀπὸ τὸ Κάτω Λιβιάδι, βλ. παραπ. σ. 88.

κατοχής και Λακεδαιμονίων ἀρμοστών σε περιοχές της τέως ἀθηναϊκής ἡγεμονίας θὰ ἔγινε ἀσφαλῶς και στὰ Κύθηρα¹. Ἡ ἀπομάκρυνση τῆς λακωνικῆς φρουρᾶς συνέβη τὸ 393 π.Χ., ὅταν τὰ Κύθηρα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων², περιῆλθαν ξανά στην κατοχή τῶν Ἀθηναίων, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας στὸ Αἰγαῖο.

Ἐκείνη τὴ χρονιά (394/3 π.Χ.) ὁ περσικὸς στόλος με ἐπικεφαλῆς τὸν Πέρση σατράπη Φαρνάβαζο, στρατηγὸ τοῦ Δαρείου, και τὸν συναρχηγὸ του Κόνωνα, ἀφοῦ προκάλεσε τὴν ἀνατροπὴ τῶν φιλολακόνων ὀλιγαρχιῶν σ' ὅλα σχεδὸν τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων, στράφηκε πρὸς τὴν περιοχή τῆς νότιας Πελοποννήσου. Οἱ δύο ναύαρχοι προξένησαν καταστροφές στὰ λακωνικὰ παράλια και ἐπειδὴ φοβήθηκαν τὴν «ἀλιμενότητα» τῶν πελοποννησιακῶν ἀκτῶν, κατέφυγαν με τὸ στόλο στὸν Φοινικοῦντα τῶν Κυθῆρων³. Οἱ Κυθηριοὶ διατηρώντας ἀκόμη τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀθηναϊκῆς προσβολῆς τοῦ 424 π.Χ., πανικοβλήθηκαν ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ στόλου και ἐγκατέλειψαν τὰ τείχη τους. Ὁ Φαρνάβαζος τοὺς ἄφησε «ὑποσπόνδους» στὴ Λακωνικὴ και προτοῦ ἐγκαταλείψει τὸ νησί ἐγκατέστησε ἐκεῖ μία μικρὴ φρουρά, με ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀθηναῖο ἀρμοστὴ Νικόφημο⁴.

Ἡ δεῦτερη αὐτὴ περίοδος τῆς ἀθηναϊκῆς κυριαρχίας τῶν Κυθῆρων φαίνεται νὰ τερματίστηκε μετὰ ἀπὸ τὴ λεγόμενη Ἀνταλκίδειο (ἢ Βασίλειο) εἰρήνη (387/386 π.Χ.), μιὰ συμφωνία ποὺ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες και ἔθετε ὡς βασικὸ ὄρο τὴν αὐτονόμηση τῶν περισσότερων ἑλληνικῶν πόλεων⁵.

Παρόλο ποὺ δὲ σώζεται γραπτὴ μαρτυρία, δὲν ὑπάρχει ὡστόσο ἀμφιβολία ὅτι οἱ Σπαρτιάτες με τὴν ἐπιβολὴ τῆς εἰρήνης πέτυχαν νὰ ἐπαναφέρουν στὴν ἐξουσία τους τὰ Κύθηρα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ, κατὰ πόσο σεβάστηκε τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας ποὺ προβλεπόταν ἀπὸ τὴ συμφωνία, γιατί, ὅπως λέγει ὁ Ἰσοκράτης (*Πανηγυρικός*, 176), «ἀ μὲν γὰρ αὐτονόμους ἀφήσει τὰς νήσους.....πάλαι λέλυται και μάτην ἐν ταῖς στήλαις ἐστίν».

Ὅτι οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν στὸν ἔλεγχό τους τὸ νησί, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, φαίνεται και ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὰ 370 π.Χ. ὁ ἔφορος Ἀνταλκίδας

1. Γιὰ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀρμοστῆ βλ. G. BOCKISCH, ὅ.π. (σ. 118, σημ. 3), σ. 129-239.

2. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Ἑλληνικά* IV 8,7-8. ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Πανηγυρικός*, 119. ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ XIV, 84,5.

3. Βλ. παραπ. σ. 51. Πρβλ. BENGTSON, *Gr. Gesch.*, σ. 266.

4. Βλ. παραπ. σ. 95, ὅπου και ἡ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Ξενοφῶντα. E. MEYER, ὅ.π. (σ. 119, σημ. 2), HUXLEY, *History and Topography*, σ. 39. D. LEWIS, *Sparta and Persia*, Cincinnati Classical Studies, New Series, τόμ. 1 (Leiden 1977), σ. 144-145. Γιὰ τὸν Ἀθηναῖο Νικόφημο, φίλο τοῦ Κόνωνα, βλ. και J.T. ROBERTS, *Accountability in Athenian Government*, Wisconsin Studies in Classics (Madison 1982), σ. 95.

5. Βλ. BENGTSON, *Gr. Gesch.*, σ. 269 κέξ.

έστειλε για φύλαξη τὰ παιδιὰ του στὰ Κύθηρα¹. Αὐτὸ ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴν ἤττα τῶν Σπαρτιατῶν στὰ Λεῦκτρα (371 π.Χ.), ὅταν τὰ στρατεύματα ἀντισπαρτιατικῶν συνασπισμῶν εἰσέβαλαν στὴ Λακωνία.

Ὅρισμένοι Κυθηριοὶ ποὺ κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχαν δείξει φιλικὴ διάθεση ἀπέναντι στοὺς Ἀθηναίους², εἶναι σίγουρο ὅτι θὰ ἐνοχλήθηκαν ἀπὸ τὴν ὑποτέλεια τοῦ νησιοῦ τους στὴ Σπάρτη, τὴν ὁποία μὲ κάθε τρόπο ἐπιδίωκαν ἀνεκαθεν οἱ Σπαρτιάτες. Ἴσως μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Κυθηριοὺς ἔφυγαν τότε ἀπὸ τὴν πατρίδα τους καὶ ἐγκαταστάθηκαν κάπου στὴν Ἀττικὴ. Καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ἀρ. εὐρ. 1477)³ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, στὴν ὁποία ἀναγράφεται συμβόλαιο μίσθωσης ἐνὸς ἐργαστηρίου, συνδέεται μὲ τὴν ἀρχαιότερη παροικία τῶν νησιωτῶν Κυθηρίων, οἱ ὁποῖοι μετοίκησαν στὸν Πειραιᾶ, καὶ ὄχι μὲ Κυθηριοὺς τοῦ ἀρχαίου ἀττικοῦ δήμου, ὅπως νομίζουν μερικοὶ ἐρευνητῆς⁴.

Ἡ παρουσία τῶν Σπαρτιατῶν στὸ νησί, γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, μαρτυρεῖται ἔμμεσα ἀπὸ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῶν Τυνδαριδῶν (Πίν. 27β). Ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀναγλύφου καὶ εἰδικότερα ἡ ἰδιότητα τοῦ ἀναθέτη («Μένανδρος ἀρμοστήρ») ὑποδηλώνει τὴν παρουσία ἀρμοστή, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Λακωνίας⁵.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Κυθῆρων στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο οἱ γραπτὲς πηγὲς εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες. Ἐνα προξενικὸ ψήφισμα στὴ Δῆλο⁶, γραμμένο σὲ στήλη ἐρυθροῦ μαρμάρου, ἀποτελεῖ ἴσως τὴ μοναδικὴ γνωστὴ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Κυθῆρων στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα. Μὲ τὸ ψήφισμα αὐτὸ ὁ δῆμος τῶν Δηλίων ἀνακηρύσσει πρόξενον⁷ καὶ εὐεργέτη «τοῦ τε ἱεροῦ καὶ Δηλίων» τὸν Κυθῆριο, Ἀριστάγορο Σωτηρίσκου.

1. ΠΑΟΥΤΑΡΧΟΣ, Ἀγησίλαος 32,1: «Τότε μέντοι τὸν Ἀνταλκίδαν φασὶν ἔφορον ὄντα τοὺς παῖδας εἰς Κύθηρα ὑπεκθέσθαι περίφοβον γενόμενον». Πρβλ. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia*, σ. 285.

2. Πρβλ. τὴ συμμαχία Ἀθηναίων καὶ Κυθηρίων κατὰ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία (βλ. παραπ. σ. 118 καὶ σημ. 4).

3. Ἡ ἐνεπίγραφη μαρμάρινη στήλη κοσμεῖται πάνω δεξιὰ μὲ προφητισματικὸ ἀνάγλυφο καὶ χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. βλ. I. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον*, Α' (1903), σ. 595-596, ἀρ. 244, καὶ Σ. I. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ *Μνημειακὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιγραφῶν* (Θεσσαλονίκη 1956), σ. 39.

4. Οἱ διάφορες ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν σχετικά μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ συμβολαίου συνοψίζονται στὴ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς: *Sylloge*³, 1216. IG II², 2496 (Chicago 1974, repr.).

5. Πρβλ. E. MEYER, ὁ.π. (σ. 119 σημ. 2).

6. IG XI⁴, 636. Πρβλ. MAREK, *Proxenie*, σ. 72.

7. Σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο τοῦ προξένου βλ. F. GSCHNITZER, RE, Suppl. XIII (1973), σ. 629-730 (s.v. *Proxenos*). Πρβλ. M. WALBANK, *Athenian Proxemies of the fifth century B.C.* (Toronto 1978), σ. 2, σημ. 2. Γιὰ τὴ σημασία τῶν προνομίων (ἀσυλία, γῆς καὶ οἰκίας ἔγχεσις, ἀτέλεια κἄ.) ποὺ ἀπονέμονταν μὲ τὰ προξενικὰ ψήφισμα-

Ἐπιφέρειται ἐπίσης ὅτι, τὸ 222 π.Χ., ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Κλεομένης ὁ Γ', μετὰ τὴν ἤττα του στὴ μάχη τῆς Σελλασίας, ὅπου συγκρούστηκε μὲ τὸν Μακεδὸνα βασιλεὺς Ἀντίγονο τὸν Δώσωνα, ἀναχώρησε γιὰ τὴν Αἴγυπτο, περὶ τὸν χρόνον πρῶτα ἀπὸ τὰ Κύθηρα¹.

Ποιά περιστατικά σημάδεψαν τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ στὴ διάρκεια τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, δὲν εἶναι γνωστό. Ἄγνοεῖται ἀκόμη ἡ πολιτικὴ τοῦ Νάβιδος, —ἀπὸ τὰ ἀθλιότερα πρόσωπα τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας — ἀπέναντι στοῦ νησί, ἀπὸ τὸ 207 π.Χ. πού ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία καί, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πολύβιος (XIII 8,2), συνεννοήθηκε μὲ τοὺς πειρατὲς τῆς Κρήτης, ἀφοῦ πρῶτα κατήρτισε στόλο, νὰ λεηλατοῦν μαζί τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ τὰ κοντινὰ νησιά². Ἡ τελικὴ ἀποδυνάμωση τῆς Σπάρτης κατὰ τὴν περίοδο τῆς τυραννίας τοῦ Νάβιδος εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνεξαρτησία μεγάλου τμήματος τῆς Λακωνικῆς καὶ τὴν ἴδρυση τοῦ Κοινοῦ τῶν Λακεδαιμονίων, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias (III 21,7), συγκροτοῦσαν 24 πόλεις τῶν περιόικων μὲ πρωτεύουσα τὸ Γύθειο.

Ὡς ἀφετηρία τοῦ Κοινοῦ πρέπει νὰ θεωρεῖται τὸ ἔτος 195 π.Χ., τότε πού οἱ παράλιες πόλεις τῆς Λακωνικῆς ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ προσχώρησαν στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία, ἡ ὁποία εἶχε τὴν κηδεμονία τους ὡς τὸ 146 π.Χ. Δυστυχῶς, ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως πηγῶν, δὲ γνωρίζουμε ἂν μεταξὺ τῶν 24 πόλεων πού ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ ἀπέτελεσαν τὸ Κοινόν, περιλαμβάνονταν καὶ τὰ Κύθηρα³. Πάντως, εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ Κύθηρα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ (2ος-1ος αἰ.) εἶχαν δικὰ τους νομίσματα⁴ καὶ διατηροῦσαν στενὲς ἐπαφὲς μὲ πόλεις τοῦ Κοινοῦ, ὅπως φανερώνουν τὰ σωζόμενα προξενικὰ ψηφίσματα.

Προξενικὸ ψήφισμα, χρονολογούμενο στὰ τέλη τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα (Πίν. 30)⁵, ὑποδηλώνει τίς σχέσεις τῆς πόλης τῶν Κυθηρίων μὲ τὴν «ἐπὶ Ταινάρω» λακωνικὴ πόλη τοῦ Οἰτύλου. Ἡ χορήγηση τῆς προξενίας, πού ἔχει καὶ πολιτικά, βλ. A. LAMBRECHTS, *De Atheense Proxeniadecreten tot 323 v. C.* (Brüssel 1958), σ. 61 κέξ.

1. ΠΑΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Κλεομένης*, 31,1: *Κλεομένης δὲ πλέων ἀπὸ Κυθήρων εἰς νῆσον ἐτέραν, Αἰγυπτιαν, κατέσχευ. ὅθεν εἰς Κυθήρην περαιοῦσθαι μέλλοντος αὐτοῦ.* Πρβλ. BENGTSON, *Gr. Gesch.*, σ. 420-421.

2. Πρβλ. H. v. EFFENTERRE, *La Crète et le monde Grec de Platon a Polybe*, BEFAR 163 (Paris 1968), σ. 257 καὶ I. ΤΑΪΦΑΚΟΣ, *Νάβις, καὶ Φλαμνίνος, Ἡ σύγκρουσις τοῦ τυράννου μετὰ τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἐν Λακωνίᾳ συμμάχων αὐτῆς* (Ἀθήναι 1972), σ. 12.

3. Πρβλ. I. ΤΑΪΦΑΚΟΣ, «Οἱ Ρωμαῖοι καὶ τὸ Κοινόν τῶν Λακεδαιμονίων (IG VI, 1146)», *Ἑλληνικὸς Λόγος* 1, (1973), σ. 345-351.

4. Τὰ νομίσματα τῶν Κυθηρίων εἶναι χάλκινα μὲ παράσταση τῆς Ἀφροδίτης καὶ τὴν ἐπιγραφή: ΚΥΘ (ἢ ΚΥΘΗΡΙΩΝ). Βλ. B. HEAD, *Historia Numorum*² (London 1963 repr.), σ. 436.

5. Τὸ κείμενο τοῦ ψηφίσματος βλ. παραπ. σ. 70-71.

τικό χαρακτήρα, ἀφορᾷ κάποιον «Βειτυλῆν» (=πολίτης τοῦ Οἰτύλου), «ἐπὶ τῆ εὐνοίᾳ» πρὸς τὴν πόλιν τῶν Κυθήρων. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ τιμώμενου Βειτυλῆ σώζονται στὸ ἀπότμημα τοῦ ψηφίσματος μόνο τὰ στοιχεῖα: *ΙΑΔΑ*¹.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, μιὰ ἄλλη πόλις τοῦ Βοιωτικοῦ κόλπου, ἡ Κοτύρτα, ἀνακηρύσσει μὲ ψήφισμά της πρόξενο καὶ εὐεργέτη της τὸν Κυθήριο Ἀρχαγόρα². Γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Κοτύρτας στὸ Κοινὸ δὲ μᾶς σώθηκε καμιά πληροφορία ἀρχαίου συγγραφέα καὶ γι' αὐτὸ θεωρεῖται πιθανή³. Ἔτσι, ὁ Βειτυλῆς παραμένει ὁ μοναδικὸς γνωστὸς σύνδεσμος τῶν Κυθήρων μὲ πόλιν τοῦ Κοινοῦ τῶν Λακεδαιμονίων.

Στὸν 2ο π.Χ. αἰῶνα ἀνήκουν πιθανότατα καὶ δύο ἄλλες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες ἀποκαλύπτουν τὶς σχέσεις τῶν Κυθηρίων μὲ τὴν Κρήτη στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, τὴν ὁποία ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει⁴, ὁ ἀναθέτης εἶναι κάποιος Κρητικὸς - τὸ ὄνομά του δὲν ἔχει διασωθεῖ - ἀπὸ τὴν πόλιν Ἐλεύθερα τῆς Κρήτης· ἐνῶ σὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο προξενικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὴν κρητικὴ πόλιν Ἀπτέρα τὰ τιμώμενα πρόσωπα εἶναι δύο Κυθηριοί: *Μενέδ(αμος)* καὶ *Νικοκλῆς*⁵.

Ὅταν ὁ Αὐγουστος ἐπισκέφθηκε τὴ Σπάρτη (21 π.Χ.), λίγα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ νίκη του στὸ Ἄκτιο (31 π.Χ.), θέλοντας νὰ τιμῆσει τοὺς Λακεδαιμονίους, ποὺ φιλοξένησαν τὴν Ἰουλία (Λιβία) τὸ 40 π.Χ., προτοῦ ἀκόμη γίνεи σύζυγός του, παρακάθησε μαζί τους στὰ συσσίτια καὶ παραχώρησε στὸ φίλο του Γάιο Ἰούλιο Εὐρυκλῆ τὸ νησὶ τῶν Κυθήρων⁶. Τὸ ὄνομα τοῦ Εὐρυκλῆ, ὡς

1. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ ὄνομα *Βιάδας*, ποὺ ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ὀνομάτων τῶν στρατηγῶν τοῦ Κοινοῦ (IG V1, 935) ἢ *Λαμιάδας*, ὄνομα ποὺ ἀνήκε σὲ κάποιον ἀνθρωπιστὴ γιατρὸ (IG V1, 1145).

2. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ. «Τρία νέα ψηφίσματα ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὑπερτελεάτου Ἀπόλλωνος», *ΑἘφημ* 1900, σ. 154. IG V1, 963. SEG XI, 900. Πρβλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, «Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Ὑπερτελεάτα στὴ Λακωνία», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τόμ. Ε' (1980), σ. 10-30.

3. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π. (σημ. 2). Ι. ΤΑΪΦΑΚΟΣ, ὁ.π. (σ. 122, σημ. 3) σημ. 24.

4. Βλ. παραπ. σ. 71, ἀρ. 3

5. Τὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὰ Ἀπτέρα τῆς Κρήτης βλ. Β. HAUSSOULLIER, «Inscriptions d'Aptera», BCH 3,1879, σ. 434-435. SGDI III², 4948. Μ. GUARDUCCI, *Inscriptions Creticae* II, 3, 12A. Πρβλ. MAREK, *Proxenie*, σ. 94.

6. ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ, Ρωμαϊκά, 54,7: ...ὁ δὲ Αἰγούστος τὰ τε ἄλλα τὰ ἐν Σικελία διοικήσας, καὶ τὰς Συρακούσας ἐτέρας τε τινὰς πόλεις ἀποίκους Ῥωμαίων ἀποδείξας ἐς τὴν Ἑλλάδα ἐπεραιώθη καὶ Λακεδαιμονίους μὲν τοῖς τε Κυθήροις καὶ τῇ συσσίτια ἐτίμησεν, ὅτι ἢ Λιβία, ὅτε ἐκ τῆς Ἰταλίας σὺν τε τῷ ἀνδρὶ καὶ σὺν τῷ νιῷ ἐφυγεν, ἐκεῖ διέτριψεν. Πρβλ. BENGTSON, *Gr. Gesch.*, σ. 526-527, D. KIENAST, *Augustus* (Datmstadt 1982), σ. 381, σημ. 63.

έξουσιαστῆ τοῦ νησιοῦ, ἀναφέρεται καί ἀπό τὸν γεωγράφο τῆς ἐποχῆς, τὸν Στράβωνα¹.

Ὁ Αὐγούστος ἀναδιοργάνωσε τὸ Κοινὸ τῶν Λακεδαιμονίων, ποὺ μετονομάστηκε Κοινὸ τῶν Ἐλευθερολακῶνων, καί λατρεύτηκε σ' ὀλόκληρη τὴ Λακωνία ὡς Σωτήρας Ἐλευθέριος, ἐπειδὴ τοὺς ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὴ σπαρτιατικὴ ἡγεμονία². Γιὰ τὰ Κύθηρα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου δὲ σώθηκαν γραπτὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ χαμένη σήμερα ἐπιγραφή (Σωτήρι)³, τὴν ὁποία εἶδε καί ἀνέφερε ὁ Riemann, ἀνήκει στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου καί ἴσως συνδέεται μὲ κάποια τιμητικὴ ἐκδήλωση τῶν Κυθηρίων πρὸς τὸν Αὐγούστο.

Μιὰ ἀκόμη ἐπιγραφή τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκε στὰ Κύθηρα, μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ κάτοικοι τιμοῦσαν ὡς «πατέρα πατρίδος» τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανὸ (2ος αἰ. μ.Χ.)⁴.

Μὲ ἐξάιρεση τὴν παραπάνω τιμητικὴ ἐπιγραφή καθὼς καί τὶς μαρτυρίες τοῦ σύγχρονου περιηγητῆ Παισανία, ἄλλες φιλολογικὲς ἢ ἐπιγραφικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸ νησί, ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. ὡς τὴν περίοδο ποὺ διαδόθηκε ὁ Χριστιανισμὸς⁵, δὲν εἶναι γνωστὲς καί τὸ κενὸ αὐτὸ καλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ σποραδικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα⁶.

1. ΣΤΡΑΒΩΝ VIII, 5,1 (=C 363): «Κύθηρα...νησος εὐλίμενος, πόλιν ἔχουσα δμῶνιον, ἣν ἔσχεν Εὐρυκλῆς ἐν μέρει κτήσεως ἰδίας ὁ καθ' ἡμᾶς τῶν Λακεδαιμονίων ἡγεμῶν». Πρβλ. BALADIE, *Strabon*, σ. 293. Βλ. καί G.W. BOWERSOCK, «Eurykles of Sparta», *JRS* 51, 1961, σ. 112-118.

2. Σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία τοῦ Αὐγούστου στὴ Λακωνία, βλ. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Ἐπιγραφικαὶ ἐκ Γυθείου Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Λακωνικῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας», *Ἑλληνικά* 1, 1928, σ.7-44.

3. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. παραπ. σ. 72, ἀρ. 4.

4. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. παραπ. σ. 52, σημ. 4.

5. J. HERRIN, «Byzantine Kythera», *KYTHERA*, σ. 41 κέξ. (ἔπου καί ἄλλη βιβλιογραφία).

6. COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 307, τοῦ ἴδιου, *Deposits*, σ. 166, πίν. 47. Πρόκειται γιὰ λιγοστὰ κατάλοιπα κεραμεικῆς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα ἀπὸ ἀνασκαφικὴ τομὴ ποὺ ἔγινε στὴν Παλιόπολη, κοντὰ στὸ Καστρί (Θέση 21), ἔπου ἀποκαλύφθηκαν μαζὶ καί οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς ἴδιας ἐποχῆς (βλ. HUXLEY-COLDSTREAM, *Trial Excavations*, σ. 69-70, εικ. 31).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἡ γνώση τῆς μορφῆς καὶ τῶν ιδιαίτερων χαρακτηριστικῶν κάθε ἀρχαίας κοινωνίας, στηριγμένη ἀποκλειστικά στὰ κείμενα καὶ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις, δὲν εἶναι σχεδὸν ποτὲ ὀλοκληρωμένη. Τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς οἱ πηγὲς ποὺ διαθέτει ἡ ἔρευνα ἐπιτρέπουν μονάχα μιὰ ἀποσπασματικὴ ἀνασύνθεση τῆς ἱστορίας τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ.

Στὴν περίπτωσιν τῶν ἀρχαίων Κυθήρων τὰ λιγοστὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δὲ συμπληρώνουν τὰ κενὰ τῆς γραπτῆς παράδοσης καὶ οἱ ἐλάχιστες φιλολογικὲς πληροφορίες δὲν ἐπαληθεύονται πάντα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ὑλικά κατάλοιπα.

Γιὰ τὴν κατοίκηση καὶ τὶς πολιτιστικὲς ἐπαφὰς τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ στηριζόμεσθα μόνο στὴ θεώρησιν τῶν ὑλικῶν καταλοίπων (οἰκοδομικὰ λείψανα, κεραμεικὴ, ἀντικείμενα ἀπὸ χαλκὸ ἢ ἄλλο ὑλικὸ) συνδυάζοντάς τιν καὶ μὲ τὴ σπουδῆ τῶν θέσεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται.

Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τῆς ΠΕ περιόδου, ποὺ βρέθησαν κοντὰ στὸ Καστρί, μιὰ μικρὴ ομάδα εἶχε θεωρηθεῖ ἀρχικὰ ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴ νεολιθικὴ κεραμεικὴ¹, ἀλλὰ στὴν τελικὴ δημοσίευσιν τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ² ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐγκαταλείφθηκε. Ἔτσι, τὰ ἀρχαιότερα γνωστὰ κατάλοιπα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας εἶναι ὄστρακα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (ΠΕ I-II).

Κατὰ τὴν τρίτη π.Χ. χιλιετία παρατηρεῖται στὰ Κύθηρα ἡ «συνύπαρξις» στοιχείων δύο διαφορετικῶν πολιτισμῶν (ἐλλαδικὸς - μινωικὸς). Ἡ σύμπτωσις αὐτὴ σὲ κάποια ἄλλη περιοχὴ τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου θὰ φαινόταν ἴσως δυσκολοερμήνευτη. Γιὰ τὰ Κύθηρα ὁμως ἐξηγεῖται εὐκόλα, νομίζω, ἂν ληφθεῖ ὑπόψιν ἡ γεωγραφικὴ τοῦς θέσις «μέσον Κρήτης καὶ Λακωνικῆς».

Ἀπὸ τὶς δύο πολιτισμικὲς ομάδες ποὺ «κατοίκησαν» στὴν περιοχὴ τοῦ Καστριοῦ (Θέσις 21), οἱ Ἑλλαδίτες προηγήθησαν, ἂν κρίνουμε μὲ βάση τοὺς κεραμεικοὺς ρυθμούς, καὶ ἡ παρουσία τοὺς ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν Μινωιτῶν τῆς ΠΜ II-III περιόδου. Ὁ J.N. Coldstream παρατήρησε ὅτι ἡ «διαδοχὴ» αὐτὴ εἶναι μοναδικὴ στὸν ἐλληνικὸν χῶρον³ καὶ, θεωρώντας ἀπίθανη τὴν περίπτωσιν συνύπαρξις Ἑλλαδικῶν-Μινωιτῶν, ὀδηγήθηκε στὴν ὑπόθεσιν «that

1. HUXLEY, *Kythera*, σ. 179.

2. COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 272 κέξ.

3. COLDSTREAM *Pottery and its Chronology*, σ. 276.

the Cretan newcomer ousted the mainlanders»¹. Παρόλο που θα ήταν άπιθανο να συμβεί κάτι τέτοιο από τους ειρηνικούς Μινωίτες, οι όποιοι πουθενά δεν άσκησαν βία και μάλιστα σε μια τόσο πρώιμη φάση τής ανάπτυξης του Μινωικού κόσμου, νομίζω ώστόσο, ότι τὰ ελάχιστα όστρακα δέν έπαρκούν ώστε να μιλήσουμε για μόνιμες έγκαταστάσεις στο Καστρι κατά τήν πρώιμη Χαλκοκρατία. Πιθανότερο φαίνεται ότι πρόκειται για μικρές ομάδες περαστικών ψαράδων², που ξεκινούσαν από τήν περιοχή του Άργολικού κόλπου και τήν Κρήτη για να περάσουν στα Κύθηρα ένα μικρό χρονικό διάστημα, τήν άνοιξη και τὸ φθινόπωρο (seasonal fishing)³, μένοντας σε πρόχειρες έγκαταστάσεις. Και είναι χαρακτηριστικό ότι και στα νεότερα χρόνια - και σήμερα ακόμη - ή ίδια περιοχή του νησιού φιλοξενεί εποχιακούς «ξενομερίτες» ψαράδες.

Κατά τή μέση και τήν ύστερη Χαλκοκρατία, ή μεγάλη ποσότητα μινωικής κεραμεικής μαρτυρεϊ, όχι μόνο τήν κρητική προέλευση τών κατοίκων αλλά και τήν άμεση εξάρτησή τους από τήν Κρήτη. Οι Μινωίτες χρησιμοποιούσαν τὸ νησί, εξαιτίας τής γεωγραφικῆς του θέσης, για τις έμπορικές - ναυτικές τους δραστηριότητες και σε περιόδους αναταραχών ήταν γι' αυτούς τόπος καταφυγῆς. Άπό τήν ΠΜ ΙΙ ως τὸ τέλος τής ΥΜ ΙΒ περιόδου, για μια χιλιετία περίπου, τὰ Κύθηρα ζούσαν στη σφαίρα έπιρροῆς τής Κρήτης. Τὸ Καστρι είναι ίσως, ή παλιότερη στο Αίγαίο, κρητική άποικία του τύπου «settlement colony», κατά τὸν όρισμό του Κ. Branigan⁴, ή όποία άκμάζει στη διάρκεια τής ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περιόδου.

Ή παρατήρηση του (μεγάλου) Evans ότι τὸ νησί τών Κυθήρων μπορεί να θεωρηθεϊ σαν ένα «σκαλοπάτι» ανάμεσα στην Κρήτη και τήν Πελοπόννησο⁵, άποδεικνύεται πολὺ εύστοχη, αν κρίνουμε τὸν χαρακτηρισμό αυτό όχι μόνο από γεωγραφική άποψη, αλλά και από τή σκοπιά τών πολιτιστικών επαφών του νησιού στη δεύτερη π.Χ. χιλιετία⁶. Είναι φυσικό, άλλωστε, ένα μικρό νησί, όπως τὰ Κύθηρα, να επηρεάζεται από τή ζωή τών μεγάλων γειτονικών του περιοχών. Και υπάρχουν ένδείξεις που, αν και περιορισμένες σε άρι-

1. COLDSTREAM, *The Change*, σ. 35. Τήν άσκηση βίας από τους Μινωίτες υποθέτει και ό S. HOOD, *The arts in prehistoric Greece* (Harmondsworth: Penguin Books, 1978), σ. 21.

2. Πρβλ. W-D. NIEMEIER, ό.π. (σ. 108, σημ. 2).

3. Πρβλ. J. BINTLIFF, ό.π. (σ. 43, σημ. 2) σ. 117 κέξ. («Fishing in the Aegean»).

4. K. BRANIGAN, «Minoan Colonialism», *BSA* 76, 1981, σ. 32.

5. A. J. EVANS, «Further Discoveries of Cretan and Aegean Script: with Libyan and Proto-Egyptian Comparisons», *JHS* 17, 1897, σ. 349-350.

6. Παρόμοια ή ό A. FURUMARK, «The Settlement at Ialysos and Aegean History c. 1550-1400 B.C.», *OpArch* 6, 1950, σ. 201, χαρακτηρίζει ως «stepping-stone on the way to Rhodes» τὸ νησί τής Καρπάθου, που απέχει από τήν άνατολική Κρήτη όσο τὰ Κύθηρα από τή δυτική. Πρβλ. Ε. ΜΕΛΑΣ, «Νέα στοιχεία για τή μινωική άποίκηση τής Καρπάθου», *Καρπαθιακά Μελέται*, τόμ. 2 (Άθήναι 1981), σ. 123.

θμό, δείχνουν ώστόσο ότι οί κάτοικοι τῶν προϊστορικῶν Κυθήρων, ἀπό τήν τρίτη χιλιετία π.Χ., εἶχαν ἐπαφές με πολιτιστικά προϊόντα, πρῶτα τῆς Κρήτης - οί ἴδιοι ἦταν Μινωίτες ἄλλωστε - καί τῆς Πελοποννήσου καί, σέ μικρότερη κλίμακα, τῶν Κυκλάδων¹ καί τῆς Ἀνατολῆς².

Κατά τή δεύτερη π.Χ. χιλιετία, κυρίως τήν περίοδο τῆς ἀκμῆς τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ (ἢ τῶν οἰκισμῶν), μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι, τά Κύθηρα διαδραματίζουν τὸ ρόλο τοῦ «μεσολαβητῆ» σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή διακίνηση πολιτιστικῶν προϊόντων³, ὅπως ἔχουν ἀποκαλύψει οί ἀρχαιολογικές ἔρευνες στή νότια Πελοπόννησο καί ἰδιαίτερα στή Λακωνία⁴. Οἱ ὁμοιότητες ἐνός μεγάλου σχετικὰ ποσοστοῦ μινωίζουσας κεραμεικῆς ἀπό τόν Ἅγιο Στέφανο τῆς Λακωνίας⁵ με τήν κεραμεικὴ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου ἀπό τὸ Καστρί ὀδηγοῦν στή διαπίστωση ὅτι ὀρισμένοι σύγχρονοι οἰκισμοί τῆς νότιας Πελοποννήσου εἶχαν στενές σχέσεις με τά Κύθηρα, τουλάχιστο ἀπό τήν πρόωμη ὕστερη Χαλκοκρατία⁶.

Ἄλλὰ καί στήν ἱστορική ἐποχὴ οἱ Κυθήριοι, παρόλο πού ζοῦσαν σέ ἀπομακρυσμένο τόπο καί γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα κηδεμονεύονταν ἀπό τοὺς Σπαρτιάτες, τοὺς ὁποίους διέκρινε ἓνα πνεῦμα ἀπομονωτισμοῦ, ἐντούτοις

1. Ἐκτός ἀπό τήν παρουσία τοῦ ὄψιδιανοῦ, τὸν ὁποῖο, ὅπως πιστεῖται, ἔφερναν ἀπό τὸ πλησιέστερο κυκλαδονήσι, τὴ Μήλο (G.L. HUXLEY, *Small Finds*, σ. 205, κέξ. πίν. 59, 61-62), οἱ ἐπαφές τοῦ νησιοῦ με τίς Κυκλάδες ὑποδηλώνονται καί ἀπό ὀρισμένα ἄλλα σποραδικά εὐρήματα. Βλ. σχετικά: HUXLEY, *Small Finds*, σ. 218. CH. DOUMAS, «The Minoan Thalassocracy and the Cyclades, AA 1982, Heft 1, σ. 5 κέξ. K.P. FOSTER, *Minoan Ceramic Relief, SIMA 64* (Göteborg 1982), σ. 124-125.

2. Στὰ γνωστὰ εὐρήματα τοῦ νησιοῦ πού προέρχονται ἀπό τὸν χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, συγκαταλέγονται: τὸ λίθινο, αἰγυπτιακό, ἐνεπίγραφο κυάθιο τοῦ Ἔθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου, ἀρ. εὐρ. 4578 (βλ. COLDSTREAM, *The Finds*, σ. 266, πίν. 86), καθὼς καί ἡ βαβυλωνιακὴ ἐπίγραφὴ ἀπό τήν Παλιόπολη, πού δημοσίευσε πρῶτα ὁ W. Leake, ὁ.π. (σ. 26, σημ. 7). Πρβλ. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 33, COLDSTREAM, *The Change*, σ. 35, YAKAR, *Cythera and the Ancient East*, σ. 134-135, W. WARD, *Egypt and the East Mediterranean World 2200-1900 B.C.* (American Univ. of Beirut, 1971), σ. 119, W. HELCK, *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrh. v. Chr.*, *Erträge der Forschung 120* (Darmstadt 1979), σ.15.

3. Πρβλ. τήν ὁμηρικὴ παράδοση σχετικά με τὸν ρόλο τοῦ Κυθήριου ἥρωα Ἀμφιδάμαντα στή μεταβίβαση τοῦ κράτους τοῦ Μηριόνη, ὁ.π. σ. 110.

4. Πρβλ. τήν παρατήρηση τοῦ COLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 291: «Kythera could well have been the immediate source of many Minoanizing features in the pottery of the mainland».

5. SIMPSON - DICKINSON, *Gazetteer*, σ. 112-113, C 17.

6. Βλ. παραπ. σ. 44, σημ. 3. Πρβλ. G. GRAZIADIO, «Le influenze Minoiche e Cicladiche sulla cultura Tardo Medio-Elladica del Peloponneso», *SMEA 19*, 1978 (Incun. Graeca, 68), σ. 165 κέξ. J. RUTTER, «Stone Vases and Minyan-Ware: a Fact of Minoan influence on MH Laconia», *AJA 83*, 1979, σ. 464-469. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ μινωικὸ ἱερό στὸ Ἀμυκλαῖο καί ἡ YE III περίοδος στή Λακωνία* (Ἀθήναι 1982), σ. 101.

είχαν έπαφές με τόν έξω κόσμο· και οί Ύδιοι δέν περιόριζαν τίς δραστηριότη-
τές τους στό γεωγραφικό χῶρο τοῦ νησιοῦ τους. Ἡ φιλολογική παράδοση ἔχει
διασώσει ένδιαφέρουσες πληροφορίες για όρισμένους έπιφανείς Κυθηρίους, οί
όποιοι έδρασαν μακριά από τό νησί τους και με τή γνωστή φιλοπονία τους,
τήν όποία έκθειάζει ό Ἡρακλείδης ό Ποντικός¹, διακρίθηκαν σέ πολλούς
τομεῖς.

Ἄπό Πλούταρχος, σχολιάζοντας τήν «κατάστασιν τῶν περι τήν μουσικήν
έν τῇ Σπάρτῃ», άναφέρει μεταξύ άλλων ποιητῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. και τόν
Κυθήριο Ξενόδαμο².

Ἄπό τά Κύθηρα κατάγεται και μιὰ άλλη ποιητική φυσιογνωμία τῆς
κλασικῆς έποχῆς, ό διθυραμβοποιός Φιλόξενος (435-380 π.Χ.)³, πού έζησε
μικρός στη Σπάρτη, μορφώθηκε κατόπιν στην Ἄθηνά, κοντά στόν Μελανιπι-
πίδη, και για ένα διάστημα γνώρισε στις Συρακοῦσες τήν τυραννία τοῦ Διону-
σίου Α΄.

Ἄπό Πausanias μνημονεύει, έξάλλου, τόν Κυθήριο γλύπτη Ἐρμογένη, ώς
κατασκευαστή ένός άγάλματος τῆς Ἄφροδίτης στην Ἄγορά τῆς Κορίνθου⁴,
και ό Ἄθηνάιος τόν Κυθήριο μουσικό Ἄλέξανδρο, ό όποιος έδρασε στην Ἐφε-
σο⁵- άγνωστο πότε ακριβῶς.

Τόσο στην προϊστορική όσο και στην ιστορική έποχή, οί πολιτιστικές
έπαφές τῶν Κυθηρίων όφείλονταν, άναμφίβολα, στις δυνατότητες έπικοινωνι-
νίας, πού τους έξασφάλιζε τό θαλάσσιο στοιχείο. Ὅμως, ἡ συμβολή τῆς θά-
λασσας στην εὐημερία τῶν κατοίκων ὑπῆρξε άμφίροπη: θετική, ώς πρὸς τίς
πολιτιστικές διασυνδέσεις και τήν έκμετάλλευση τοῦ ένάλιου πλούτου (άλιεία,
πορφύρα κ.ά.)⁶, και άρνητική, έξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς θέσης τοῦ νησιοῦ.

1. Βλ. παραπ. σ. 39

2. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περὶ Μουσικῆς*, 9α-ε: ... ἄλλοι δὲ Ξενόδαμον ὑπορχημάτων
ποιητὴν γεγονέναι φασὶ και οὐ παιάνων, καθάπερ Πρατίνας· και αὐτοῦ δὲ τοῦ Ξενόδαμου ἀπο-
μνημονεύεται ἄσμα δὲ ἐστὶν φανερώς ὑπόρχημα. Πρὸς. HUXLEY, *History and Topogra-
phy*, σ. 37 και P.A. CARTLEDGE, «Literacy in the Spartan oligarchy», *JHS* 98,
1978, σ. 26.

3. Γενικά για τόν Φιλόξενο, βλ. A. LESKY, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λο-
γοτεχνίας* (μετάφρ. Α. Τσοπανάκη, Θεσ/νίκη, 1981⁵), σ. 578 κέξ. Ἄποσπάσματα από τό
έργο του με παραπομπές στις γραπτές πηγές βλ. TH. BERGK, *Poetae Lyrici Graeci*,
τόμ. III (Lipsiae 1882), σ. 601-618.

4. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ II, 2,8: ... και Ἀπόλλων ἐπέκλησεν Κλάριος χαλκοῦς ἐστὶ και ἄ-
γαλμα Ἄφροδίτης Ἐρμογένους Κυθηρίου ποιήσαντος. Πρὸς. J. OVERBECK, *Die An-
tiken Schriftquellen* (Leipzig 1868), σ. 398 (2074). Πότε ακριβῶς έζησε ό Ἐρμογένης,
δέν εἶναι γνωστό. Για τό πρόβλημα αὐτό βλ. H. BRUNN, *Geschichte der griechischen
Künstler* (1889), σ. 364.

5. ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΝΑΥΚΡΑΤΙΤΗΣ, *Λειπνοσοφισταί* IV, 183c: Τὸ δὲ γαλτήριον,
ὡς φησὶν Ἰόβας, Ἄλέξανδρος ό Κυθήριος συνεπλήρωσε χορδαῖς και ἐγγηράσας τῇ Ἐφε-
σίῳ πόλει ὡς σοφώτατον τῆς ἑαυτοῦ τέχνης τουτι τό εὔρημα ἀνέθηκε ἐν Ἀρτέμιδος.

6. Βλ. παραπ. σ. 42

Με τὴν ἀνάπτυξη τῆς πειρατείας ἡ θάλασσα ἔπαψε νὰ εἶναι γιὰ τοὺς κατοίκους φρουρὸς τῆς ἡσυχῆς διαβίωσής τους καὶ μεταβλήθηκε σὲ φορέα συμφορῶν. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ θαλάσσια περιοχὴ τῶν Κυθήρων βρισκόταν συχνὰ ἐκτεθειμένη στὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς, θὰ εἶχε ὅπωςδήποτε ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις στὴν ἀρχαία κατοίκηση, ἰδιαιτέρως στὰ ἱστορικὰ χρόνια.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ παραθαλάσσια περιοχὴ τοῦ λόφου Καστρὶ (Θέση 21) κατοικοῦνταν ἀπὸ τὴν τρίτη χιλιετία καὶ στὴν τοποθεσία αὐτὴ ὑπῆρχε ὁ πρὸ ἀξιόλογος, ἴσως, μινωικὸς - μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς. Ὁμως στὰ ἱστορικὰ χρόνια - τοῦλάχιστο ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα - τὸ ἐπίκεντρο τῆς κατοίκησης φαίνεται ὅτι μετατοπίστηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ, στὸ βουνὸ Παλιόκαστρο, ὅπου ἀναπτύχθηκε ἡ ὁμώνυμη πόλη τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ ἡ παραλιακὴ Σκάνδεια ἦταν ἀπλῶς «πτόλισμα ἐπὶ τῷ λιμένι», σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδη (IV, 54,4).

Τὸ Παλιόκαστρο (Θέση 17) σὲ σύγκριση μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ λόφου Καστρὶ διαθέτει λιγότερες καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις καί, ὡς ὄρεινὴ τοποθεσία, εἶναι εὐπρόσβλητο ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ποὺ μαστίζουσι συχνὰ τὸ νησί, μὲ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομία ἐνὸς ἀγροτικῶν πληθυσμοῦ¹. Τὸ γεγονός, λοιπόν, ὅτι οἱ κάτοικοι, σὲ κάποια φάση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τοῦ τόπου, ἐγκαταστάθηκαν σὲ μιὰ δυσπρόσιτη περιοχὴ, μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ μὲ ὄχι εὐνοϊκοὺς χωροφυσικοὺς παράγοντες, ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ κάποιας σκοπιμότητας. Γιὰ τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ δὲ βλέπω ἄλλο κίνητρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίεση ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀνασφάλεια καὶ ὁ φόβος μιᾶς ληστρικῆς ἐπιδρομῆς. Γραπτὲς πηγὲς γιὰ τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ περιστατικὸ δὲν ἔχουν σωθεῖ. Νομίζω, ὅμως, ὅτι καὶ γιὰ τὰ Κύθηρα ἰσχύει ἡ διευκρίνιση τοῦ Θουκυδίδη². Ὁ ἴδιος, ἐξάλλου, μνημονεύει στὸ ἔργο του τὴ δράση τῶν ληστῶν στὴ θαλάσσια περιοχὴ τῆς Λακωνικῆς³.

Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ποὺ εἶναι μιὰ περίοδος ἑξάρσης τῆς πειρατείας στὸ Αἰγαῖο⁴, ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν θέατρο πειρατικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι, στὴ διάρκεια τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα (γύρω στὸ 220 π.Χ.), τότε ποὺ οἱ πειρατικὲς δραστηριότητες τῶν Αἰτωλῶν εἶχαν ἐπεκταθεῖ στὸ θαλάσσιο χῶρο τοῦ Αἰγαίου, Αἰτωλοὶ πειρατὲς λήστεψαν ἓνα βασιλικὸ πλοῖο τῶν

1. Βλ. παραπ. σ. 38.

2. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ I, 7: «Τῶν δὲ πόλεων ὅσαι μὲν νεώτατα ᾤκίσθησαν καὶ ἤδη πλωιμωτέρων ὄντων ... ἐπ' αὐτοῖς τοῖς αἰγιαλοῖς ἐκτίζοντο ... αἱ δὲ παλαιαὶ διὰ τὴν ληστείαν ἐπὶ πολὺ ἀντίσχυον ἀπὸ θαλάσσης μᾶλλον ᾤκίσθησαν, αἱ τε ἐν ταῖς νήσοις καὶ ἐν ταῖς ἡπείροις»

3. Βλ. παραπ. σ. 118, σημ. 2.

4. Βλ. E. ZIEBARTH, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland* (Hamburg 1929), σ. 20 κέξ.

Μακεδόνων, κοντά στα Κύθηρα, γεγονός που στάθηκε άφορμή για την έναρξη του λεγόμενου Συμμαχικού πολέμου¹.

Ένα απότμημα ενεπίγραφης στήλης, τής ίδιας εποχής, μάς πληροφορεί πώς ο δήμος των Ροδίων τίμησε με ψήφισμά του μια ομάδα νησιωτών, οι όποιοι πήραν μέρος σε κάποια «στρατεία εν ές Αίγιλα» (= Άντικύθηρα) για να προσβάλουν, προφανώς, τους πειρατές².

Άλλά και στον 2ο π.Χ. αιώνα ή πειρατεία στο Αίγαίο ήταν ένα καθημερινό φαινόμενο και, όπως προαναφέρθηκε, με τους πειρατές συνδέθηκε ή πολιτική του Σπαρτιάτη Νάβιδος³.

Επιφανειακά αρχαιολογικά λείψανα, ένδεικτικά τής ζωής του νησιού στα έλληνιστικά χρόνια, έχουν έπισημανθεί προς τó παρόν σε τρεις τοποθεσίες και μάλιστα μεσόγειες: στη Γωνία (Θέση 10), στις Άλδωνες (Θέση 15) και στο Παλιόκαστρο (Θέση 17).

Στό Καστρί, αντίθετα, και γενικά στην παραθαλάσσια περιοχή τής Παλιόπολης δέν έχουν έντοπιστεί ακόμη βέβαια έλληνιστικά κατάλοιπα⁴. Έτσι, με τά σημερινά δεδομένα δέ μπορούμε να μιλήσουμε για συνέχιση τής κατοίκησης στην Παλιόπολη κατά την έλληνιστική εποχή. Η περιοχή αυτή, όπου αναγνωρίζουμε τή θέση τής Σκάνδειας των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, ίσως έμεινε άκατοίκητη για ένα διάστημα και κατοικήθηκε πάλι στη ρωμαϊκή περίοδο, από την όποία έχουν διασωθεί άσφαλή ίχνη.

Οί παραπάνω παρατηρήσεις κάνουν πιθανή την ύποθεση ότι, εξαιτίας

1. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Έστορίαί IV 6,1: «Και κατά μόν θάλασσαν παραχρήμα πειρατάς εξέπεμψαν, οί περιτυχόντες πλοίων βασιλικών των έν Μακεδονίασ περί Κύθηρα, τούτό τε εις Αίτωλίας καταγαρόντες αυτανδρον, τους τε ναυκλήρους και τους επιβάτας, σόν τούτοις δέ και την ναύν απέδοντο». Πρβλ. Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ κ.ά., Μακεδονία: 4000 χρόνια έλληνικής ιστορίας και πολιτισμού (Έκδοτική Άθηνών 1982), σ. 148.

2. Την έπιγραφή των Ροδίων βλ., *CIRe*, II (1932) σ. 169-170. Πρβλ. P. BRULÉ, *La Piraterie Crétoise Hellénistique*, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 27 (Paris 1978), σ. 31.

3. Για τή δράση του Νάβιδος με τους Κρήτες πειρατές βλ. παραπ. σ. 122. Πρβλ. E. ZIEBARTH, ό.π. (σ. 131, σημ. 4) σ. 29. και E. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Η Κρήτη κατά τους Έλληνιστικούς Χρόνους*, Άθηνά, παράρτ. άρ. 5 (Έν Άθήναις 1967), σ. 170 κέξ.

4. Ίσως δέν άποτελεί τυχαία σύμπτωση ή άπουσία καταλοίπων τής έλληνιστικής εποχής που διαπιστώθηκε κατά τις άνασκαφικές έρευνες τής Άγγλικής Άρχαιολογικής Σχολής στο Καστρί. Σχετικά βλ. GOLDSTREAM, *Pottery and its Chronology*, σ. 307. Πρβλ. HUXLEY, *History and Topography*, σ. 39.

τῆς πειρατείας, οἱ κάτοικοι ἀναγκάστηκαν τότε νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς παραλιακὰς θέσεις καὶ νὰ ἀποσυρθοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ - φαινόμενον ποὺ ἐπαναλήφθηκε κατόπιν στὰ βυζαντινὰ χρόνια¹, καθὼς καὶ σὲ μεταγενέστερες περιόδους τῆς κυθηραϊκῆς ἱστορίας².

1. Πρβλ. τὴν ἐρήμωση τῶν Κυθήρων, γύρω στὸν 10ο μ.Χ. αἰῶνα, ἐξαιτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν τῆς κοντινῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὸ νησι ὡς ὄρμη-τῆριο γιὰ νὰ κουρσεύουν τὰ περαστικὰ καράβια (βλ. Ν. Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ὁ βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.)», *Πρακτικὰ Γ' Παιονίου Συνεδρίου*, (23-29 Σεπτ. 1965), τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 264 κέξ.).

2. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὴν καταστροφή τῆς μεσαιωνικῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, στὰ 1537. Βλ. παραπ. σ. 57.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ*

ΑΒΙΗΝΟΣ		ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ	
<i>Descriptio Orbis Terrae</i> , 669, σ. 34		<i>Ρωμαϊκά</i> 54.7,	σ. 123
ΑΓΑΘΗΜΕΡΟΣ ΟΡΘΩΝ		ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ	
<i>Γεωγραφίας Ὑποτύψεις</i> , 26, σ. 34		<i>Ἑλένη</i> , 1540	σ. 38
ΑΘΗΝΑΙΟΣ		ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ	
<i>Λειπνοσοφισταί</i> IV, 183c, σ. 130		<i>Παρεκβολαί εἰς Διον. Περιηγ.</i> 498,	
» XV, 681f, σ. 39		σ. 34	
ΑΙΔΙΑΝΟΣ		ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ ΠΟΝΤΙΚΟΣ	
<i>Περὶ Ζώων</i> XI 19, σ. 54		<i>Περὶ Πολιτειῶν</i> XXIV, σ. 39	
» XVII, 6, σ. 42		ΗΡΟΔΟΤΟΣ	
ΑΝΩΝΥΜΟΣ		I 82, σ. 111,116	
<i>Περιήγησις</i> , 552-553, σ. 33		I 105, σ. 51, 113	
ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ		VII 168 σ. 38	
<i>Ἐπιτομή</i> II, 15, σ. 111		VII 235 σ.33,114,116	
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ		ΗΡΩΔΙΑΝΟΣ	
<i>Fr.</i> 86, σ. 42		<i>Περὶ Καθολ. Προσ. ΙΑ.</i> σ. 42, 50	
ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ		ΗΣΙΟΔΟΣ	
<i>Ἐλεγείαι Fr.</i> 15, σ. 40		<i>Θεογονία</i> 192-193, σ. 17, 113	
ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ		» 195-198, σ. 51	
XII 65.8, σ. 117		ΗΣΥΧΙΟΣ	
XII 80.5, σ.49,117		λ. <i>Κυθηροδίκης</i> , σ. 117	
XIV 84.5, σ. 120		λ. <i>Σκάνδεια</i> , σ. 50	
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ		ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ	
<i>Ρωμαϊκή Ἀρχαιολογία</i> I, 50, σ. 33,51		<i>Περὶ Φυτῶν</i> I. 4.2, σ. 41	
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ		» IV. 10.6, σ. 41	
<i>Οἰκουμένης Περιήγησις</i> , 498, σ. 34		ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ	
		I 7, σ. 131	
		IV 53, σ. 33, 52, 116, 117, 118	

* Οἱ ἐκδόσεις, ποὺ χρησιμοποιήσα γιὰ τὶς παραπομπὲς στὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀναφέρονται στὶς ὑποσημειώσεις. Σὲ ὅσους συγγραφεῖς δὲ σημειώνεται ἡ ἔκδοσις, οἱ παραπομπὲς δίνονται σύμφωνα μὲ τὴ σειρά The Loeb Classical Library.

IV 54	σ. 49, 50, 93, 117	<i>ΗΛΟΥΤΑΡΧΟΣ</i>	
IV 57,	σ. 118	<i>Ἀγησίλαος</i> 32,	σ. 124
IV 118,	σ. 118	<i>Κίμων</i> 1,	σ. 53
VII 26,	σ. 119	<i>Κλεομένης</i> 31,	σ. 122
VII 57,	σ. 116,118	<i>Νικίας</i> 6,	σ. 34,117
		<i>Περὶ Μουσικῆς</i> 9α-ε,	σ. 130
<i>ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ</i>		<i>ΠΟΛΥΒΙΟΣ</i>	
<i>Παηγηνοικός</i> 119,	σ. 120	<i>Ἱστορίαι</i> IV.6,	σ. 132
» 176,	σ. 120	» XIII.8,	σ. 122
<i>ΞΕΝΟΦΩΝ</i>		<i>ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ</i>	
<i>Ἑλληνικά</i> IV.8,	σ. 49, 51, 95, 120.	<i>Ὀνομαστικόν</i> III. 154	σ. 53
<i>ΟΜΗΡΟΣ</i>		<i>ΠΡΙΣΚΙΑΝΟΣ</i>	σ. 34
<i>Ἰλιάς</i> B 107-108,	σ. 111	<i>ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ</i>	
» K 268,	σ. 50, 112	<i>Γεωγραφία</i> III.16,	σ. 34, 49
» O 430,	σ. 112	<i>ΣΚΥΛΛΕΣ</i>	
» O 431,	σ. 51, 111, 112	<i>Περὶ πλοῦς</i> 46,	σ. 34, 49
» O 437,	σ. 111	<i>ΣΟΥΔΑ</i>	
» O 438,	σ. 112	λ. <i>Πτολεμαῖος</i> ,	σ. 39
<i>Ὀδύσσεια</i> θ 288,	σ. 51	<i>ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ</i>	
» ι 80-81,	σ. 33, 111, 112	λ. <i>Κόθηρα</i> ,	σ. 34, 42, 49, 112, 113
» σ 193,	σ. 51	<i>ΣΤΡΑΒΩΝ</i>	
<i>ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ</i>		VIII 5,	σ. 33, 35, 49, 124
I 14,	σ. 113	VIII 5,	σ. 35
I 27,	σ. 117	VIII 6,	σ. 38
II 2,	σ. 130	<i>ΣΧΟΛΙΑ</i>	
III 14,	σ. 40	<i>Αἰσχίνη</i> II 78,	σ. 117
III 21,	σ. 42	<i>Θουκυδ.</i> IV 54,	σ. 49
III 21,	σ. 122	<i>ΤΖΕΤΖΗΣ</i>	
III 23,	σ. 33, 52	<i>Χιλιάδες</i> I. 460-461,	σ. 111
<i>ΠΑΙΝΙΟΣ</i>			
<i>Nat. Hist.</i> IV.12,	σ. 33, 42		

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ*

- Ἄγαμέμνωνας, 111
 ἀγγεία, βλ. *κεραμική*
 ἀγγειοπλαστική, 43-45
 Ἀγγλική Ἀρχαιολογική Σχολή, 28, 78, 132
 Ἁγία Εἰρήνη Κέας, 109
 Ἁγία Σοφία (σπήλαιο), 90
 Ἅγιος Δημήτριος (Παλιόχωρα), 57
 Ἅγιος Κοσμάς Παλιόκαστρου, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 96, 97, 98, 99
 Ἅγιος Στέφανος Λακωνίας, 44, 129
 ἀγωγός, λαξευτός, 62-63
 — μινωϊκός, 106
 Ἀθηναῖοι, 117, 118, 119, 120, 121
 Αἴγυπτος, 43, 122
 Αἰτωλοί, 131
 Ἀκρωτήρι Θήρας, 40
 Ἀλέξανδρος (Κυθήριος), 130
 Ἀλοή, 62-63
 Ἀλώνες, 64-65, 76, 132
 Ἀμοργός, 60
 Ἀμφιδάμαντας (Κυθήριος), 50, 110, 129
 Ἀνταλκίδας, 120
 Ἀντίγονος Δώρων, 122
 Ἀντικύθηρα, 132
 «ἄνω πόλη» 49, 93, 96, 118
 Ἄπτερα Κρήτης, 123
 Ἀπόλλωνας Μαλαάτας, 86
 Ἄργος, Ἀργεῖοι, 111, 112, 114, 116
 Ἀριστάγορος Σωτηρίσκου (Κυθήριος), 121
 Ἀρχαγόρας (Κυθήριος), 123
 Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία, 26, 81
 ἀρχιτεκτονικά μέλη, λείψανα, 27, 29, 61, 65, 66, 69, 70, 86, 87, 97
 Ἄσπρογας, 28, 35, 36, 82-84, 85, 101
 Αὐγουστος (Καίσαρας), 76, 123, 124
 Αὐλέμωνας, 25, 35, 77, 87
 Ἀφροδίτη, 39, 51, 115, 122
 «Alternating Style», 89, 108, 109
 Βενετοκρατία, 23, 59
 Βεργιδούνια, 60
 Βόθωνας, 28, 29, 80-82, 85, 87, 101, 102
 Βουκολία, 60
 Βύθουλας, 55-56, 57, 105, 106
 Γάιος Ἰούλιος Εὐρυκλῆς, 123
 Γαλάτης, 65
 γραφή (Γραμμική Β), 41, 111
 Γύθειο, 117, 122
 γυμνάσιο, 52-53
 Γωνία, 25, 26, 60-61, 62, 116, 132
 Δέμπλα Κρήτης, 40
 Δῆλος, 121
 Δημάρατος, 116
 Διόσκουροι 53, 75, 99
 Δόκανα, 59-60
 Δωριεῖς, 112
 εἰδώλιο σατύρου (πήλινο), 84
 Ἐκάτη, Ἐκάταια, 74-75, 99
 Ἐλαφόνησος, 33
 Ἐλεύθερα Κρήτης, 123
 Ἐλλαδίτες, 37, 127
 Ἐλληνικά, 57, 61-62
 ἐπιγραφές: CIG I⁴, 1306: 52
 CIRh II (1932) σ. 169:132
 IG:
 II², 2496: 121
 V1, 935: 50, 70, 123
 V1, 936: 50, 55
 V1, 937: 76
 V1, 938: 53, 71
 V1, 939: 71
 V1, 940: 72

* Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στίς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

- IG: V1, 942: 72
 V1, 945: 60
 V1, 1145: 123
 XI⁴, 636: 121
 KYTHERA, *ς*. 314:86
 SEG: XI, 895: 52, 85
 XI, 900: 123
 XXII, 300: 85-86
 SGDI 4948: 123
- ἐπιγραφή, βαβυλωνιακή, 26
 Ἐρμογένης (Κυθήριος), 130
- Ζάκρος Κρήτης, 40
- θέατρο, 54-55
 Θολάρια, 60
 Θυέστης, 111
 Θυρέατις, 115
- ἱερό: Ἄφροδίτης 51-52, βλ. καὶ *ναός Ἄφροδίτης*
 — Διοσκούρων, 53-54
 Ἰουλία (Λιβία), 123
 Ἰσις, 99
- Καλαμίτσι, 72, 76-77
 Καμπί, 84, 85, 106, 107
 Καραβάς, 37, 41, 55
 Κάρπαθος, 35, 128
 Καρφί Κρήτης, 40
 Καστέλλι Κρήτης, 109
 Καστρί, 27, 28, 35, 43, 45, 77, 78-80, 85, 93, 100, 101, 114, 127, 131, 132
 Κάτω Λιβιάδι, 45, 88, 114, 119
- κεραμεική: Πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς: ὄστρακα, 44, 55, 56, 79, 80, 105, 127.
 Πρωτομινωικῆς ἐποχῆς: ὄστρακα, 44, 79, 80, 105, 127. Μεσομινωικῆς ἐποχῆς: ἀγγεῖα, 44, 45, 64, 79, 80, 84· ὄστρακα, 79, 80. Ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς: ἀγγεῖα, 44, 45, 79, 89, 108, 129· ὄστρακα, 79, 80. Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς (μυκηναϊκά): ἀγγεῖα, 45, 63, 79, 89· ὄστρακα, 45, 56, 64, 79, 81, 89, 108, 109. Γε-
- ωμετρικῆς περιόδου: ἀγγεῖα, 45, 88· ὄστρακα, 45, 80, 114. Ἀρχαϊκῆς περιόδου: ἀγγεῖα, 59, 60, 76, 115· ὄστρακα 80. Κλασικῆς περιόδου: ἀγγεῖα, 59, 76, 84, 88, 119· ὄστρακα, 56, 61, 65, 79, 80, 119. Ἑλληνιστικῆς περιόδου: ἀγγεῖα, 65· ὄστρακα, 61, 65. Ρωμαϊκῆς περιόδου: ἀγγεῖα 60, 78· ὄστρακα 79, 80.
- κλίμα, 38
 Κλεομένης Γ', 122
 Κνωσός, 41
 Κοινὸν Ἐλευθερολακῶνων, 124
 — Λακεδαιμονίων, 122, 123, 124
 — Σπάρτης, 116
 Κόλυμπος, 58-59
 «κόνισμα», 53
 Κόνων, 51, 120
 Κορίνθιοι, κορινθιακός, 59, 115
 Κοτύρτα, 123
 Κρήτη, 34, 35, 39, 40, 43, 45, 49, 57, 102, 110, 115, 127, 128, 129
 «Κυθήρεια», 23, 51
 Κυθηροδικῆς, 117
 Κύθηρος, 113
 Κυκλάδες, 129
 Κυπριωτιάνικα, 58, 59
 Κύπρος, 113
- Λαζαριάνικα, 64, 106
 Λακωνία, Λακωνικῆ, 33, 54, 95, 102, 118, 119, 121, 122, 124, 129, 131
 λατομεῖα-λατομήσεις, 46, 58, 62, 63
 Λίμνη, 77-78, 85
 Λιονῆς, 27, 34, 45, 89-90
 Λουτρό, 55
- Μαλέας = Κάβο-Μαλιᾶς, 33, 38, 56, 117
 Μάλος, 86
 μαρμάρινα ἀντικείμενα: ἀγαλματίδιο Ἐκάτης, 74· ἀνὰ γ λ υ φ α: ἀναθηματικό, 119—Ἀσκληπιοῦ, 75—Διοσκούρων, 53, 75, 121· ἀρχαῖο λίοντάρι, 73-74· ἰωνικὸ ἀκρατήριον, 86· κεφάλι ἀνδρικό, 76· κεφάλι γυναικεῖο, 74· κεφάλι σκύλου, 87· περιφραντήρια, 77.

- μελισσοκομία, 43
 Μενελάου: «άνάκτορο», 24, 54
 — «βασιλείο», 111
 — «κάστρο», 66
 Μερμηγκάρης, 34, 63
 Μητάτα, 25, 37, 60, 65, 72
 Μηριόνης, 110, 111, 129
 Μιλήσιοι, 117
 Μινωίτες, μινωικός, 29, 40, 43, 44, 45, 81, 105, 107, 108, 109, 110, 127, 128, 131
 Μνήματα, 80, 85
 Μόλος, 110
 Μουσειά:
 Βερολίνου, 58, 72
 Βρετανικό, 50, 60, 70, 115
 Έθνικό Ἀρχαιολογικό, 45, 53, 73, 75, 81, 89, 119, 121, 129
 Ἐπιγραφικό, 50
 Κυθήρων, 28, 44, 52, 59, 64, 65, 75, 76, 84, 85, 86, 88, 115, 119
 Liebieghaus (Φραγκφούρτης), 116
 Nanianum (Ρώμης), 52
 Μυκηναῖοι, μυκηναϊκός, 27, 41, 110, 111 131, βλ. καὶ κεραμεική.
 Μυλοπόταμο, 34, 37
 Νάβις, 122, 132
 ναός Ἀφροδίτης, 24, 66, 97-99
 Νεκρομαντεῖο Ἀχέροντα, 100
 Νέστορας, 111
 Νικίας, 117, 118
 Νικόφημος ἀρμολύτης, 120
 νομίσματα, χάλκινα, 26, 79, 122
 — χρυσά, 76
 Ξενοδάμος (Κυθήριος), 130
 ὀδοντόφρακτο κράνος, 110
 Οἶτυλο (Λακωνίας), 122
 Ὀνασίπολις, γυμνασιάρχης, 53
 «Ὀνου Γνάθος», 33, 102
 ὀψιδιανός, 55, 56, 84, 129
 Παλιόκαστρο, 24, 25, 26, 27, 53, 64, 65 -76, 77, 93, 94, 95, 96, 98, 116, 118, 131, 132
 Παλιόπολη, 24, 25, 26, 27, 35, 36, 37, 45, 52, 62, 64, 65, 66, 73, 77-87 κξξ.
 Πάνας, 71, 99
 Πασπάρια, 36, 77
 πειρατεία, 131
 Πελοποννησιακός πόλεμος, 93, 117, 119
 Πελοπόννησος, 33, 36, 44, 105, 108, 112 115
 «Πλατανιστοῦς», 33, 40, 41
 πορφύρα, 42, 43
 «Πορφύρουσα», 42
 Ποῦρκο, 88-89
 Πύλος, 111
 Πυρεάτιδες, 55
 πυριατήριο, 53
 Ρόδος, Ρόδιοι, 35, 95, 132
 ρωμαϊκός, 50, 55, 74, 78, 85, 124, βλ. καὶ κεραμεική
 Σικελική ἐκστρατεία, 118, 119
 Σκάνθεια, 49, 50, 79, 93, 100, 110, 115, 117, 130, 132
 Σκαφίδι, 46, 87
 Σπάρτη, Σπαρτιάτες, 54, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122
 Συρία 51
 ταφικά λαξεύματα, 62, 83
 ταφικοί θάλαμοι, 60, 61, 62
 ταφικοί πίθοι, 64, 84
 τάφοι: 58, 60
 — θαλαμοειδεῖς, 29, 45, 61, 80, 81, 84, 85, 106
 — θαλαμοειδεῖς μὲ δρόμο, 106
 — κεραμοσκεπεῖς, 77
 — κιβωτιόσχημοι, 56
 — λακκοειδεῖς, 65, 78
 — λαξευτοί, 28, 62
 — σπηλαιώδεις, 27, 83, 89, 90
 τείχη, 67, 68, 69, 78, 94, 95, 98
 «Τεχνίτες τοῦ Διονύσου», 54
 Τολμίδης, 117
 Τραϊανός, 124
 Τριφυλλιάνικα, 57
 Τρῶες, Τρωϊκός πόλεμος, 51, 111

Φαρνάβαζος, 51, 95, 120

Φιλόξενος, διθυραμβοποιός (Κυθήριος),
130

Φοίνικες, 51, 58, 112, 113, 114

Φοινικίες, 41, 57-58

«Φοινικοῦς» (ἕρμος), 51, 120

χάλκινα ἀντικείμενα: ἀγαματίδιο Ἴσι-
δας, 99· εἰδώλιο δαιδαλικό, 115· εἰ-
δώλιο ἐνεπίγραφο 116· εἰδώλιο τρά-
γου, 73· κεφάλι κούρου, 72· κτερί-
σματα, 78, 89. Βλ. καὶ λ. νομίσματα.

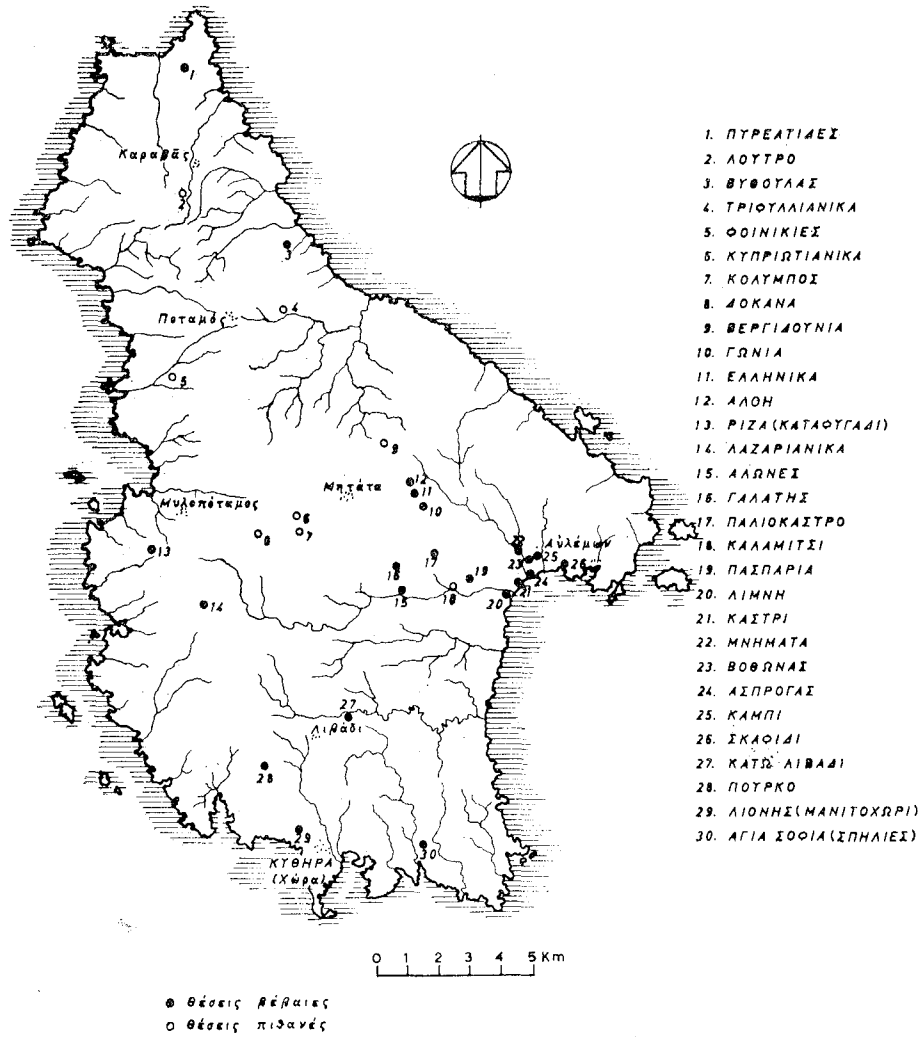
Χίλων, 114

χλωρίδα, 38-41

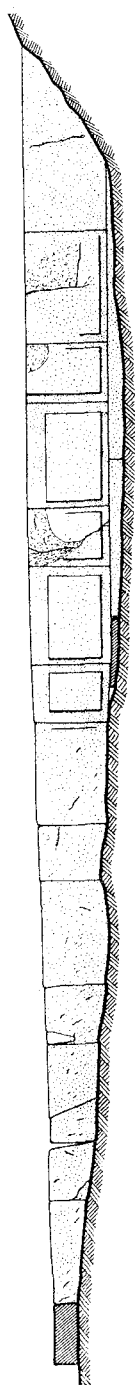
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- Στή σ. 33, ἀντὶ Στὸν Ἡρόδοτο (VIII, 235), νὰ γραφεῖ: Στὸν Ἡρόδοτο
(VII, 235)
- Στή σ. 33, ἀντὶ (Nat. Hist. IV, 18, 56), νὰ γραφεῖ: (Nat. Hist., IV, 12, 56)
- Στή σ. 34, ἀντὶ ambitu, νὰ γραφεῖ: ambitu
- Στή σ. 50, σημ. 1, ἀντὶ IG VI, 936, νὰ γραφεῖ: IG VI, 936
- Στή σ. 123, ἀντὶ Εὐρυκλῆ, νὰ γραφεῖ: Εὐρυκλῆ
- Στή σ. 123, σημ. 6, ἀντὶ (Darmstadt 1982), νὰ γραφεῖ: (Darmstadt 1982)
- Στή σ. 123, ἀντὶ συσίτια, νὰ γραφεῖ: συσίτια
- Στή σ. 128 ἢ σημ. 4, νὰ γραφεῖ: K. BRANIGAN, «Minoan Colonialism»,
BSA 76, 1981, σ. 32.
- Στὸν Πίν. 4β, ἀντὶ Τμῆμα, νὰ γραφεῖ: Τμῆμα
- Στὸν Πίν. 10β, ἀντὶ Ἐρείπια, νὰ γραφεῖ: Ἐρείπια
- Στὸν Πίν. 25β, ἀντὶ (ἀρ. κατ. 64), νὰ γραφεῖ: (ἀρ. κατ. 65).

ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ

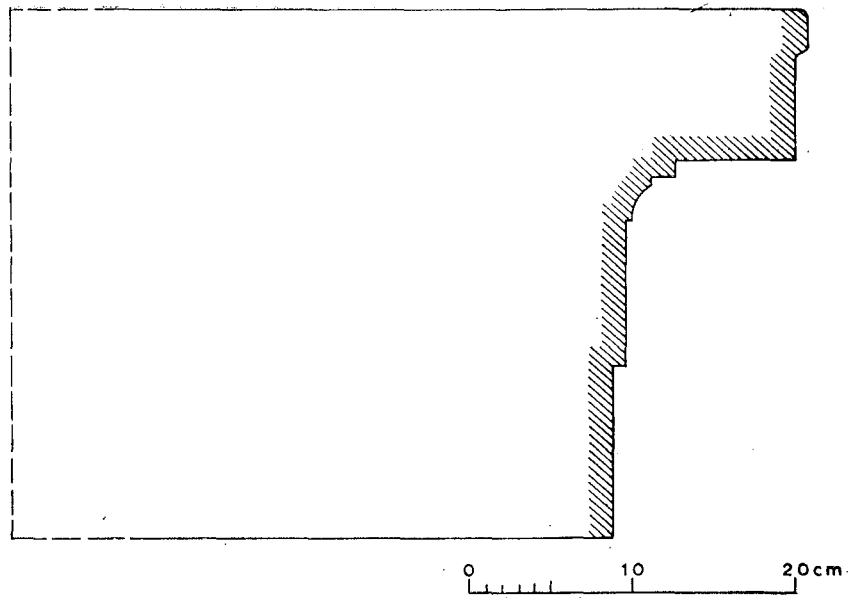
Χάρτης 1. Κύθηρα (Ἀρχαῖες Θέσεις, 1-30).

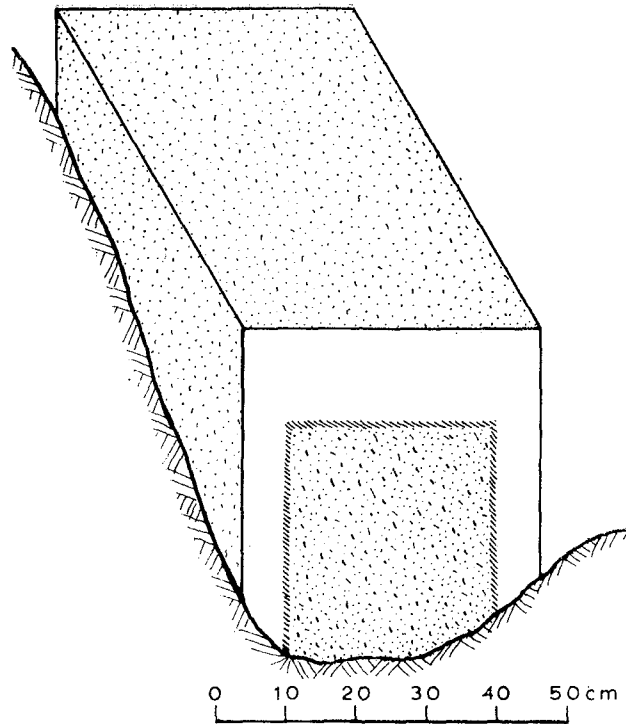
ΟΨΗ ΤΟΙΧΟΥ

σ 50 100cm

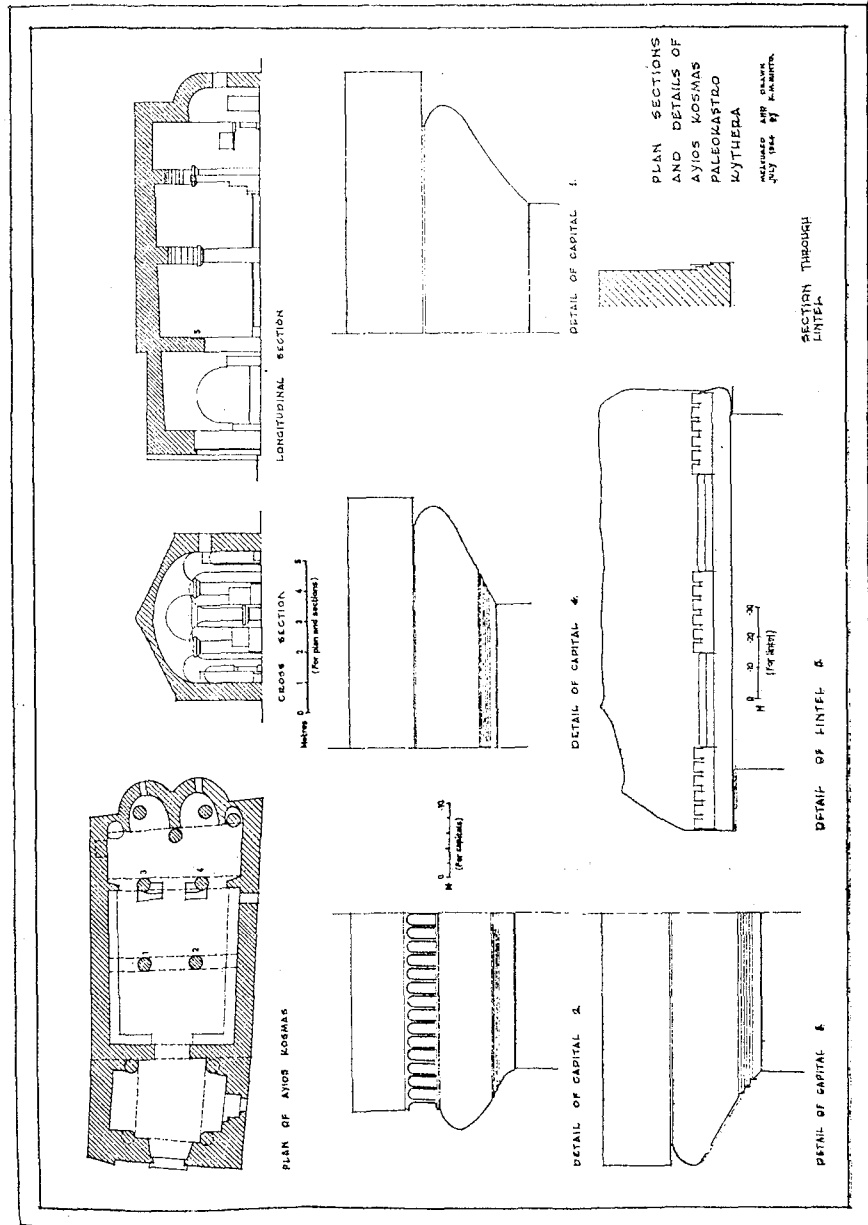
Σχέδιο 1. Παλιόαστρο (Θέση 17). Ύψη τοίχου με «ελαστική» τοχοδομία.

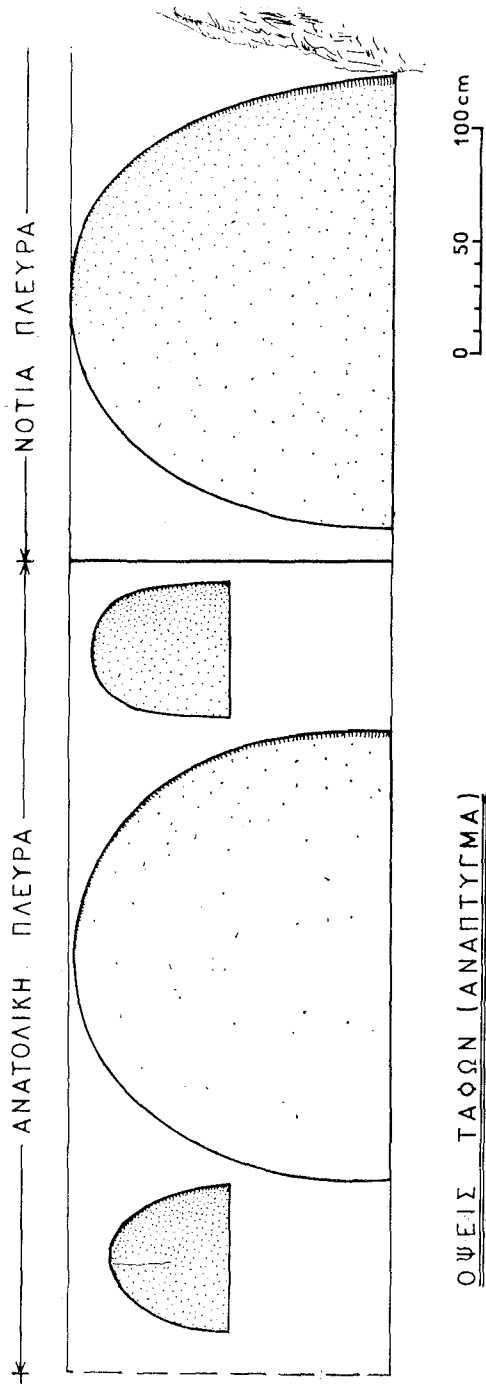
Σχέδιο 2. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Επίμηκες αρχιτεκτονικό μέλος (τομή).

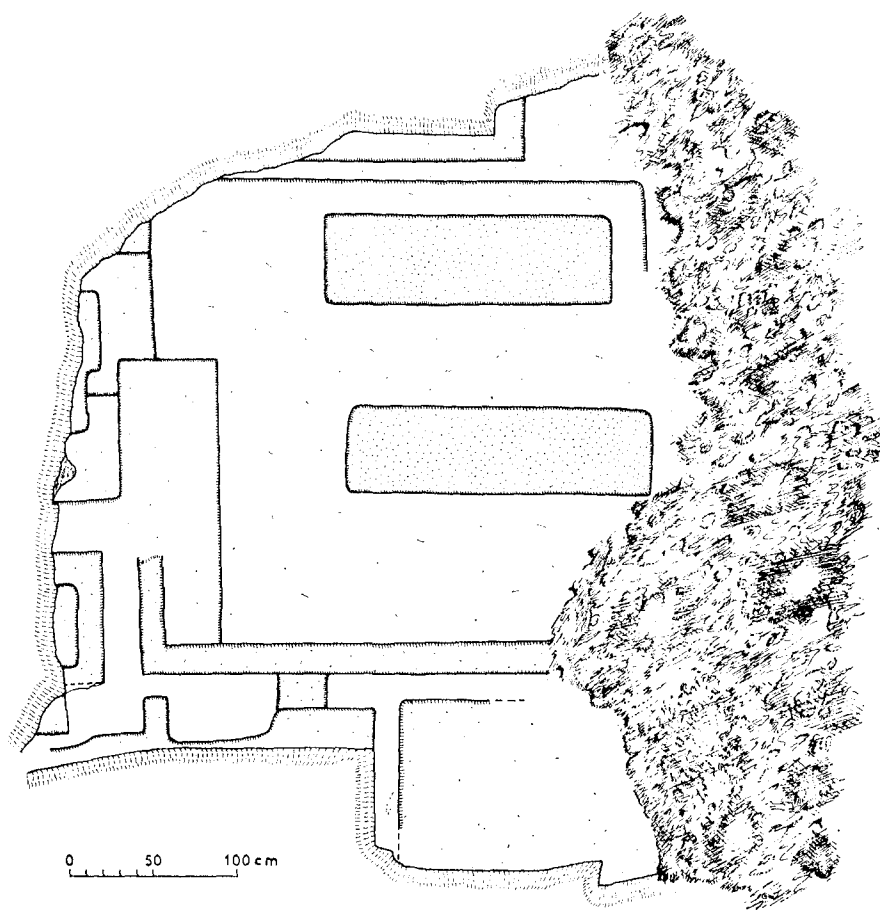
Σχέδιο 3. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Λιθόπλινθος με ἀναθύρωση.

Σχέδιο 4. Παλιόκαστρο. Ἀρχιτεκτονικά μέλη τῆς ἐκκλησίας Ἁγ. Κοσμά (Σχέδιο Κ. Μίντο ἀπὸ KYTHERA, εἰκ. 6).

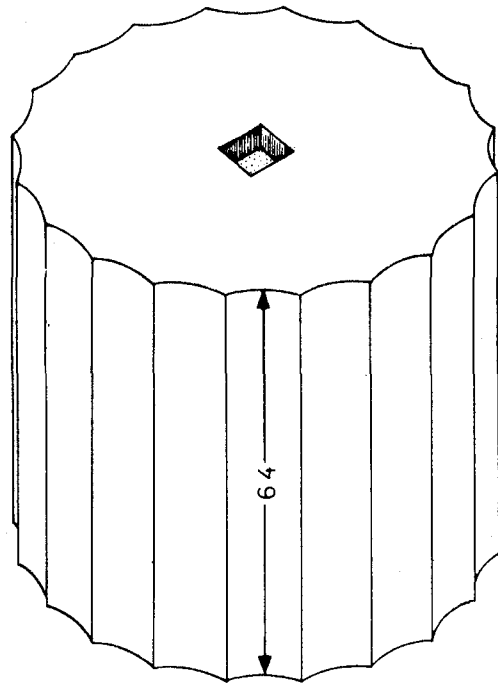
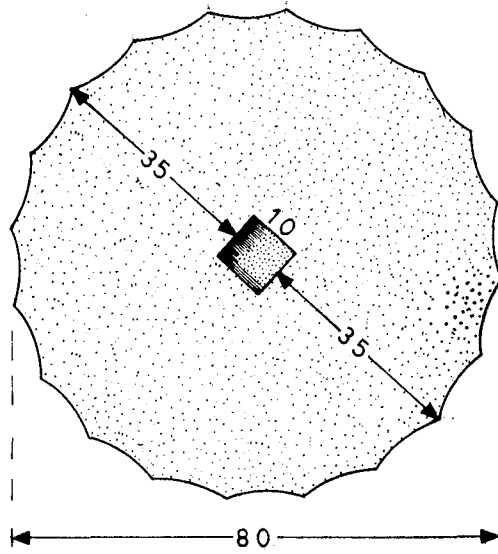

Σχέδιο 5. Ἐσωτερικὸ ὑπόγειον ταφικὸν θαλάμιον. Ὀψεῖς κογχῶν (Ἀνάπτυγμα).

ΚΑΤΟΨΗ ΟΡΘΟΓΩΝΙΩΝ ΛΑΞΕΥΜΑΤΩΝ

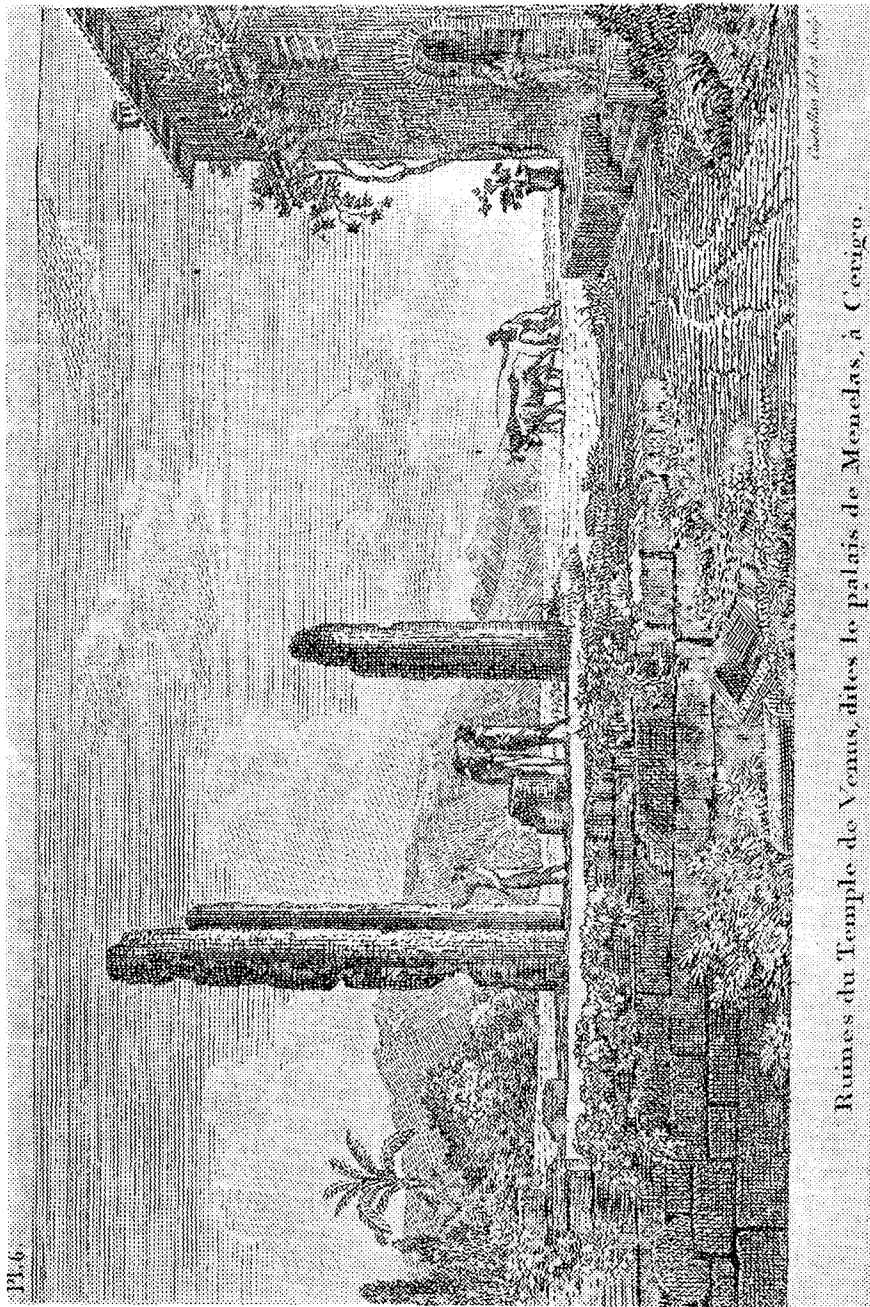
Σχέδιο 6. "Ασπρογας (Θέση 24). Κάτοψη ορθογώνιων λαξευμάτων.

0 10 20 30 40 50 cm

Σχέδιο 7. Σπόνδυλος πώρινου κίονα στην παραλία του Βόθωνα.

ΠΙΝΑΚΕΣ

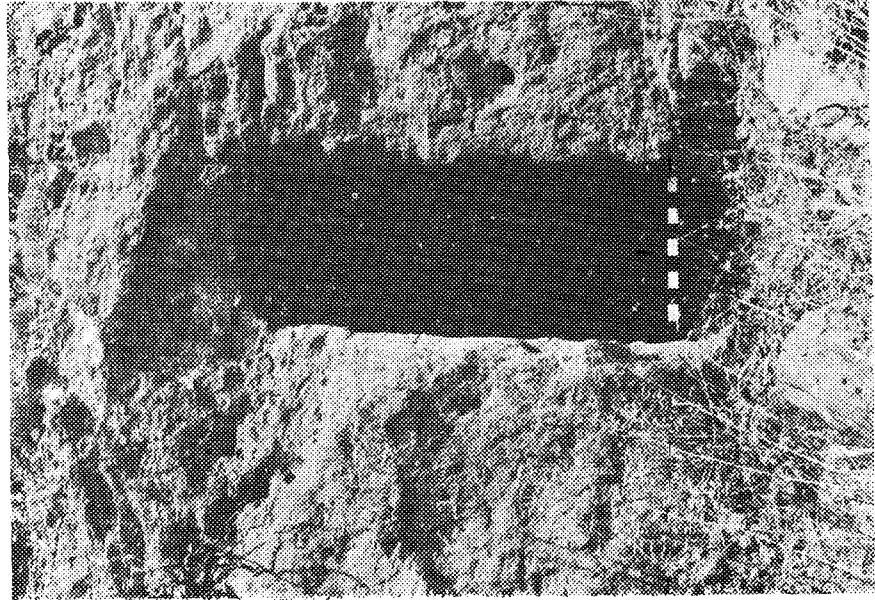

Ruines du Temple de Venus dites le palais de Menelas, à Cerigo.

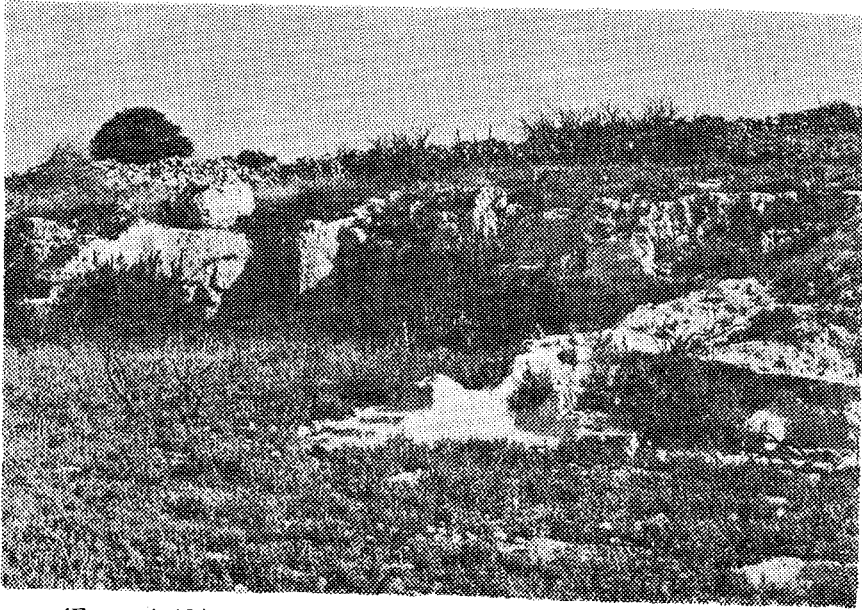
Ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης. Σχέδιο Α.Λ. Castellan (*Lettres*, Πίν. 6).

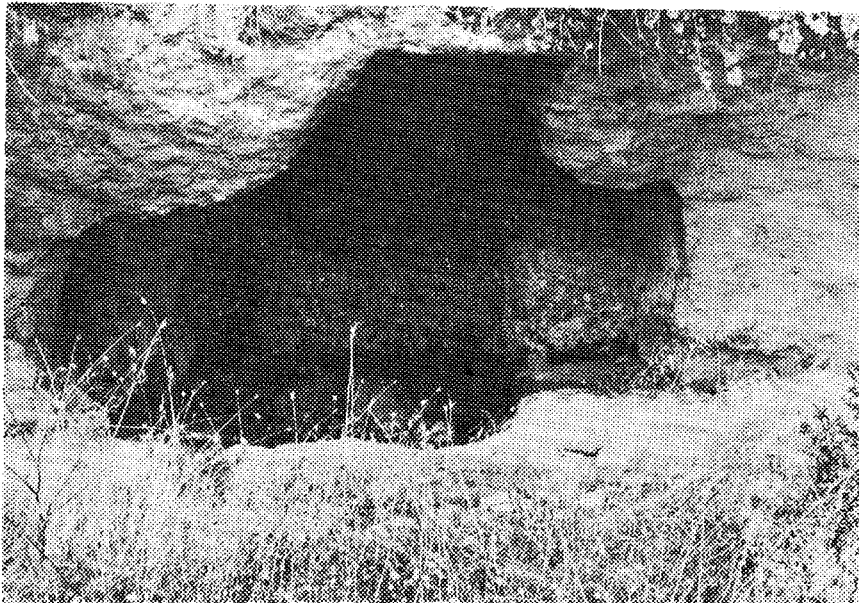
β. Γωνία (Θέση 10). Αρχιτεκτονικό μέλος.

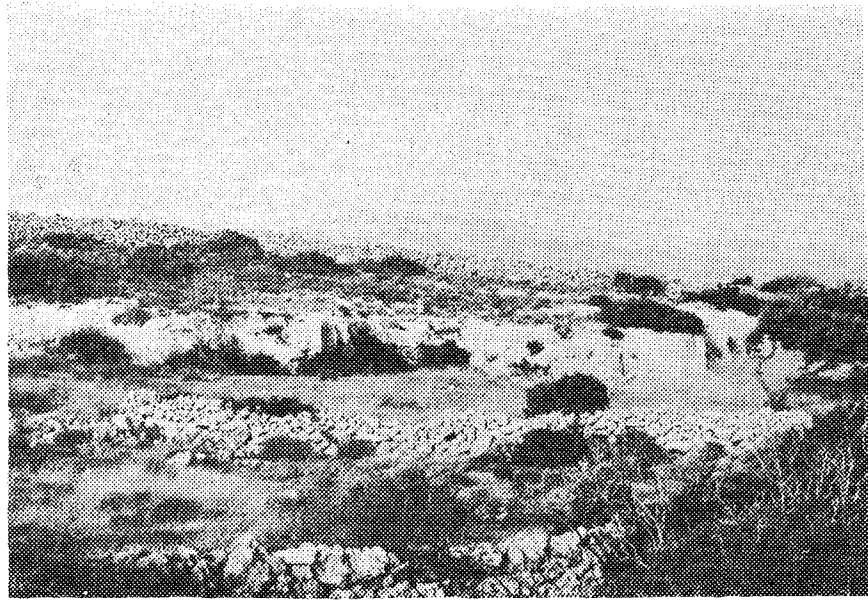
α. Γωνία (Θέση 10). Είσοδος λαξευτού τάρου.

α. Έλληνικά (Θέση 11). Άρχαϊο λατομείο.

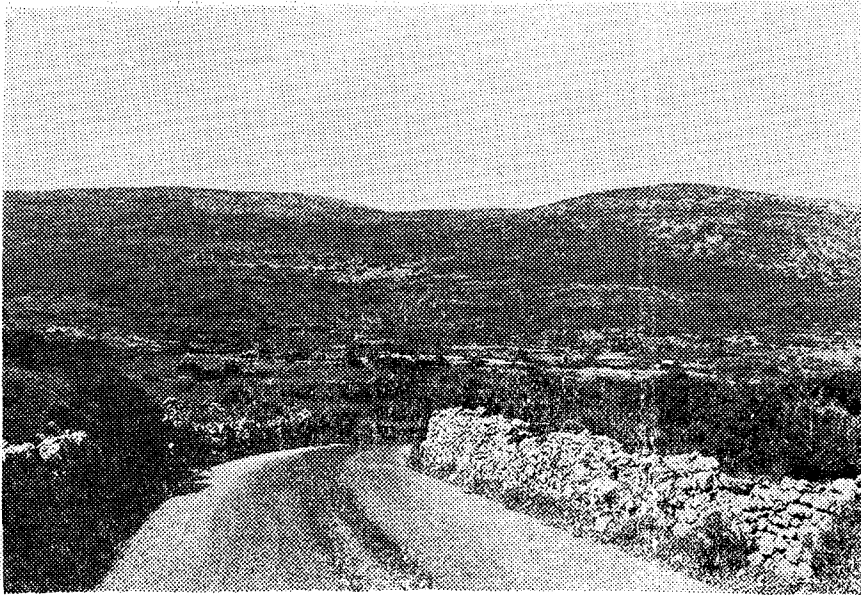
β. Έλληνικά (Θέση 11). Σπηλαιώδης τάφος.

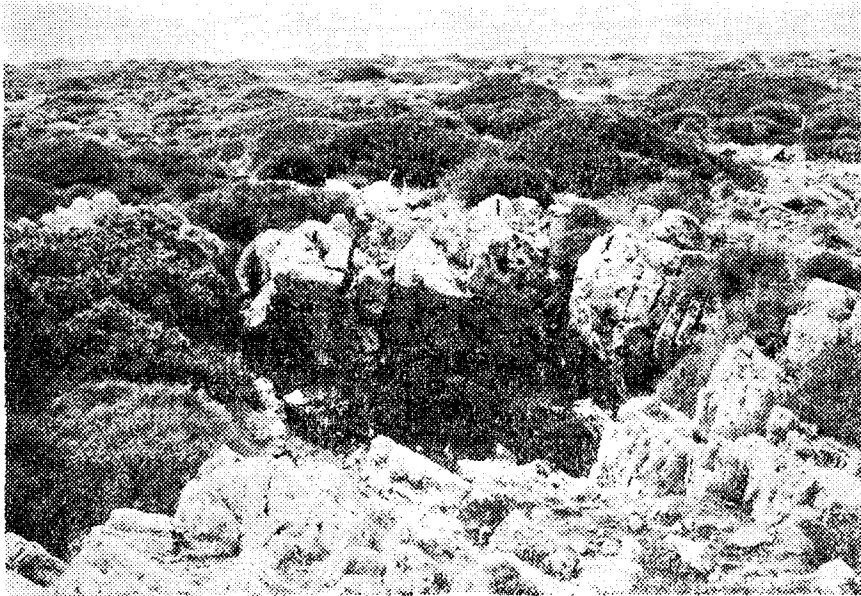
α. Άλοή (Θέση 12). Λείψανα λατομήσεων.

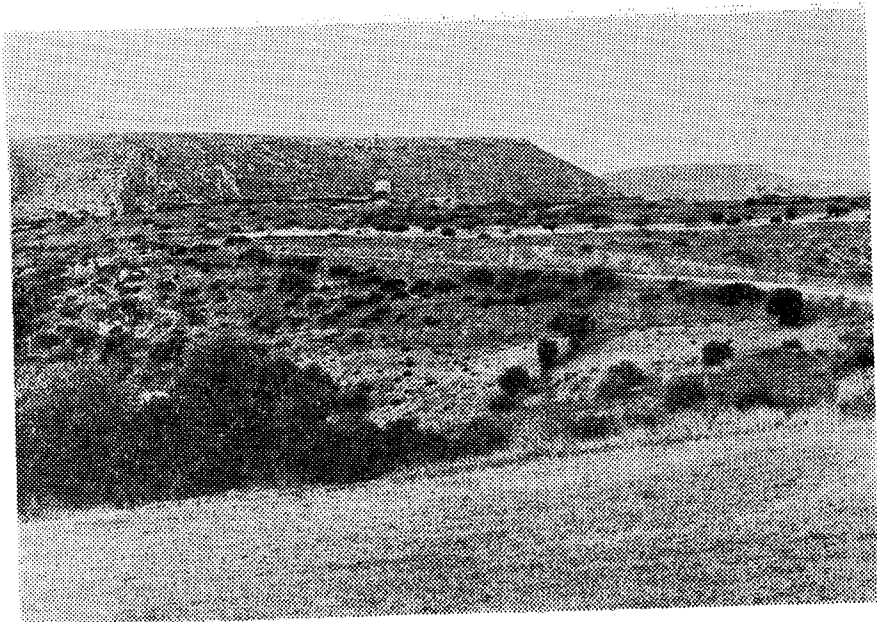
β. Άλοή (Θέση 12). Τμήμα λαξευτού άγωγού.

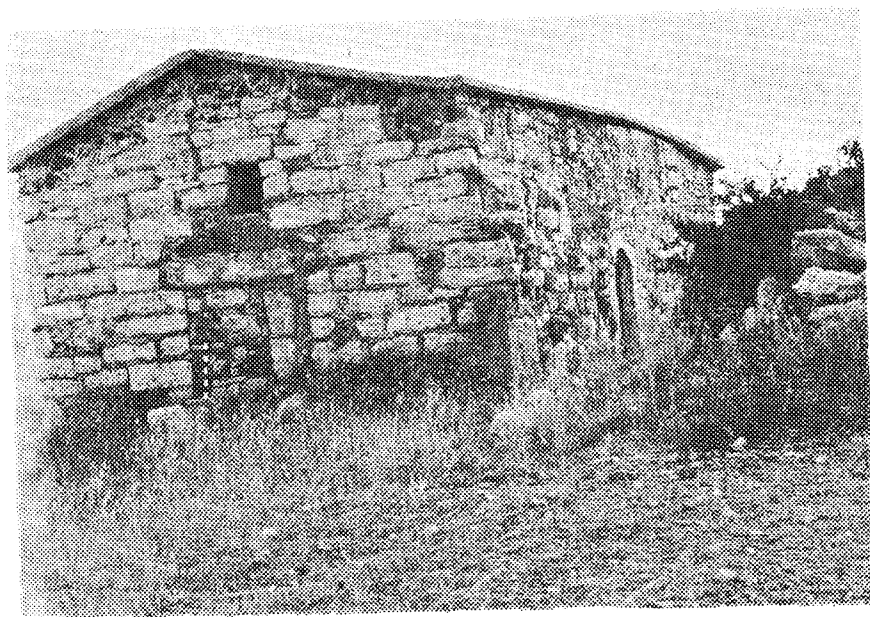
α. Μερμηγκάρης. "Αποψη από Α. Στο βάθος διακρίνεται ο οικισμός Ρίζα.

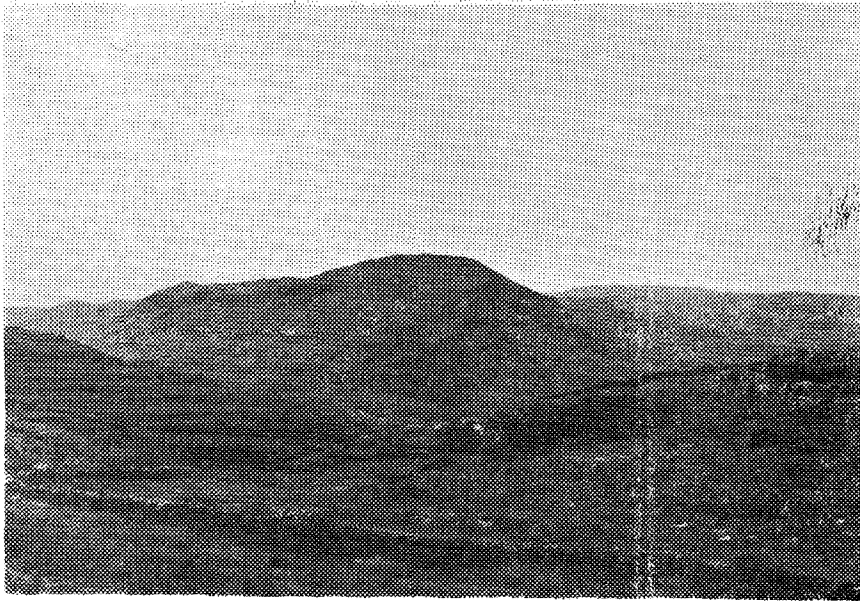
β. Καταφυγάδι (Θέση 13). Είσοδος σπηλιάς.

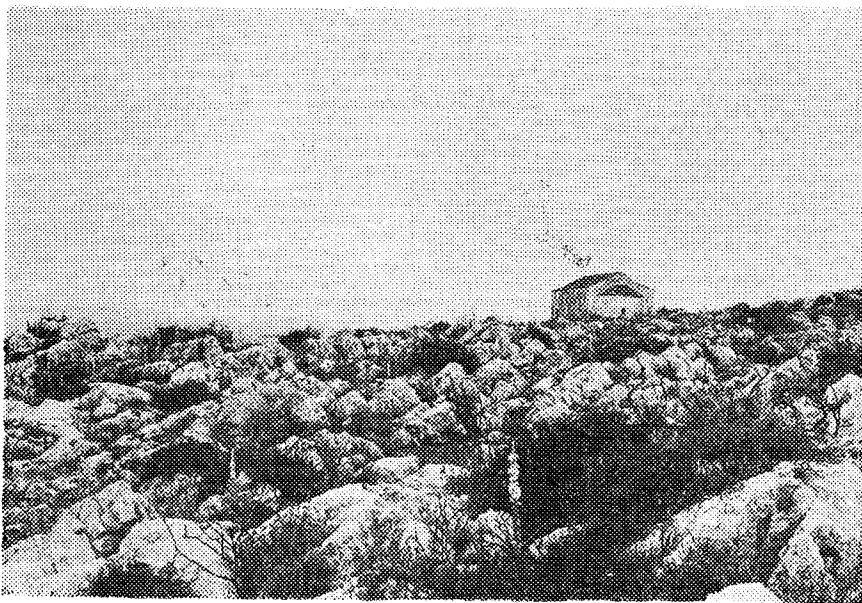
α. 'Αλῶνες (Θέση 15). "Αποψη τῆς περιοχῆς ἀπὸ Α.

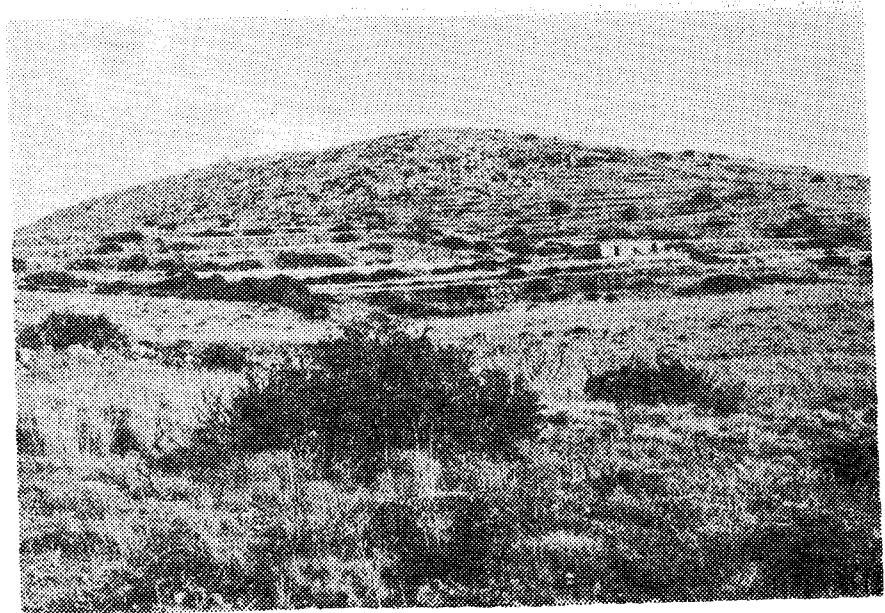
β. 'Αλῶνες (Θέση 15). 'Η ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

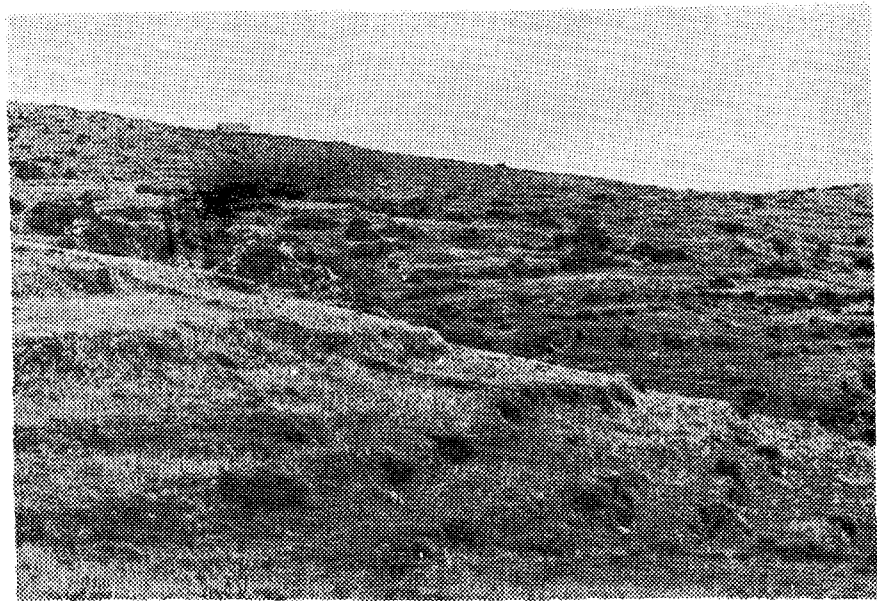
α. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Γενική άποψη από Β.

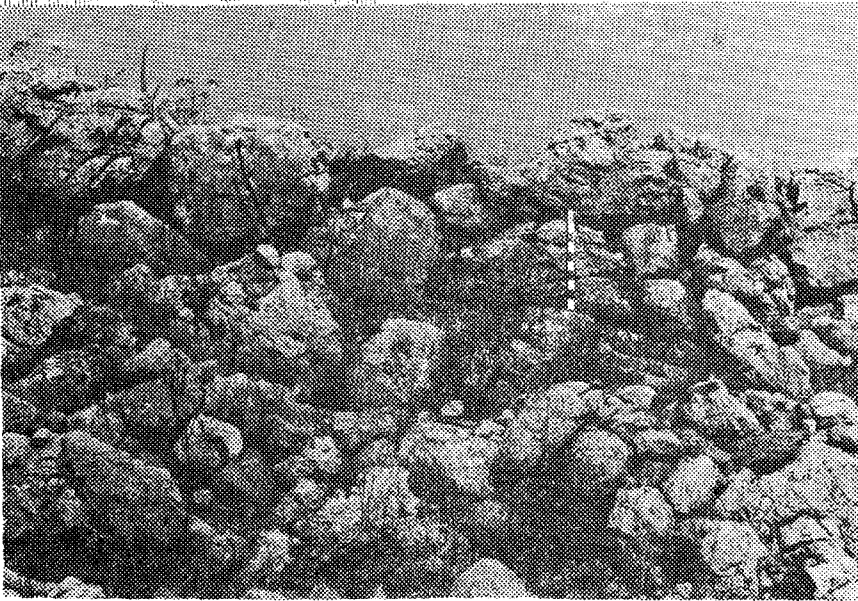
β. Η κορυφή του Παλιόκαστρου με την εκκλησία του Άγιου Γεωργίου.

α. Παλιόκαστρο (Θέση 17). 'Η τοποθεσία Βίγλες από Ν.

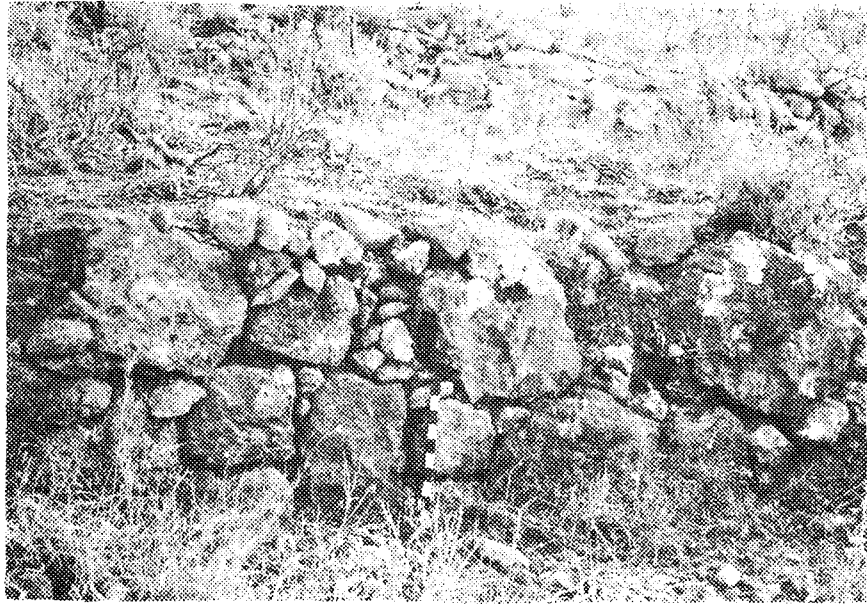
β. 'Αποψη τής κεντρικῆς περιοχῆς τοῦ Παλιόκαστρου ἀπὸ ΝΔ.

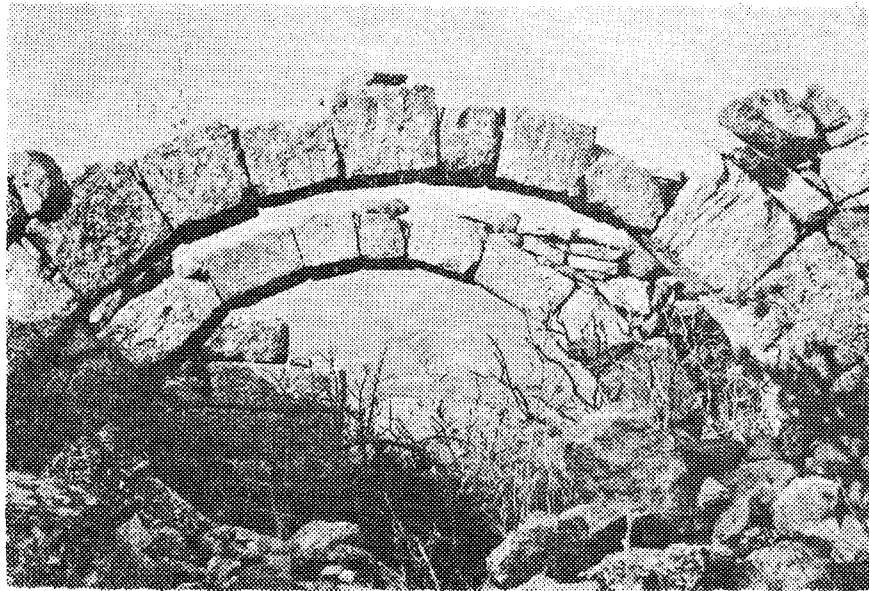
α. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Λείψανα αρχαίου τείχους στην ανατολική πλευρά του βουνού.

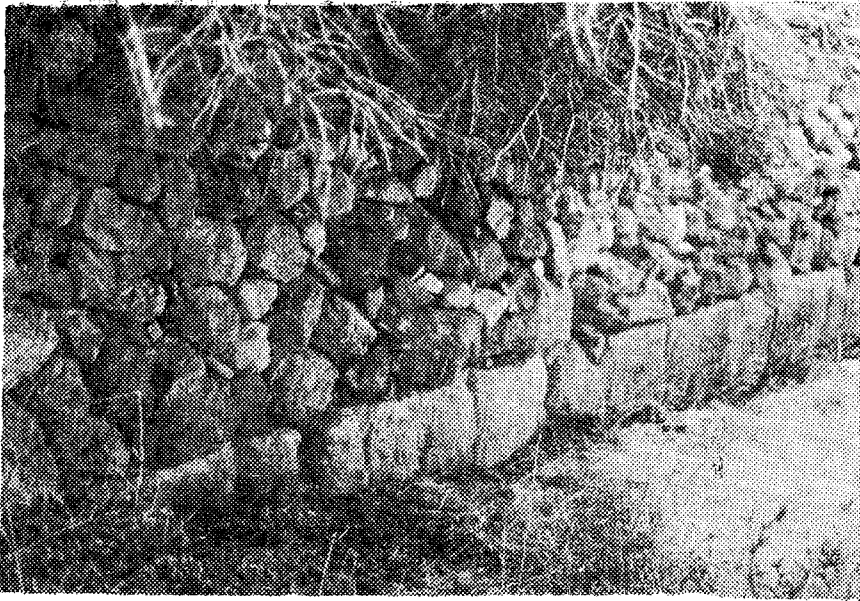
β. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Οικοδομικά λείψανα στη ΝΑ απόληξη του αρχαίου τείχους.

α. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Τμήμα αρχαίου τείχους στην τοποθεσία Βίγλες από Δ.

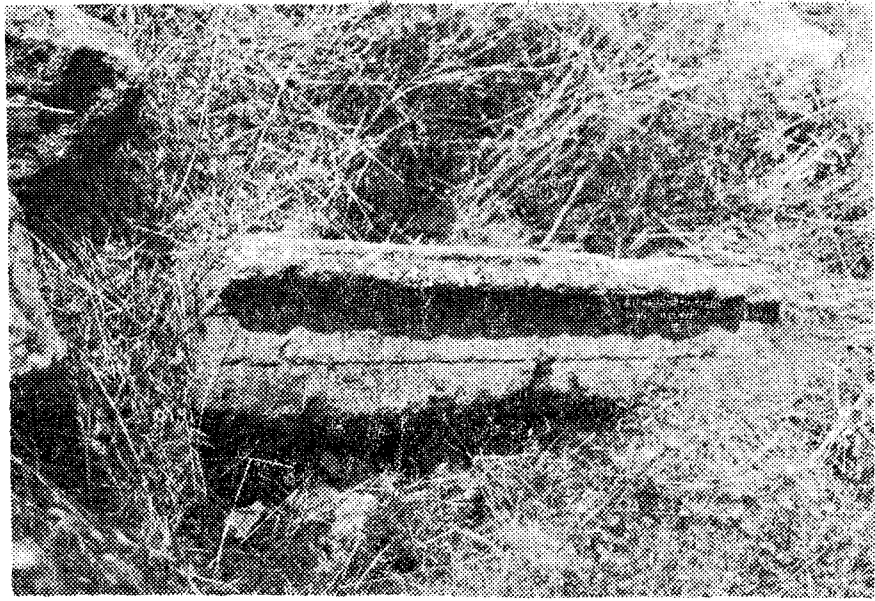
β. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Έρείπια αγροτόσπιτου, χτισμένου με αρχαίο δομικό ύλικό.

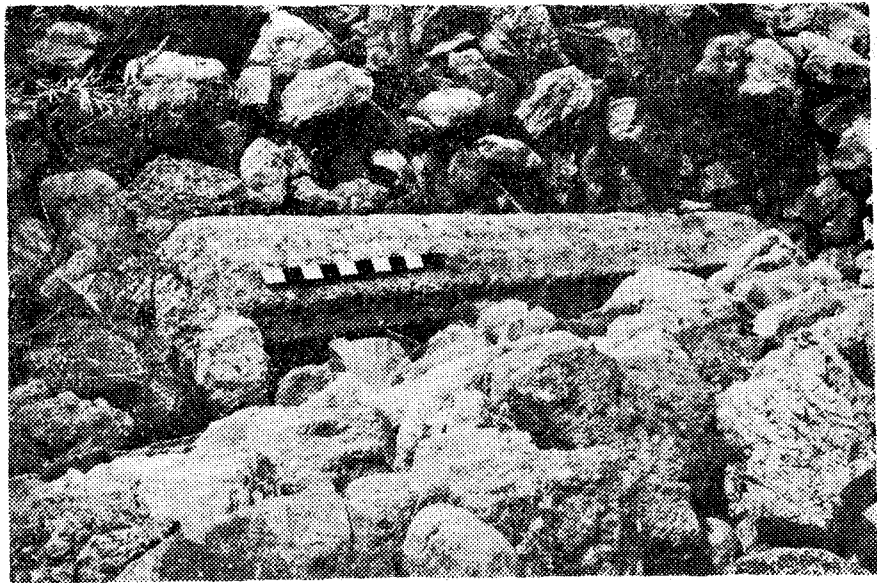
α. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Τμήμα τοίχου με «κλασική» τοιχοδομία.

β. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Κοσμά καὶ τμήμα ἀρχαίου περιβόλου.

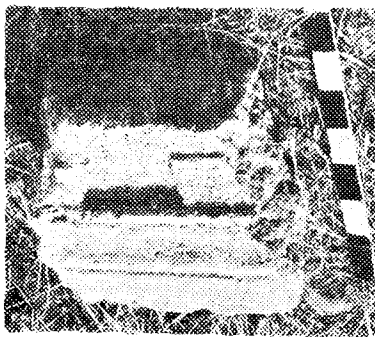
α. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Ἀρχιτεκτονικό μέλος.

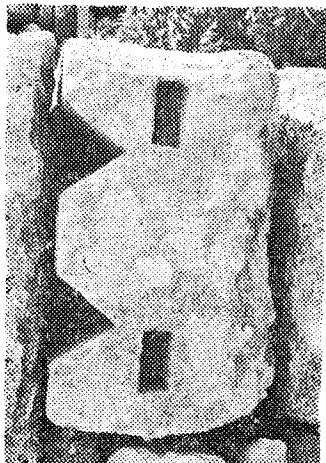
β. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Μονολιθικός κίονας στην τοποθεσία «Κολώνες».

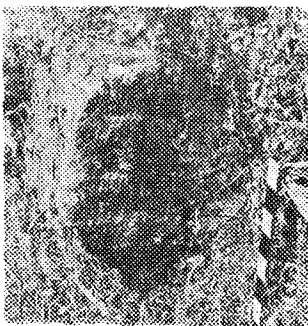
α.

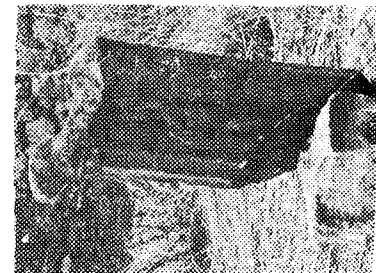
β.

γ.

δ.

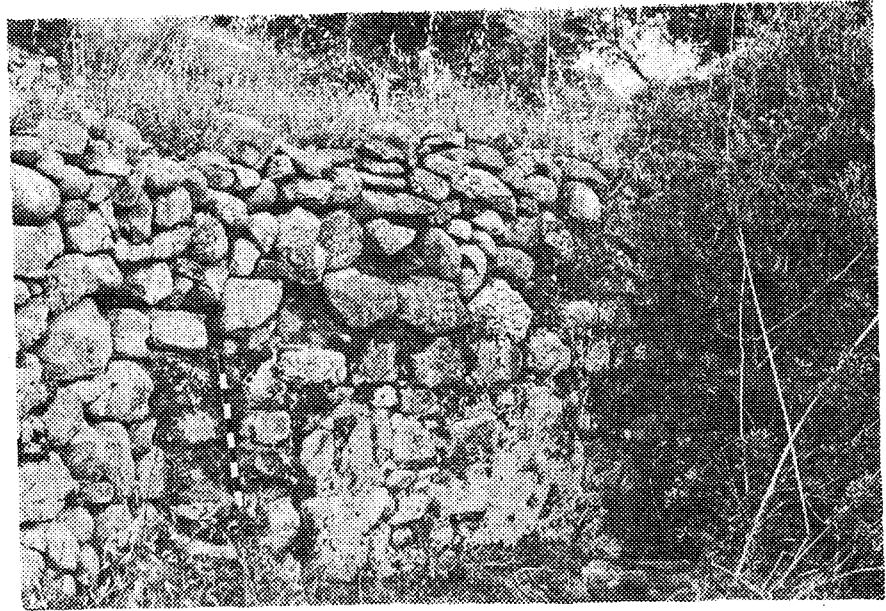

ε.

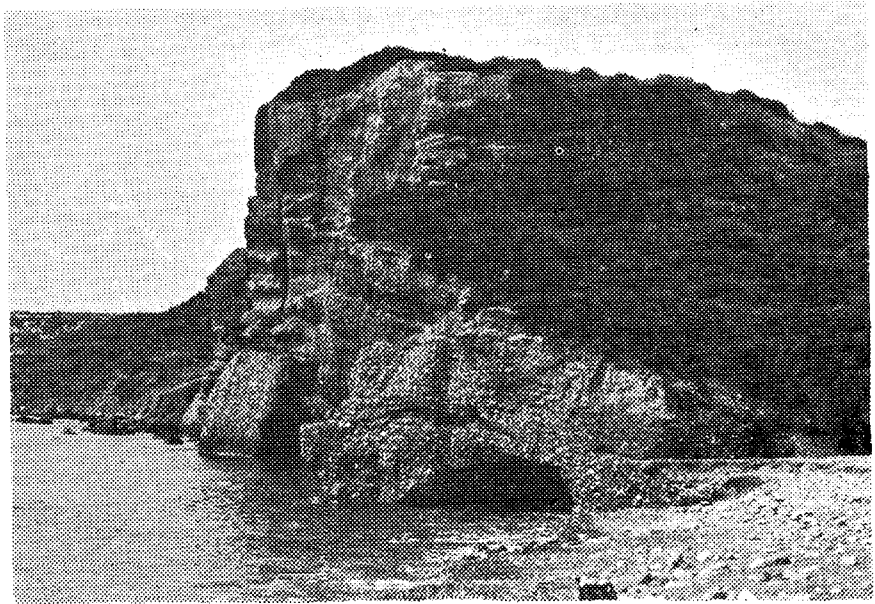

στ.

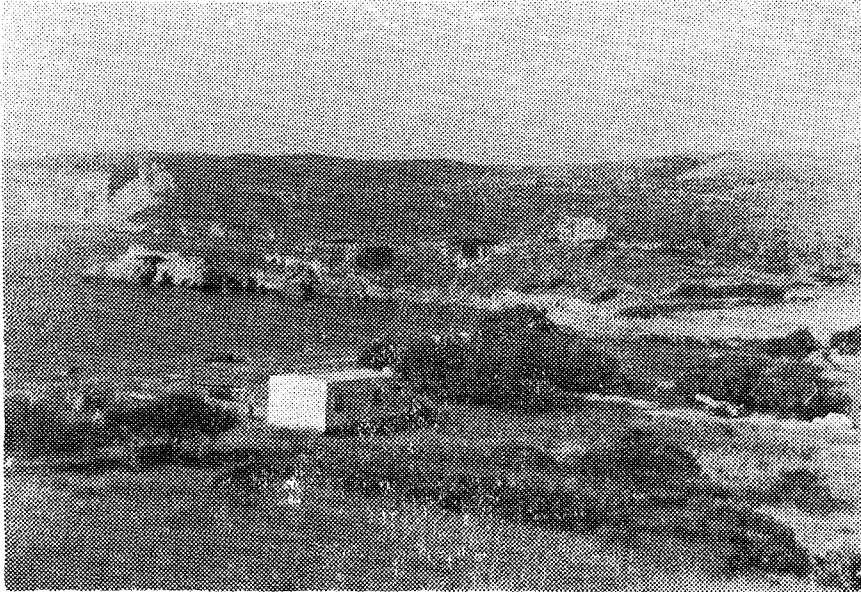
α-δ. Παλιόκαστρο (Θέση 17). Αρχιτεκτονικά μέλη. ε. Καλαμίτσι (Θέση 18). Απόσπασμα μαρμάρινου κιονίσκου. στ. Βόβωνας (Θέση 23). Σπόνδυλος πύργου κίονα.

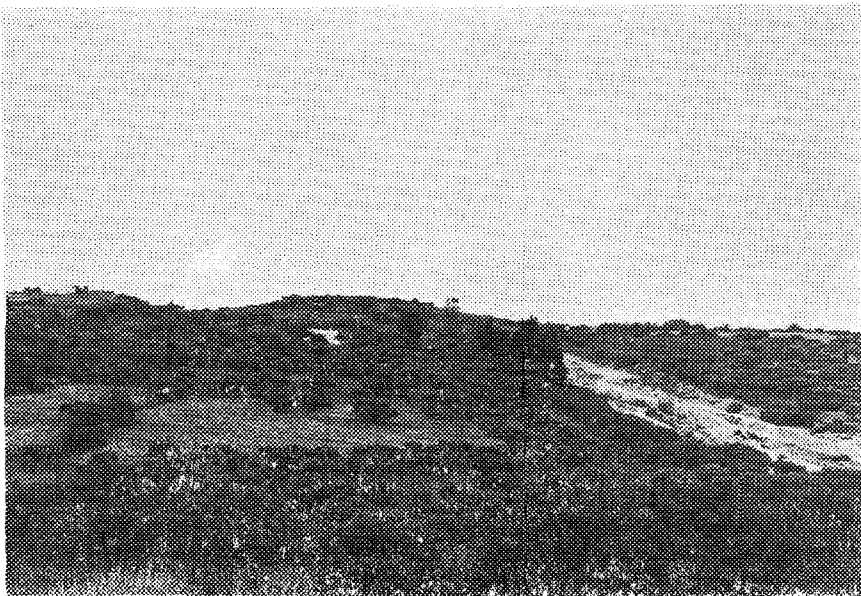
α. Λίμνη (Θέση 20). Τμήμα τοίχου.

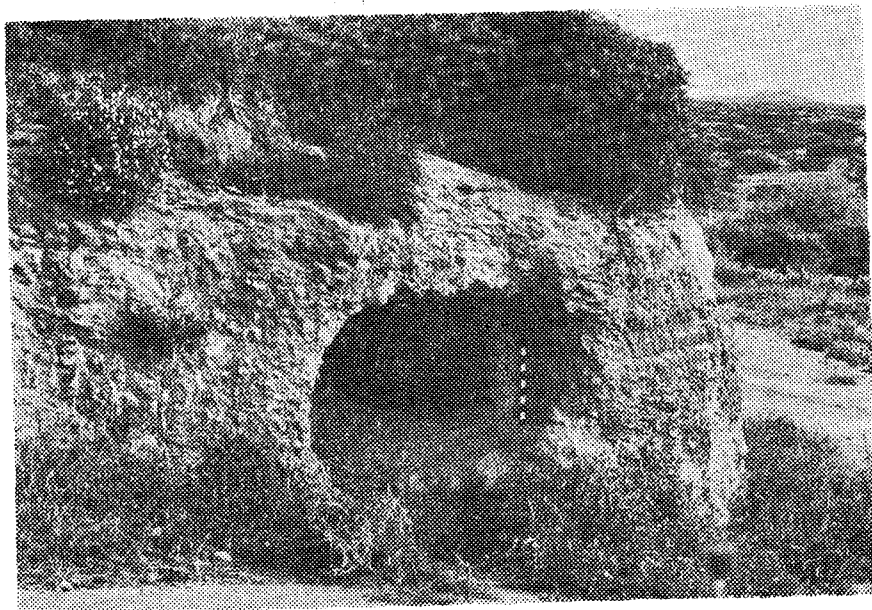
β. Λίμνη (Θέση 20). Ἡ τοποθεσία Ψηλά Γκρεμνά, ἔπου ἀποκαλύφθηκε ρωμαϊκὸς λακκοειδῆς τάφος.

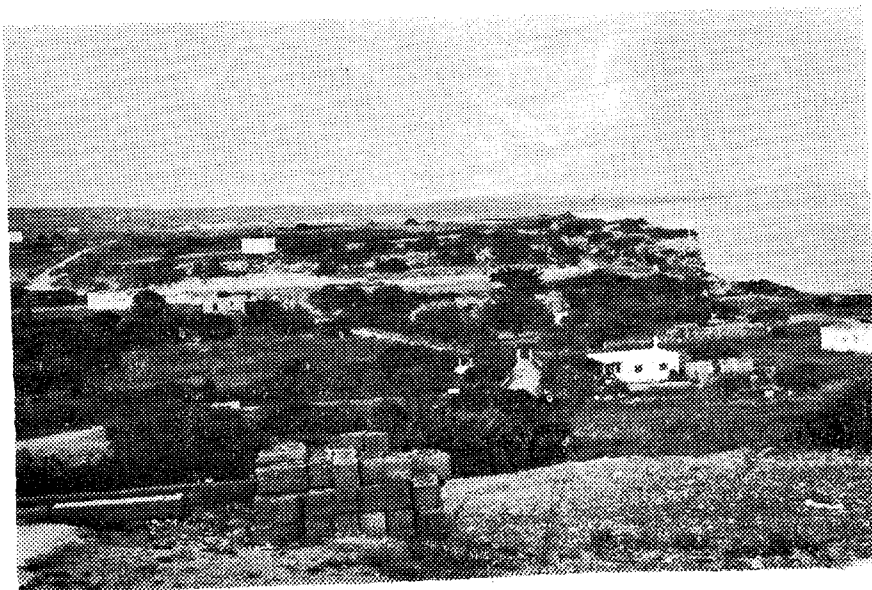
α. Καστρι (Θέση 21). Άποψη του λοφίσκου από Α.

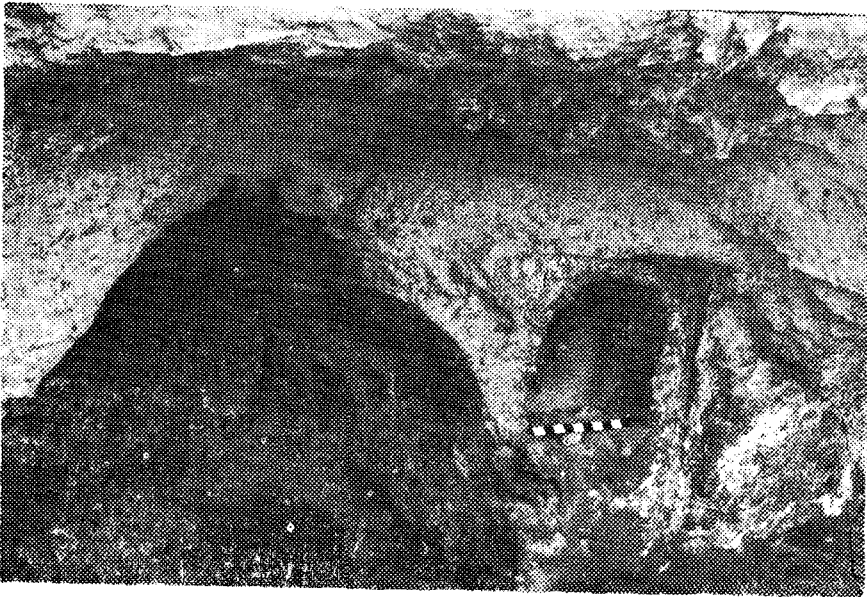
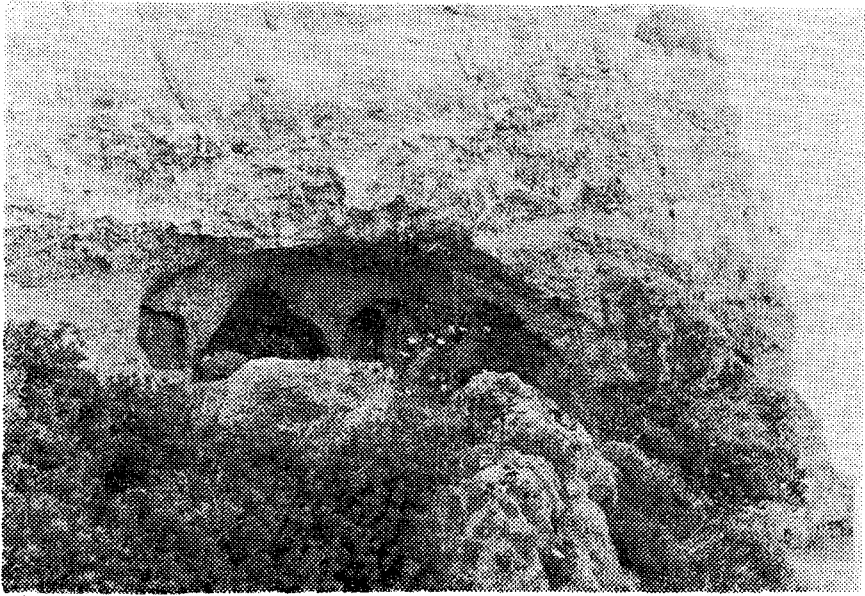
β. Μερική άποψη του κάμπου της Παλιόπολης από Β. Στο βάθος το Καστρι

α. Βόθωνας (Θέση 23). Θαλαμοειδής μινωικός τάφος.

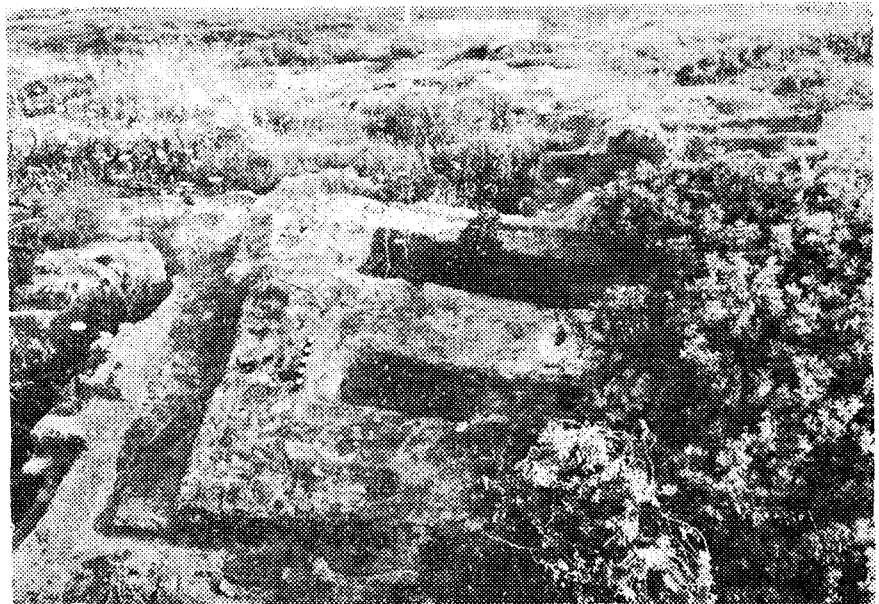
β. "Ασπρογας (Θέση 24). "Αποψη του λοφίσκου από Δ.

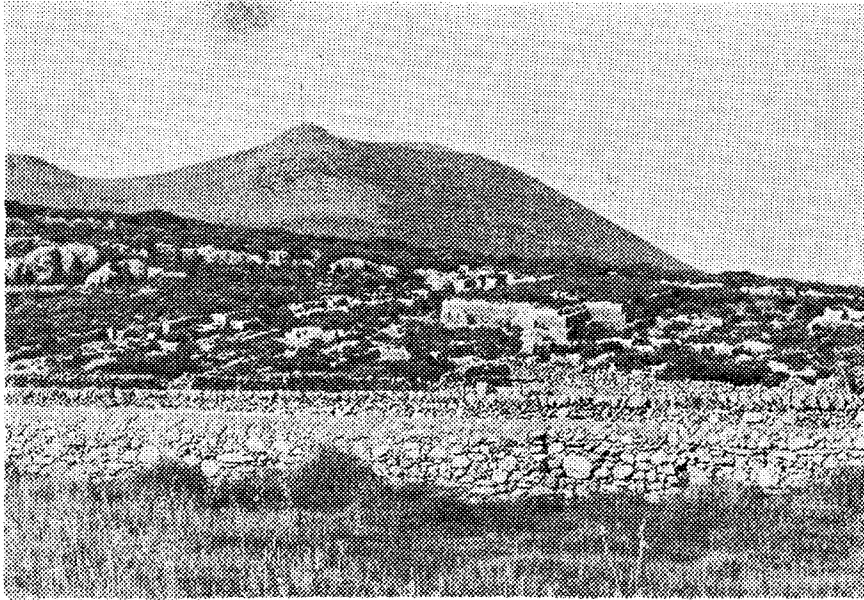
α-β. "Ασπρογας (Θέση 23). Υπόγειος ταφικός θάλαμος.

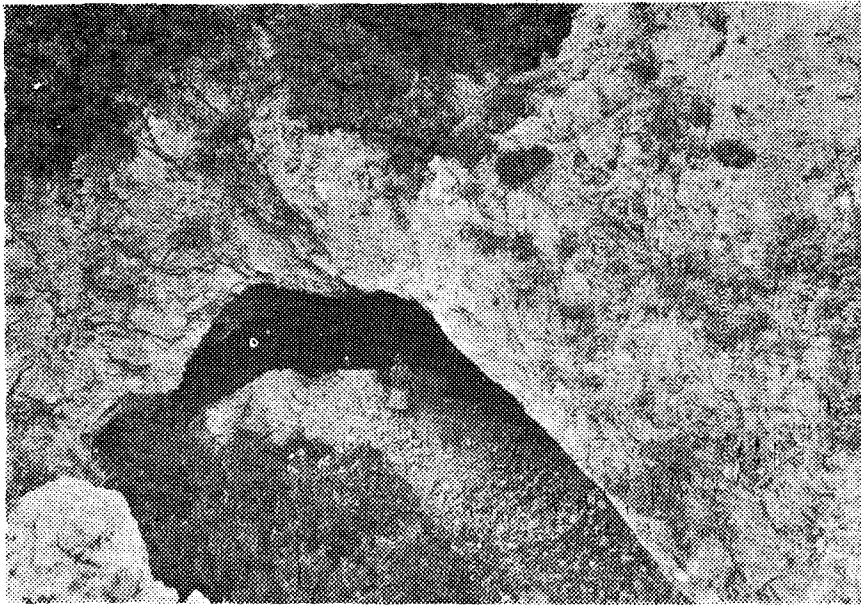
α. "Ασπρογας (Θέση 23). Είσοδος υπόγειου λαξευτοῦ θαλάμου.

β. "Ασπρογας (Θέση 23). Ὁρθογώνια ταφικά λαξεύματα.

α. Σκαφίδι (Θέση 26). 'Αρχαίο λατομείο.

β. 'Αγία Σοφία (Θέση 30). Είσοδος τής σπηλιάς.

α. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖο (ἀρ. 6231). Πυξίδα ἀπὸ τάφο τοῦ «Λιονῆ» (Θέση 29).

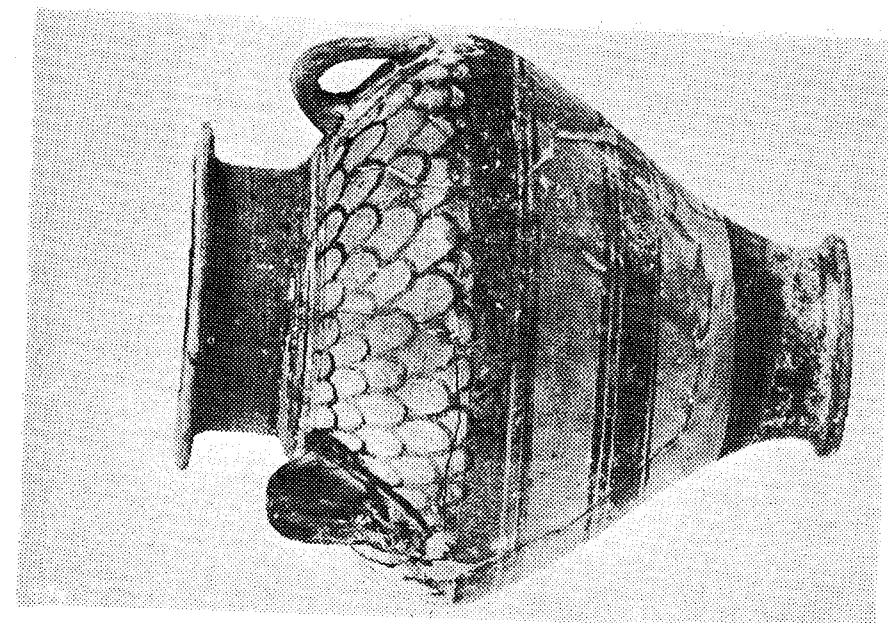
β. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖο (ἀρ. 6232). Ἀσκὸς ἀπὸ τάφο τοῦ «Λιονῆ» (Θέση 29).

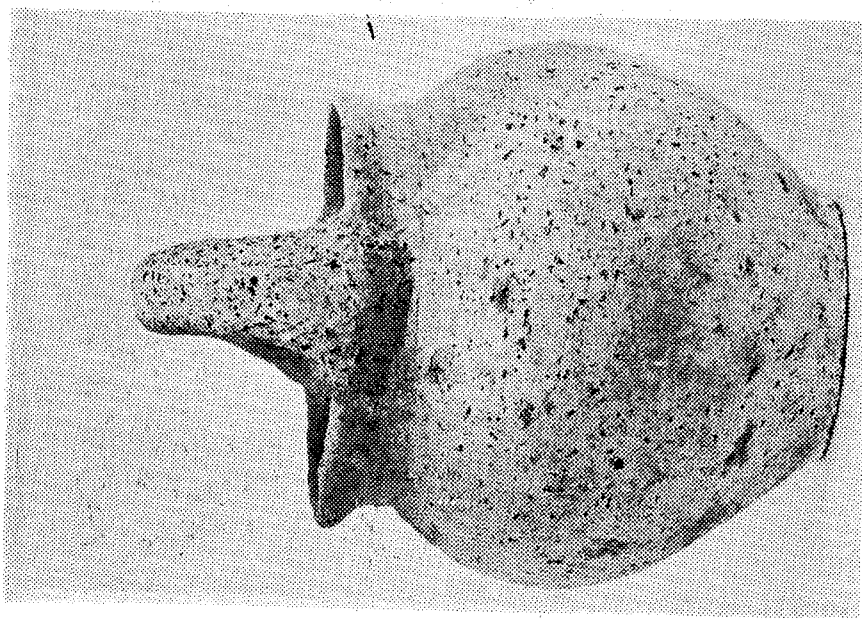
α. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖο (ἀρ. 6234.1). Ἀλάβαστρο ἀπὸ τάφο τοῦ «Λιονῆ» (Θέση 29).

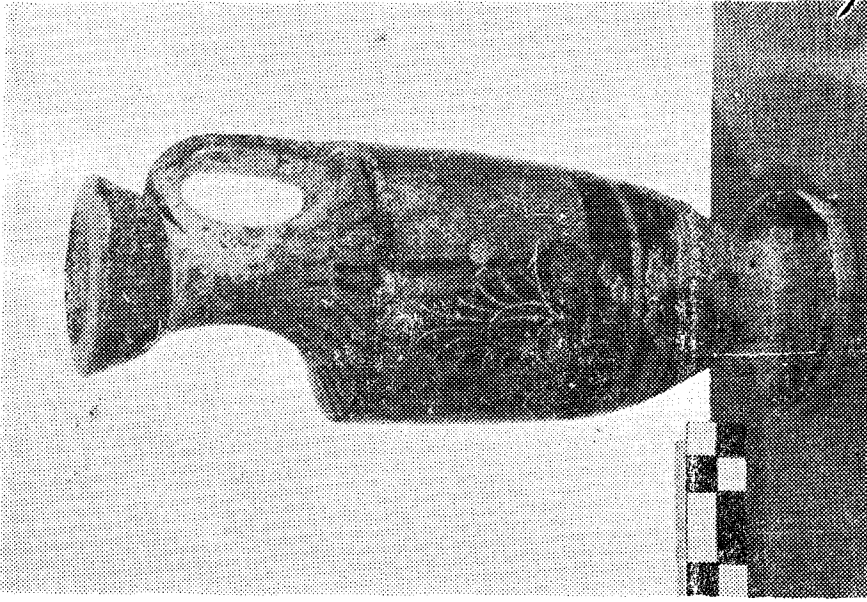
β. Μουσεῖο Κυθήρων (ἀρ. κατ. 49). Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Παλιόπολη.

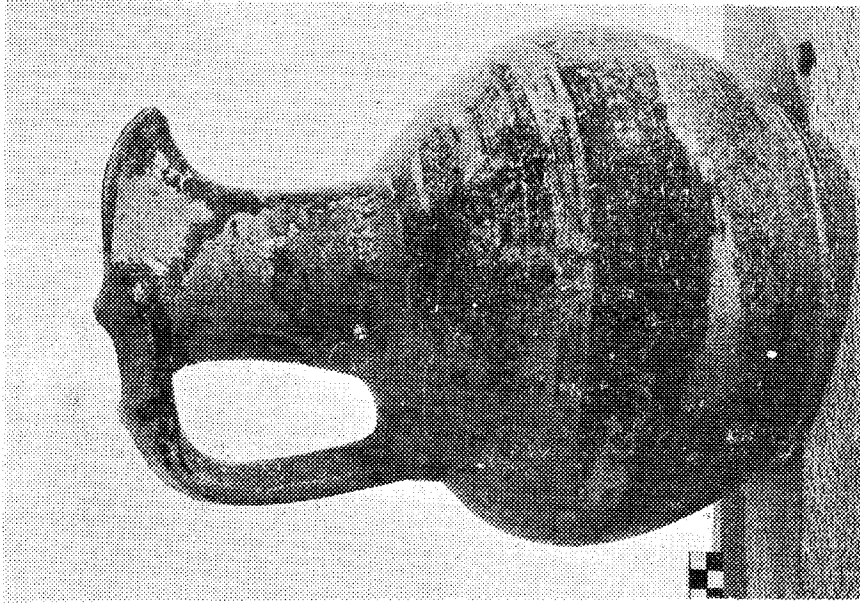
β. Ἀθήνα, Έθν. Ἀρχ. Μουσείο (ἀρ. 6233.1).
Πιθαμορφοειδής ἀπὸ τάφο τοῦ «Λιονῆ» (Θέση 29).

α. Ἀθήνα, Έθν. Ἀρχ. Μουσείο (ἀρ. 6234.3).
Κάλαθος ἀπὸ τάφο τοῦ «Λιονῆ» (Θέση 29).

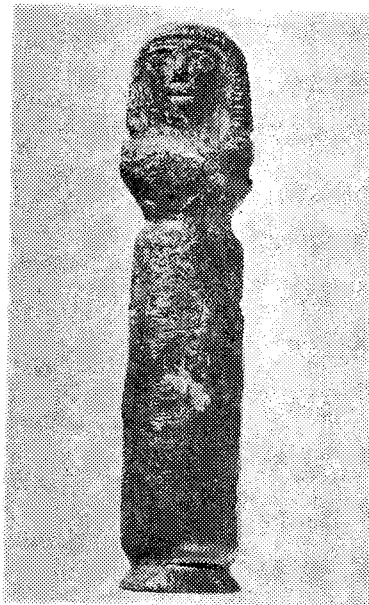
β. Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 62).
Δήρυθος από τὰ Δόκινα (Θέση 8).

α. Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 51).
Γεωμετρική οινόγυη από τὸ Κάτω Λιβάδι (Θέση 27).

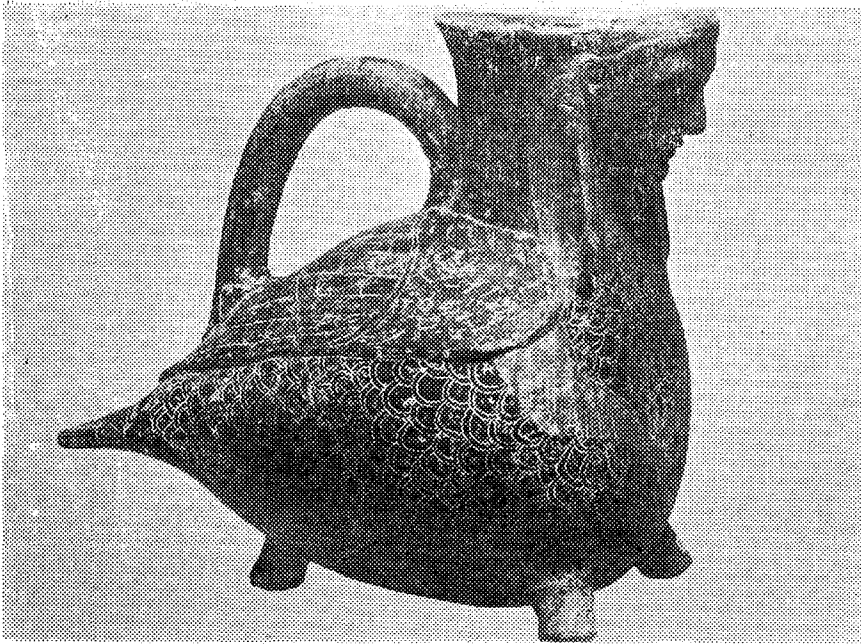

α. Βρετανικό Μουσείο (59.8-23.1). Ἀγγεῖο ἀπὸ τῆ Γωνία (Θέση 10) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ IG VI, 945.

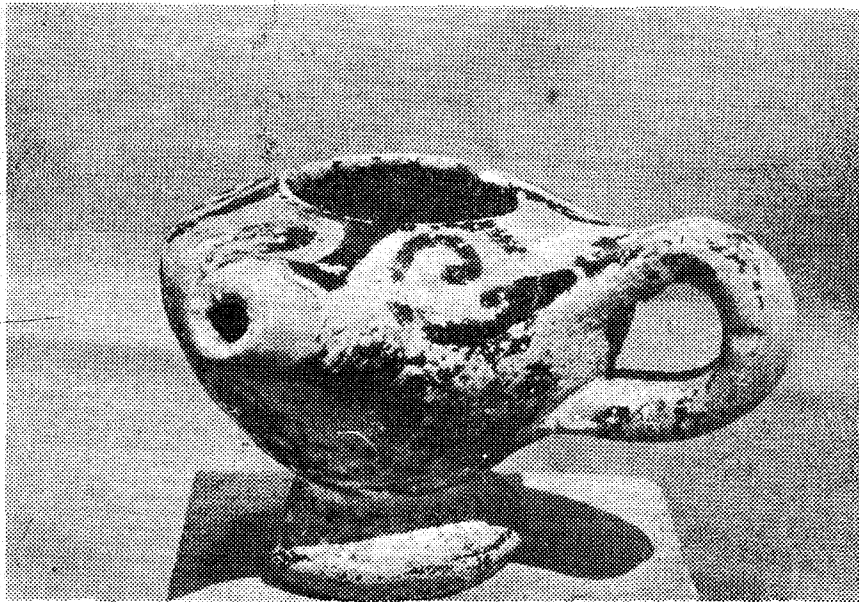

β. Βρετανικό Μουσείο (66.10-5.1). Χάλκινο εἰδώλιο ἀπὸ τὰ Κύθηρα.

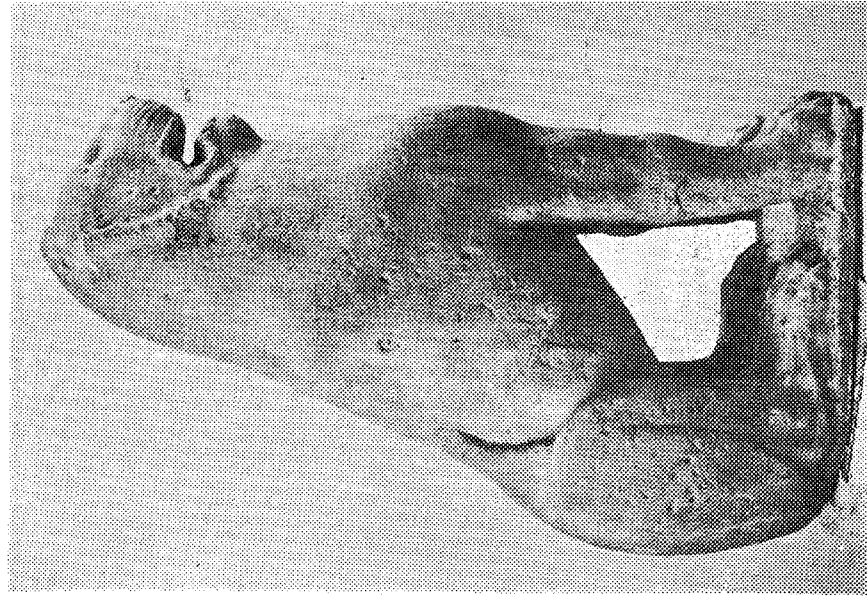
γ. Φραγκφούρτη, Liebieghaus (437). Χάλκινο ἐνεπίγραφο εἰδώλιο ἀπὸ τὰ Κύθηρα.

α. Βρετανικό Μουσείο (68.1-10.767). Ἀγγεῖο (ἀσπίδος) σὲ σχῆμα σειρήνας ἀπὸ τὰ Κύθηρα.

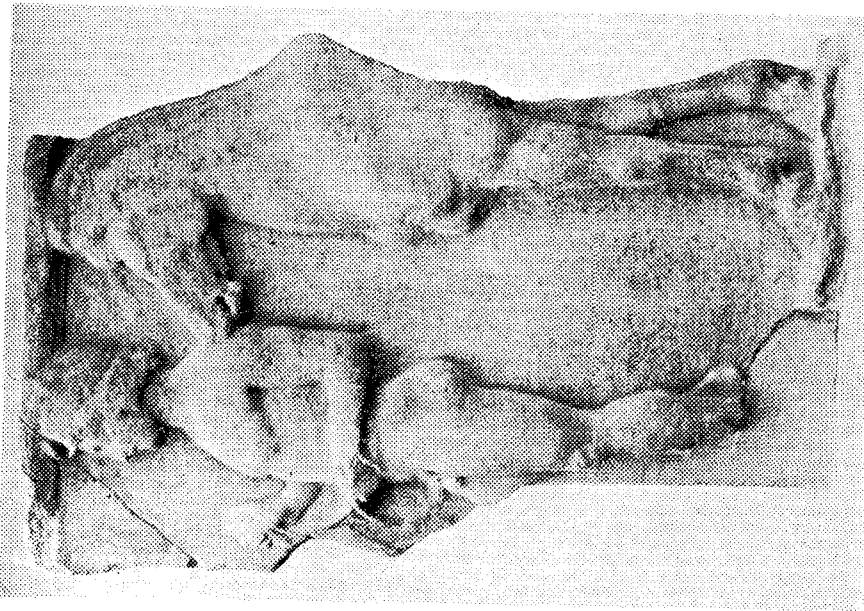
β. Μουσείο Κυθήρων (ἀρ. κατ. 64). Θήλαστρο ἀπὸ τὸ Κάτω Λιβάδι (Θέση 27).

α. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείο (ἀρ. 5255): Ἀρχαῖο Ἴωνάρι
πιθανότατα ἀπὸ τὸ Παλιόαστρο (Θέση 17). Στις 16 Ὀκτ. 1984
μεταφέρθηκε στὸ Μουσείο Κυθήρων.

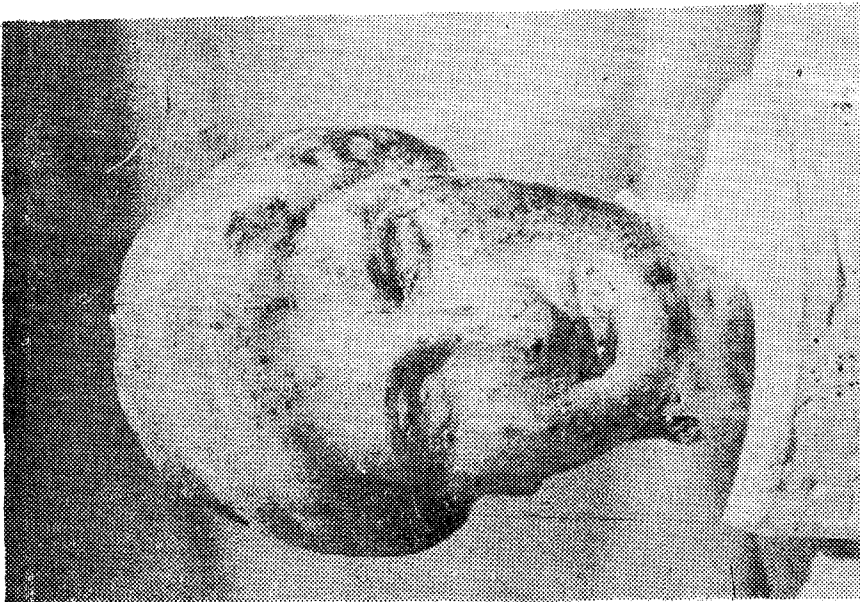
β. Βερολίνο, Antikemuseum (6824).
Χάλκινο κεφάλι ἀπὸ τὸ Παλιόαστρο (Θέση 17).

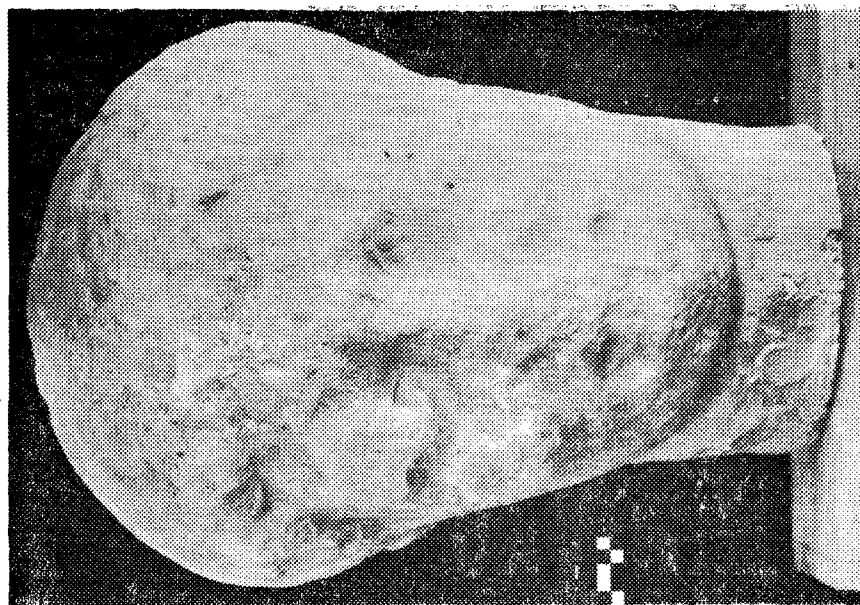
α. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείο (ἀρ. 3278). Ἀναθηματικό ἀνάγλυφο ἀπὸ τῆς Κύθηρα

β. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείο (ἀρ. 1437). Ἀναθηματικό ἀνάγλυφο Διοσκουρίων ἀπὸ τοῦ Παλιόκαστρο (Θέση 17) μὲ τὴν ἐπιγραφή IG VI, 937.

α. Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 9). Μαρμάρινο κεφάλαι από
τὸ Παλιόαστρο (Θέση 17).

β. Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 1). Μαρμάρινο κεφάλαι
ἀνδρικής μορφῆς.

α. Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 5). Μαρμάρινο κεφάλι σκύλου από την Παλιόπολη.

β. Μουσείο Κυθήρων (άρ. κατ. 10). Κεφάλι σειληνοῦ από την Παλιόπολη.

Βρετανικό Μουσείο. Ἡ ἐπιγραφή IG VI, 935 ἀπὸ τὰ Κύθηρα.

*Τυπώθηκε στα Γιάννινα το 1984
στο τυπογραφείο Ιωσήφ Φ. Γκούρα,
28ης Οκτωβρίου 28 Γιάννινα-τηλ. 33598.
Τυπογρ. επιμέλεια Θεόδ. Κατούνια.*